НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

КУЛЬТУРА СЛОВА

Випуск 81

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА БУРАГО
Київ 2014

Рубрика «Мовотворчість письменника» уміщує матеріали, які з'ясовують лінгвостилістичні особливості ідіостилю М. Коцюбинського, висвітлюють його роль як творця української літературної мови та української культури.

Присвячено увагу питанням функціонування української літературної мови в мас-медіа.

Із новітніми теоретичними поняттями й позиціями, підходами до аналізу явищ художньої мови читач має змогу ознайомитися у дописах рубрики «Теоретична стилістика» та «Слово в художньому творі».

Особливість цього випуску – розвідки про мову сучасного українського підручника.

Подано практичні культуромовні рекомендації щодо чинних норм слововживання.

Адреса редакції
Інститут української мови
Національної академії наук України,
вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001.
Тел.: 278-4281, 279-1885;
e-mail: kultura-slova@ukr.net

ISSN 0201-419

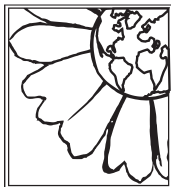
ЗМІСТ

МОВА І ЧАС

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ

НАШІ КОНСУЛЬТАЦІЇ

НАШІ РЕЦЕНЗІЇ

МОВОСВІТ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

Світлана Єрмоленко

МОВНО-ЕСТЕТИЧНИЙ КАНОН ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

Коли Панас Мирний захоплювався «чистою, як кринична вода, народною мовою; яскравим, як сонячний промінь, малюнком ... справжнього художника», він був у полоні порівнянь і метафор М. Коцюбинського, бо й сам кохався у таких порівняннях. Своїми першими творами Михайло Коцюбинський засвідчив продовження традицій української художньої літератури другої половини XIX ст. Маємо зауважити: нічого несподіваного в тому, що М. Коцюбинський, вихований у російськомовній родині, почав писати українською мовою, не було. Тоді захоплювалися “Кобзарем” Т. Шевченка, читали “Основу”, у російській столиці ставили українські драми. Крім того, життя родини в селі визначило інтерес до живомовних українських джерел.

Варто розглянути словесні образи, пейзажні мотиви, які показові для ідіостилю письменника і які асоціюються з характерними описами української природи, побуту, з соціальними мотивами, що визначали народність художньо-літературних творів і сформували естетичний канон української літературної мови XIX – початку XX ст. Цей канон у його структурно-мовному й стилістичному вимірі був утверджений поетичною мовою Шевченка, яка поєднувала домінантні, наскрізні соціальні мотиви з етнографічно-побутовими картинами. У художній прозі

І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного ці мотиви увиразнюються, набувають характерних часових та ідіостильових ознак.

Рання проза М. Коцюбинського тяжіє до мовно-художньої практики другої половини XIX ст., у якій домінує взірець естетики Шевченкової мови. Недарма Коцюбинський бере епіграфи із поезії Шевченка, трансформуючи Шевченкові образи в своїй оповідній манері. У ній впізнаємо пейзажні деталі поезії Кобзаря й мовні засоби оповідності І. Нечуя-Левицького, хоч уже відчутна інша тональність, своєрідна мелодика фрази, зумовлена як особливостями індивідуального стилю, так і зміною мовно-естетичних орієнтацій художньої прози.

Своє перше оповідання «Андрій Соловійко, або Вченіє світ, а невченіє тьма» (1884 р.) М. Коцюбинський пробував надрукувати в журналі «Киевская старина», але опубліковане воно було лише після смерті письменника в журналі «Україна». Характерна будова цього оповідання: окремі його частини супроводжуються епіграфами із творів Тараса Шевченка. Ось перший епіграф:

За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм.
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози. Я не знаю,
Чи єсть у Бога люте зло,
Щоб у тій хаті не жило?
А хату раєм називають!

І лексично, й художньо-образно з цим епіграфом, а також із лексикою інших поезій Т. Шевченка пов’язаний початок оповідання, М. Коцюбинського, пор.: *Маленьке сельце Босівка. Невеличкі біленькі хатки його, окутані садками та левадами, розбігались по пригорку, мов білі ягнята по зеленому полю. Внизу, під пригорком, невелика чиста річка з маленьким, також чистим ставком, млином та греблею. Усе як слід, як бува в наших убогих селах. Здалеку веселий вид має сельце. Чимсь свіжим, тихим віддає від нього. Не один проїжджий гладкий пан, котрому проїлись і його розкішні будинки, і його тлусте життя, з заздрістю дивиться на таке сельце, любується їм,*

думає: «оттут-то рай! оттут-то спокій». А не знає, що ті зелені розкішні садки, ті низенькі біленькі стіни закривають собою багато гірких сліз, тяжкої нужди, багато безпросвітної темноти людської. Кожна хата має свою журбу, своє горе (Цит. за виданням: Коцюбинський М. Твори в семи томах.– К., 1974–1975. – Т. І. – С. 288; Далі покликання на том і сторінку).

Шевченкові асоціативні образи вгадуються і в активізації тематичних груп лексики із соціальною семантикою, і в метафоричному слововживанні, й у виборі об'єкта порівняння (*хати як білі ягнята*), і в спільному наскрізному мотиві протиставлення *земного раю* і *гірких сліз, журби, нужди, горя людського.* Прозовий текст порівняно з поетичним лексично розлогіший, предметно детальніший, описово багатший. Водночас незаперечна тематична спільність обох текстів – їх соціальний зміст, посилений виразною суб'єктивізацією висловлення. Шевченкова поезія – це самовираження у формі діалогу, розмови. Коцюбинський так само вводить у художній текст образ оповідача, тобто діалогізує авторський монолог і монологи персонажів: *І багато, багато можна спіткати такого, а може, ще й гіршого.* ***Кажу:*** *кожна хата має свою журбу, своє горе...* (Т. І, С. 289).

Діалогізовані структури (інвективи, риторичні питання, вигуки, вставні слова емоційно-оцінного змісту тощо) характерні для монологу жінки Шакули – Уляни, яка «виливає свою журбу і злість сусідці»: *І все той навіжений чоловік! – репетує вона. – Усе він, добра б йому не було! Чи то ж видано? ...Приносить, чуєте, у хату бахуря, а сам на ногах не тримається.* ***Я до його:*** *.. Чи я своїх дітей не маю, щоб за чужими ходити? Чи ми багатирі такі?* (Т. І, С. 289).

Авторська мова так само емоційно-експресивна: в ній наявні засоби інтимізації висловлення (здрібніло-пестливі форми іменників і прикметників, народно-розмовні фразеологізми). З одного боку, автор – ніби відсторонений спостерігач: подає опис зовнішності персонажа, відтворює побутові ситуації, а з другого, оцінюючи жорстокість батьків щодо власних дітей, говорить про причини цієї жорстокості, послуговується оцінною лексикою, розмовними метафорами, зниженими та книжними

зворотами: *Та проклята панщина, що заїла стілько людей, поклала свою печатку і на Харитона, зробила його таким похмурим, таким сердитим* (Т. І, С. 290).

В авторську мову часто вклинюються узагальнено-оцінні сентенції, своєрідні філософські роздуми *про світ божий,* наприклад: *І Уляна з злістю і ненавистю глянула у той куток, де в колисці хникало маленьке, червоненьке, нікому нічого не винне дитятко. Якби воно знало, якби розуміло, що то йому за життя буде, воно б, невинне, і жити не хтіло б на світі, незважаючи на те, що недавно побачило і* ***той прекрасний світ Божий, і те ясне сонце****! Горе йому!* (Т. І, С. 290).

Вислови *прекрасний світ Божий, ясне сонце* перебувають в одному оцінно-семантичному полі з подібними народно-розмовними висловами, до яких звертався як до природних комунікативних форм у поетичному слововживанні Т. Шевченко, пор.: *І світ Божий як Великдень,/ І люди як люди* («На вічну пам'ять Котляревському»). Порівняння з Великоднем характерне для мовомислення українців, що відбито і в текстах М. Коцюбинського, зокрема в оповіданні «П'ятизлотник»: *на серці в неї* (Хими) *стало і радісно, і весело, мов на Великдень* (Т. І, С. 113).

Шевченкова традиція епітетного означування певних слів-понять виявляється в контекстах на зразок: *І сльози, сльози, чистії, хорошії, святії сльози капають на книжку* (Т. І, С. 300).

На зв'язок із Шевченковою поезією вказують епіграфи й до інших частин оповідання «Андрій Соловійко, або Вченіє світ, а невченіє тьма»: *Тяжко, важко в світі жити/ Сироті без роду*; *Диво дивне стало/ Надо мною, недолюдом*; *Учітеся, брати мої!* Соціальний зміст Шевченкових епіграфів розгортається, доповнюється реалістичним зображенням життєвих ситуацій. Мовний реалізм вимірюється й фіксацією фонетичних, лексичних особливостей територіальної говірки, зокрема в художніх текстах М. Коцюбинського, у прямій і невласне прямій мові персонажів знаходить відображення подільська говірка української мови, наприклад, характерні слововживання на зразок: *хтілось, поцюлювати, штири, хоця, зобачити, їден, оден, соломляний* тощо.

В індивідуальному стилі М. Коцюбинського органічно поєднувалося мовомислення українського освіченого інтелігента із прагненням проникнути в глибинні архетипні уявлення

українців про свою землю, працю на ній, про розуміння добра і зла, мрію про суспільство справедливості, яку письменник ословлює, наприклад, у казці «Хо», оповіданні «В дорозі», в інших творах.

Ключовим, наскрізним словом-поняттям у художній прозі М. Коцюбинського є слово *людина* (*люди*). Пор. у творі «Intermezzo»: *Я не можу розминутись з* ***людиною***. *Я не можу бути самотнім. Признаюсь – заздрю планетам: вони мають свої орбіти, і ніщо не стає їм на їхній дорозі. Тоді як на своїй я скрізь і завжди стрічаю людину* (Т. ІІ, С. 297). Людина з її висловленими і невисловленими думками, почуттями, з її внутрішнім світом завжди перед очима, в уяві художника слова. Його конкретно-чуттєве мислення не може обійтися без предметних порівнянь: *Лінива пам’ять, важка й каламутна, ледве тяглася у його мозку... і коли втомлена* ***пам’ять .. сковзалась на місці, як ключ у зіпсованому замку****, його думка стрибала у інший бік та блукала по іншому полі* (Т. ІІ, С. 267); *Важко* ***краяли мозок думки, як плуг суху землю****, і докучали* (Т. ІІ, С. 268); *У темній, тісній голові ката, де* ***думки*** *перше були такими,* ***як спутані нитки, тепер вони звивались в тугий клубок****. Йому здавалось. що зло сидить в одному місці, простяга звідти руки на усі боки і все ворушить* (Т. ІІ, С. 281–282); *немічна* ***думка билась, як муха об шибку****, й, знесилена, падала вниз. Зате всередині в нього росло щось, як тісто у діжці, бродило, немов опара* (Т. ІІ, С. 279).

Внутрішній світ людини розкривається через очі. Тому закономірно, що в текстах М. Коцюбинського *очі* виконують роль самостійного суб’єкта, як в оповіданні «Persona grata»: *Очі дивилися в себе, губи під стриженим вусом, стулені щільно, і те, про що він знав, було в нім скрите* (Т. ІІ, С. 268). *Але очі верталися, лазили по обличчю, по шиї, грудях і, злегка лоскочучи, вертіли дірки углиб* (Т. ІІ, С. 276); *Злітали до нього десь з темряви очі – карі, сірі і голубі, а в них розпучливим криком кричали смерть і життя* (Т. ІІ, С. 276).

Метафоризація слова-поняття *очі* характерна для всіх текстів М. Коцюбинського, в яких функціонують метафори різних структур: *І раптом очі впали в город, на синє море капусти* (Т. ІІ, С. 293); *Скрізь я стрічаю твій* [людини. – С. Є.] *погляд; твої очі,*

цікаві. жадні, влазять у мене, і сама ти, в твоїй розмаїтості кольорів й форм, застрягаєш в моїй зіниці (Т. ІІ, С. 297).

Майстром звукопису й колористичних словесних образів називають М. Коцюбинського. Ці образи втілюються в неповторні, оригінальні порівняння, семантично пов’язані з природою, побутовою культурою, умовами життя українців. Поетична уява письменника сягає таких сфер, які можна означити межами асоціативно-семантичних полів із ключовими поняттями *думка, очі, тиша, сміх, слово, сонце*. Пор. такі конкретно-чуттєві образи: *Він держав руки, а вона жмурила очі, ховала лице, і* ***сміх сипався їй з горла, як лісові горіхи в кришталеву вазу*** (Т. ІІ, С. 289); *я не почув тиші: її глушили чужі голоси, дрібні, непотрібні* ***слова, як тріски і солома на весняних потоках*** (Т. ІІ, С. 298); *Тоді я раптом* ***почув велику тишу.*** *Вона виповняла весь двір, таїлась в деревах, залягла по глибоких блакитних просторах.* ***Так було тихо, що мені соромно стало калатання власного серця*** (Т. ІІ, С. 299).

На конкретно-чуттєвих образах кольорів, звуків побудовані тексти й міні-тексти художньої прози М. Коцюбинського, пор. знакові для мовно-естетичного канону української прози і для ідіостилю письменника уривки: *Мене спиняє біла піна гречок, запашна, легка, наче збита крилами бджіл. Просто під ноги лягла співуча арфа й гуде на всі струни. Стою і слухаю. Повні вуха маю того дивного гомону поля, того шелесту шовку, того безупинного, як текуча вода, пересипання зерна. І повні очі сяйва сонця, бо кожна стеблина бере від нього й назад вертає відбитий від себе блиск* (Т. ІІ, С. 303); *Йдемо повз чорний пар. Тепло дихнула в лице пухка чорна рілля, повна спокою й надії. Вітаю. Спочивай тихо під сонцем, ти така ж втомлена, земле, як я. Я теж пустив свою душу під чорний пар* (Т. ІІ, С. 305); *А як тільки в розкриті очі вступило зелене, що котилось буйними хвилями луків та лісу, як тільки небо спустилось і ніжно торкнулось обличчя, немов пушинка, як тільки в груди ввіллявсь золотий напій повітря, його сповила солодка втома, як у людини, що встала з смертельного ложа... І все було таке здорове, ціле, безжурне, і все співало хвалу безлюддю* (Т. ІІ, С. 286–287).

Метафоричні картини-описи природи вражають точністю називання кольорів, запахів, найтоншими деталями, скрупульозністю

виявлених ознак. Назви квітів, несподіване бачення – в порівняннях – їхньої форми свідчать про особливу спостережливість автора. Наприклад, з оповідання «В дорозі» можна не лише скласти словник назв польових квітів, а й відтворити стан захоплення, радості від зустрічі з багатокольоровою, багатоголосою природою: *Похмурий звіробій викидав купи зірок, яскраво-жовтих, проте сумних, як золоті кутаси на чорних боках домовини, а обік нього виганяв сіре та вузлувате стебло петрів батіг, по якому дряпались зрідка блакитні квіти, полинялі й нечесані. З трави на Кирила наводив око ромен... А там, по луках, світила жовта кульбаба, як зорі на небі, крутилась на одній ніжці берізка, міцно тримався землі деревій, кивала сірими вітами собача рожа і на горохах сиділи, як метелі, біло-рожеві, червоно-сині і жовтогарячі квіти.* ***Се була оргія квітів і трав, п'яний сон сонця, якесь шаленство кольорів, пахощів, форм...*** (Т. ІІ, С. 289–290).

Звернімо увагу на характерну ознаку деревію – *міцно тримався землі деревій*: це суттєва характеристика, що вирізняє деревій з-поміж інших трав (цю траву справді важко вирвати з корінням), і, як глибокий знавець природи, уважний до деталей, автор знаходить потрібне, точне слово. Кожний прикметник, кожне дієслово на місці в цьому описі польових квітів. Письменник любив і цінував природу. Його пейзажі – це не просто індивідуальний набутий життєвий досвід, а збережений у мові, закарбований у словесних картинах психоментальний зв'язок українців із природно-ландшафтними умовами їхнього буття.

М. Коцюбинський – творець психологічної та поетичної української прози. Він тонко відчуває вплив слова на читача, співбесідника. Як майстер психологічної оповіді, він був новатором у конструюванні внутрішнього монологу (невласне прямої мови з її риторичними питаннями, уривчастими, незавершеними висловлюваннями), з якого поставав внутрішній світ людини з її світлими й темними сторонами буття.

Напруженість людських стосунків автор передає через особливі форми відтворення діалогу, розмови, яка ніби чується чи переказується третьою особою. Така незвична форма ведення діалогу, коли замість реальних реплік співрозмовників зафіксовано короткі вигуки, окремі уривки фраз-запитань, фраз-відповідей без вказівки, кому належать ці висловлювання, має

увиразнити напружений психологічний стан персонажів. Відтворення неприємної для персонажів розмови, коли кожен почувається некомфортно, потребує вмілого використання ситуативних деталей, як, скажімо, в такій сцені розмови з оповідання «В дорозі»: *За чаєм Іван зразу, немов поспішався, підвищеним тоном почав розмову про сучасні події. Марія стиснула уста і з виразом затятого болю уперто мішала чай. Виходило голосно дуже, може, занадто, так наче слова спадали в порожню бочку і там вже зростали. І щось непотрібне й легке було у них, так наче хорий потішав хорого на смертельному ложі. Всі почували – Марія, що уперто мішала чай, Кирило, з порожнечею втоми, Іван, який голосно кидав гарні слова, – всі почували, що десь недалеко, в сусідній кімнаті, лежить мрець, якого треба і не можна забути. І через те тільки ведеться розмова* (Т. ІІ, С. 292–293). Письменник не переказує власне змісту розмови, а лише коментує ситуативні умови, за яких відбувається спілкування, і цим досягає саркастичного ефекту оповіді, пор. продовження попереднього тексту: *Навіть квочка квоктала про се біля ніг, але на неї не звертали уваги. Тільки тоді, як стрибнули курчата на ноги, а звідти на стіл і покотились, мов жовті клубочки, поміж склянками, слова Івана розпливлись в усмішку і скотились додолу по чорній бороді.*

– *Цип, цип, цип... – лепетав ніжно Іван не тільки устами, але й очима, і вплів жовтий клубочок у чорну бороду бандита* (Т. ІІ, С. 293). Відтворюючи суперечку подружньої пари, письменник коротко констатує: *І виходила сцена* (Т. ІІ, С. 295). У текст переказування змісту розмов вклинюються оцінні репліки, що належать одному з персонажів: *В будні Іван їздив на службу і повертався пізно. Лаяв сучасне земство, в якому служив, глузував злісно з тих лібералів, що так швидко змінили овечу шкуру на вовчу. Збирав всю погань сучасних відносин, брудне й криваве шумовиння життя, – і в тому чулась зла радість. Так краще. Нехай так буде. Чудесно!..*

Форма риторичного запитання дає змогу лаконічно, змістовно виявити негативне ставлення до міщанського життя колишніх «революціонерів»: *А хіба ж завтра не буде те саме – служба, телята, символізм і капуста?* (Т. ІІ, С. 293). Революційність зображених персонажів залишилася зрідка в

«мітингових» словах, які інколи порушують спокій існування. Проти цього «спокою» повстає Кирило:

– *Як можете ... ви ... Свинство!*

Він хвилювався: слова виривалися трудно, наче з-під купи грузу, де довго лежали.

– *Ви, що... коли навкруги...*

Вони боліли, били не тільки Івана, оті слова, такі короткі і обом зрозумілі. Розривали всі перепони і вилітали, наче ракети (Т. ІІ, С. 295).

Вербалізація процесу думання й говоріння, відтворення в художній оповіді різних психологічно напружених ситуацій ведення розмови показові для ідіостилю М. Коцюбинського: *Підняли голос і обидва кричали. Сердито, злісно. І в кожнім зокрема кричав власний біль, сором, кричала утома ... кричала потреба, б’ючи другого, ранить себе... Розбіглись сердиті, обидва схвильовані* (Т. ІІ, С. 296).

Різноманітні структурні типи невласне прямої мови персонажів, переходи від авторської монологічної розповіді до внутрішніх монологів дійових осіб становлять домінантну основу психологічної прози.

Всі, хто писав про новаторство, майстерність письменника, наголошували на особливій увазі його до стилю висловленої думки. Такі оцінки наведено в цікавому і, безумовно, новаторському виданні-дослідженні М. Слабошпицького «Що записано в книгу життя. Михайло Коцюбинський та інші» (далі – Слабошпицький) з підзаголовком «Біографія, оркестрована на дев’ять голосів», у якому прочитуємо такий зміст: це образ М. Коцюбинського в озвученні його сучасників, які мають свої неповторні оцінки, своє баченням часу їхнього життя.

Шлях зростання М. Коцюбинського як майстра психологічної прози, як письменника-естета, «що йому головно йдеться про яскраву мистецьку форму і психологічну глибину літературного твору», простежує С. Єфремов (Слабошпицький, С. 108).

Великим стилістом називав М. Коцюбинського Євген Чикаленко: «Не знаю, хто з його сучасників міг би в цьому дорівнятися.. Та не лише про стилістичну довершеність тут ідеться – її ми маємо в кожному творі Коцюбинського... Нічого зайвого. Так економно не пишуть ні Панас Мирний, ні Нечуй-Левицький, ні

Яворницький, ні Мордовець. ... Чомусь наші письменники пишуть дуже по-старосвітському. Мабуть, передовсім тому їх і не хоче читати молодь» (Слабошпицький, С. 134).

Оцінка авторського стилю звучить і в словах Володимира Леонтовича: «Я вподоблюю гарнопис. Щоб слова були чисті, як перемиті. Щоб кожне стояло на своєму місці. Щоб між ними і сонце просвітлювало, і затінок падав».

Біограф порівнює М. Коцюбинського-стиліста із Флобером: «Така доля вибагливих стилістів, які насторожено розглядають кожне слово, прислухаються до його музики, вірять або не вірять йому. У них не виходить писати багато, бо із дуже тонкої тканини твориться надзвичайна щільність прози, де зустрічаються і живопис, і архітектура, й музика і де раптом відкривається досі не знаний зміст. Стилісти повертають нам віру в слово – скалічене й спотворене варварським із ним поводженням, брутально розтоптане й зачовгане ногами, опромінене байдужістю до нього. У стилістів слово – релігія. Тобто слово в них – це все. Для них світ починається зі слова і ніколи не закінчується саме тому, що в ньому є слово» (Слабошпицький, С. 250–251).

Наведені висловлювання про стиль М. Коцюбинського якнайточніше характеризують мовно-естетичний канон його художньої прози, яка засвідчила збереження традицій українського письменства і закономірне утвердження новаторського стилю, що відкривав широкі можливості творення новочасної літератури.

Надія Бойко

«ПИСЬМЕННИКУ ТРЕБА ЗНАТИ БАРВИ, ЯК І ХУДОЖНИКУ...»

Мовотворчість М. Коцюбинського – це неперевершені зразки колористичного живопису словом, художнього змалювання довкілля, а особливо майстерно – зовнішньопортретних рис і внутрішніх, психологічних станів персонажів. Колористична лексика в ідіолекті М. Коцюбинського відкриває читачеві

«поезію безперервної зміни форм природи» (М. Коцюбинська), її буйноцвіття, сприяє експресивізації художніх просторів.

Українська художниця й піаністка В. Чикаленко у своїх спогадах про письменника наголошувала: «він [М. Коцюбинський – *Н. Б.*] повинен бути художником-малярем, – інакше й не могло бути. Та яскравість, та колоритність, свіжість в описах могла бути тільки в людини, яка відчуває тони, відтінки кольорів, яку особливо вражає природа. Він повинен особливо любити сонце, бо воно позолочує, оживляє часом буденні, сумні картини в його творах» (Спогади про Михайла Коцюбинського. – К., 1989. – С. 165).

Спогади сучасників М. Коцюбинського містять цікаві відомості про благоговійне ставлення письменника до природи, про замилування її красою і барвами. Про це свідчать оприлюднені свого часу розмисли письменника: «митець … має трохи інші очі, ніж другі люди, і носить в душі сонце, яким обертає дрібні дощові краплі у веселку, витягає з чорної землі на світ божий квіти і перетворює в золото чорні закутки мороку. Письменнику треба знати барви, як і художнику, а для цього треба бути художником. Це б йому багато помагало розбиратися в загальній кольоровій стихії і сприяло б утворенню гармонійного цілого з психологією моменту дії. Так би мовити, щоб барви приходили на допомогу слову» (Там само, С. 130).

Мовознавці та літературознавці постійно працюють над проблемами образності, художньо-естетичної виразності, специфіки семантики та особливостей функційних виявів кольорономенів у художньому тексті, вивчають їхній виражально-зображальний (експресивний) потенціал (С. Я. Єрмоленко, В. В. Жайворонок, Н. М. Сологуб, А. К. Мойсієнко, В. С. Калашник, Л. О. Пустовіт, І. М. Бабій та ін.).

Дослідження особливостей художнього тексту завжди передбачає врахування різнорівневих лінгвостилістичних домінант, опертя на вивчення мовних засобів «усіх рівнів мови з погляду їхньої здатності передавати додатковий експресивний зміст у висловлюванні, взаємодіяти в процесі створення текстів» (Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. – К., 2001. – С. 85). Експресивну природу тексту виявляють

передусім його лексико-семантичний та фразеологічний мовні рівні. Зважаючи на те, що кожний письменник має індивідуальне, своєрідне бачення навколишнього світу, що й визначає самобутність змодельованого ним художнього простору. Звернімося до аналізу колірної лексики як засобу експресивізації художніх текстових просторів у межах індивідуально-авторської мовної картини світу, простежмо специфіку семантичного й стилістичного наповнення кольорового спектру в мовотворчості М. Коцюбинського.

Єдність естетичного, інтелектуального, ментального, емоційного й аксіологічного в психоментальній діяльності людини має своє відбиття в мові, а особливо виразно – в художній. У творах М. Коцюбинського відчутне намагання автора наситити художні тексти максимально образними й виразними одиницями, передовсім – колірною лексикою. Таке прагнення до максимальної експресивності художньої мови сприймається як визначальний мотив мовотворчості митця.

Кольороназви – один із маркерів ідіолекту М. Коцюбинського. Максимально використовуючи експресивні можливості колірної лексики, письменник активно вживає й ахроматичну (*білий, чорний* та всі проміжні між ними *сірі кольори*), і хроматичну (*зелений, голубий, синій, червоний, оранжевий, жовтий, фіолетовий*) колористичну лексику: *Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає з себе* ***золоті*** *шати, коли на* ***бліде****, втомлене днем небо з'являються крадькома несміливі зорі, в останньому промінні сонця справляє грища мушва, дивно м'яке* ***злото-рожеве*** *повітря приймає віддаль* ***бузкові*** *тони і робить простори ще ширшими, ще глибшими, – Маланка з Гафійкою волочать курною дорогою утому тіла й приємне почуття скінченого дня* (Коцюбинський М. Твори: в 2 т. – К., 1988. – Т. II. – С. 102); *Город знову простяг по мене свою залізну руку на* ***зелені*** *ниви; ...я ще раз, востаннє, вбирав у себе спокій рівнини,* ***синю*** *дрімоту далеких просторів; Прощайте, ниви. Котіть собі шум свій на* ***позолочених*** *сонцем хребтах* (Т. II, С. 51).

Кольорономени в ідіолекті М. Коцюбинського репрезентовані різними граматичними формами. Крім традиційних прикметників, які помітно домінують у мовотворчості

письменника, колір часто позначають дієслова (*голубіти, зазеленіла, позеленіла, зарожевіли, червоніли, чорніли, посіріють, біліли, чорніють* та ін.) із їхніми особливими формами (дієприкметниками – *позолочений, збілілий, поруділий, зруділий, побілений, почервонілий, позолочений, посірілий, посинілий, пожовклий* та дієприслівниками – *біліючи, позеленивши, почорнівши*), а також іменники (*блакить, зелень, оксамит, рум'янець, золото, помаранч, срібло*), прислівники (*сіро, темно, червоно, чорно*). Наприклад: *серед* ***сірого*** *грузу й руїни*; ***посіріють*** *у тінях; **сіро** і сумно; пні були **сірі, сірий** хаос; **сіра** маса; **сірі** віти; **сіра** маленька пташка; ледве **сіріє** на **сірому** морі; **Сірі** води густо спливають з **сірого** неба на **посірілу** землю* (Т. ІІ, С. 299); *дивлячись з парохода на **сірий** труп міста, я не міг уявити собі тої страшної ночі…* (Т. ІІ, С. 290). Також – ***сивий*** *полин; повзе **сивий** туман; у **сизій** млі.* Кольорономени *сірий, сивий, сизий* у художньому світі М. Коцюбинського слугують засобом експресивної об'єктивації невеселого «життя» персонажів, відтворюють убогість довкілля, фрагменти сірості й буденності, вияви внутрішніх станів – суму та нудьги.

Колірна лексика – це лінгвальний ідентифікатор експресивності художнього тексту, який виявляє авторське світовідчуття. У контекстах кольороназви репрезентують насамперед індивідуально-авторську мовну картину світу, об'єктиваторами якої слугують:

1) естетична спрямованість уживання колірної лексики, що посилює експресивність описів художнього простору: ***червоніли*** *свіжі троянди; **зарожевіли** дерева цвітом; **золоті** шати; **бузкові** тони; **біле** обличчя водяних лілій; серед **білих** хвиль сукні; **білява** голівка мадонни; **білі** колони тераси; **синє** море капусти; **синя** глибінь; в **синявих** водах; простір **блакитного** моря; **блакитні** простори; тихо пливе **блакитними** річками льон; **блакитні** квіти; повітря здається **блакитним***; ***блакитний*** *димок; ясна **блакить** моря, в нескінченність продовжена **блакитним** небом*;

2) використання узуальної та індивідуально-авторської колірної символіки: а) чорний колір символізує темряву, порожнечу, зло, ганьбу, відчай, руйнування, біду, горе, хворобу, нещастя, страждання, депресію, смерть: *тисячі **чорних** ротів*

(про вікна будинків), ***чорні*** *діри-вікна, якась* ***чорна*** *безодня,* ***чорно*** *і голо,* ***чорний*** *привид,* ***чорна*** *постать,* ***чорна*** *фігура,* ***чорна*** *тиша,* ***чорна*** *пітьма,* ***чорний*** *павук-турбота,* ***чорні*** *важкі шатра,* ***чорний*** *пар,* ***чорні*** *канали,* ***чорна*** *пітьма,* *десять* ***чорних*** *кімнат,* ***чорні*** *од гніву,* ***чорні*** *жінки,* ***чорні*** *тополі;* ***чорний****, німий і ниций; ніч обгортала садок –* ***чорна****, густа і тепла;* ***чорний*** *баркас;* б) у новелі «На камені» автор порівнює піну з білим снігом, що покрив берегову смугу: *берегова смуга* ***біліла*** *од піни, наче вкрита першим пухким снігом; буруни... високі, сердиті, з* ***білими*** *гребенями.* У цих контекстах лексема *білий* передає негативну оцінність, символізуючи дії сил зла, смертельну небезпеку. Порівняймо контексти з протилежною аксіологічністю кольорономена *білий*: ***білява*** *голівка мадонни;* ***білі*** *у рукавичках руки;* ***біле*** *обличчя водяних лілій; серед* ***білих*** *хвиль сукні;* ***білі*** *колони тераси; стіл у столовій парадно* ***білів;*** *дівчина в* ***сліпучо-білих*** *шатах*;

3) уведення колірної лексики до складу контекстних синонімічних рядів: *Маленьке,* ***сіре****, заплакане віконце* (Т. ІІ, С. 107); *Перед очима в Маланки встала левада –* ***зелена****, весела, над річкою...* (Т. ІІ, С. 92); *Он йде Маланка. Мала, суха,* ***чорна****, у чистій сорочці, в старенькій свитці* (Т. ІІ, С. 86); *Навкруги була земля, така* ***чорна****, пухка, родюча, повесні пишна, восени багата…* (Т. ІІ, С. 91);

4) актуалізація периферійних семантичних планів колірних лексичних одиниць: – *Чого ходиш* ***чорна****! – гримала Маланка на Гафійку і змушувала її мало не щодня міняти сорочку, сама чесала її голову і вплітала в коси нові кісники* (Т. ІІ, С. 105); *Гнів розірвався, мов морська хвиля, що встала зразу в* ***зеленій*** *люті, а далі слизнула і з легким шипінням поповзла піною по пісочку; Маланка* ***позеленіла.*** *– Ти підеш мені? Вона прискочила до його, страшна, як дика кицька, з перекошеним ротом, із пекучим поглядом* (Т. ІІ, С. 99);

5) поєднання в одному висловленні кольорономенів, що мають узуально закріплені протилежні семантичні плани чи вступають у контекстно зумовлені відношення протилежності: *розстеляла* (шовковиця – *Н. Б.*) ***темну*** *корону на* ***блакиті*** *неба;* ***Бліде*** *світло ще* ***чорніші*** *тіні поклало на її* ***білому*** *виду* (Т. ІІ, С. 101); *І від того –* ***синіше*** *небо,* ***чорніші*** *крила* (Т. ІІ, С. 45);

6) уживання поряд із колірними лексемами підсилювальної частки *аж*, що слугує додатковим засобом експресивізації художніх контекстів: *Гафійка не одповідала. Вона стояла зігнута, **бліда, аж чорна**, і тремтіла* (Т. ІІ, С. 101); *Прокіп **блідий, аж зчорнілий**, од вітру валиться та все вилежується…* (Т. ІІ, С. 104); *Худа, **жовта, аж чорна**, немов удовиця, сумна і мовчазна* (Т. ІІ, С. 102);

7) моделювання на основі кольорономенів корпусу тропів (епітетів, метафор, метонімій, порівнянь), які репрезентують образну структуру колірної тропеїчної парадигми ідіолекту М. Коцюбинського: *на **золотому** небі; **синяві** тони; **кривава** рука; **кривавий** круг сонця; **фіолетові** метелики цвіту; вбирав у себе… **синю** дрімоту далеких просторів; на **позолочених** сонцем хребтах*; ***зелений** серпанок; **зелені** ниви; **зелені** хвилі ниви; **зелений** хаос; **зелені** руки, **зелені** сльози стручків; в **зеленій** люті; Ніхто не будив вже **чорної** тиші, що наливалась крізь вікна у хату* (Т. ІІ, С. 172); ***Чорні** думи, горе серця крутяться тут, над головою, висять хмарами, котяться туманом…*(Т. ІІ, С. 107); *Пливе у **сірі** безвісті нудьга, пливе безнадія, і стиха хлипає сум* (Т. ІІ, С. 107); *буруни… високі, сердиті, з **білими** гребенями; **сіріли перловим** тоном острівки*; ***каламутне** небо скаженіло*; *починала* [вода – *Н. Б.*] *каламутитись і **жовкнути**; Бачу, як **синє** небо надвоє розтяли **чорні** дихаючі крила ворони* (Т. ІІ, С. 45); *Он зірвався один яскравий згук і впав між ниви **червоним** куколем* (Т. ІІ, С. 49); *Вона скрикнула так, наче мала владу наді мною, і плеснула в долоні, аж **червоні** платочки дикого маку облетіли їй на спідницю* (Т. ІІ, С. 189); *Море поблискує злою **блакиттю**, водяний пил б'є його **білим** крилом; вода… одкривала радість **блакиті**; **сірим павутинням** снували хмари; вітрила виривалися з рук, як великі **білі** птахи; хвилі, **мов брили зеленкуватого скла.***

Сприяють експресивізації художніх контекстів індивідуально-авторські (оказіональні) колірні лексичні одиниці, наприклад: *яро-зелений, сизо-блакитний, срібноволосий, темно-цеглястий, біласто-каламутний, темно-сосновий, срібнодзвінкий: І знов те «ай», таке високе, лоскотливо-жіноче і **срібнодзвінке*** (Т. ІІ, С. 33).

Отже, колірний спектр ідіолекту М. Коцюбинського має широкий експресивний діапазон. Кольоролексеми сприяють

експресивізації художніх контекстів, репрезентуючи три емотивно-аксіологічні площини – позитивну, негативну та амбівалентну. У художньому світі М. Коцюбинського кольорономени належать до пріоритетних виражально-зображальних засобів, вони виступають семантичними, асоціативно-образними, стилістичними та стильовими маркерами ідіолекту письменника, об'єктивують його індивідуально-авторську мовну картину світу.

Тетяна Вільчинська

КОНЦЕПТ «ЧОРТ» У ТВОРЧОСТІ М. КОЦЮБИНСЬКОГО: ОСОБЛИВОСТІ НОМІНАЦІЇ

Лінгвокогнітивний статус номінації *чорт* як сакрально-хтонічного концепту у сучасній українській лінгвістиці дискусійний. Більшість учених вважають його власне сакральним (божественним), зараховуючи до сфери релігійних, натомість дослідники міфопоетичного глибинний зміст сакрального вбачають у тому, що воно охоплює все те, що перевищує людські знання та можливості, а отже, спонукає до покори, породжує страх, а відтак пропонують розглядати в його межах і сакрально-хтонічне (Р. Каюа, Н. В. Слухай, М. В. Скаб та ін.).

Образ чорта здавна належить до тих, які збуджували творчу фантазію письменників. Це, з одного боку, сприяло збереженню в національній культурі різноманітної інформації про демоносилу, а з іншого – зумовлювало розмивання цілісності демонообразів, зневиразнення їхніх портретних, акціональних, темпоральних характеристик і втрату багатьох народних назв цих реалій, заступання їх іншими найменуваннями з художніх текстів. Тому сьогодні, незважаючи на значну кількість публікацій про українську демонологію, відчуваємо недостатність відповідної наукової інформації. А отже, лінгвістичне осмислення проблем української демонології ще чекає на своїх дослідників.

Повість М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» засвідчує інтерес автора до демонології як одного з виявів зв'язку людини з природою, до ірреального як органічного складника того-таки реального (В. Шевчук). Психологізуючи оповідь, М. Коцюбинський часто зображав дійсність крізь призму трагічного світовідчуття, писав про людську роздвоєність, непевність, глибокий песимізм, історичну невизначеність. Саме такими мотивами пройнята його повість «Тіні забутих предків». Рельєфно виписані в ній хтонічні образи реконструюють і окремі елементи, й цілі комплекси давніх уявлень про Всесвіт, про взаємодію людського, тваринного та рослинного світів зі світом богів та «нижнім світом», де мешкають предки.

Принципова новизна поетики М. Коцюбинського – у манері переломлення описуваного через призму внутрішніх переживань персонажів. Визначальною в цих описах стає не зовнішня описовість фактів, а зосередження на етноархетипах, до яких належить концепт «чорт».

Образ чорта в народних віруваннях витворився надзвичайно рано і базується насамперед на розумінні безсмертного чорта, що втілює нечисту силу, яка водиться у безлюдних та нечистих місцях, є невидимою, але здатною до перевтілень, проте частіше з'являється у вигляді звіроподібної істоти – чорної, волохатої, з ріжками, кігтями і хвостом, здебільшого неприхильної до людей (Огієнко І. Дохристиянські вірування українського народу: історико-релігійна монографія. – К., 1991. – С. 138-139). Вважаючи чорта «універсальним втіленням сил хтонічного світу» (Н. В. Слухай), науковці зауважують, що його розуміння зазнало значних змін із прийняттям християнства (Е. В. Померанцева), тому пропонують інтерпретувати у двох культурних сценаріях – язичницькому і християнському.

Якщо язичництво наприкінці свого існування зводило усю нечисту силу «під один знаменник чорта» (В. М. Гнатюк), то в християнстві сатана стає головним над бісами та здійснює керівництво над ними (Ю. К. Степанов). Так витворився новий тип демонської сили, яка у християнському сценарії зазвичай уособлює лише злих духів, що виступають тепер не лише проти людей, а й проти Бога. «Український народ, – писав І. Нечуй-Левицький, – у своєму світогляді змішав давній поганський

погляд на темну силу з християнськими образами чортів, а з тієї мішанини народився в народній фантазії новий тип темної демонської сили» (Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. – К., 1992. – С. 55). Саме таким постає концептуалізований образ чорта в повісті «Тіні забутих предків».

Оскільки образ чорта в народних віруваннях витворився надзвичайно рано, то і традиція його називання має давню історію. До найменувань чорта в українській етнолінгвокультурі, крім однойменної назви, належать: *біс, диявол, демон, щезник, злий, сатана, дідько, гаспид, враг, анциболот*, *антихрист, антипко, анчутка, арідник, лихий, куций, лукавий, рогатий, зла сила, нечиста сила, нечисть, злий дух, нечистий дух* та інші, зокрема діалектні й «спеціальні» слова. Саме язичницький сценарій передбачає розуміння чорта як родового поняття, на позначення якого існує розгалужена система найменувань. Відтак, лексема-гіперонім *чорт* об'єднує низку лексем-гіпонімів. Із-поміж них розрізняють назви чорта за локальною ознакою (*болотяник, анциболот, анциболотник, анцибол, очеретяник, лісовик, лісовка, гайовик, лісун, полісун, бузничий, чугайстер, польовик, польовий, водяний, водяник, той, що греблі рве, попелюх, криничник, мірошник, мельник, пасічник*), за зовнішніми характеристиками (*чорний*, *куций, куцак, куць, куцан*, *антипко*, *пан, паничик, лях, німчик*; *волохатий, патлатий, хвостатий, рогатий*), за внутрішніми якостями (*злий, лукавий, лихий, клятий, кат, перелесник*) та ін. Для християнського сценарію характерні передусім номени *біс, диявол, сатана антихрист, люцифер*.

Номінативне поле концепту «чорт» у повісті «Тіні забутих предків» охоплює назви і язичницького (*чорт, арідник, щезник, обмінник*), і християнського сценаріїв (*сатана, диявол, біс*), наприклад: *Він заграв пісню, що підслухав у* ***щезника*** *в лісі…* (Цит. за: Коцюбинський М. Збірка творів. – Х., 2008. – С. 328; Далі покликання на сторінку); ***арідник*** *мав силу до всього* (С. 311); *А та (земля), що в роті у* ***сатани,*** *росте й собі…* (С. 311). Щодо перших, то вони також представлені різноманітними номенами, зокрема за локальною ознакою, зовнішніми та внутрішніми ознаками тощо.

В українській етнотрадиції відомо чимало переказів, легенд про чорта. За однією з них, створивши землю, ангелів і бісів, зарозумілий Сатана намагається створити власне небо, але архангел Михаїл скидає його і всю нечисту силу на землю. Так з’явилися біси і чорти на землі, зокрема лісовик і чугайстер. Першого з них письменник змальовує побіжно, об’єктивуючи уявлення про нього як господаря лісу, лісового духа: *Знав, … що в лісах повно лісовиків, які пасуть там свою маржинку: оленів, зайців і серн…* (С. 294). Натомість другий виписаний особливо детально, що засвідчує, з одного боку, знання автором етнографічних, фольклорних матеріалів, а з іншого – вміння по-своєму втілити їх.

Із міфопоетичних, етнокультурних джерел відомо, що *чугайстер* – образ української демонології, який «ходить лісами, блукаючи, і ніхто його не вб’є ані з’їсть, бо так йому пороблено. Одежі не носить ніякої, а шкіра його покрита буйним волоссям» (М. К. Дмитренко). Він нібито ловить лісових нявок і з’їдає їх. Пор. у М. Коцюбинського: *М’яке темне волосся покривало все його тіло… Та Іван зразу його пізнав. Се був веселий* ***чугайстир,*** *добрий лісовий дух, що боронить людей од нявок. Він був смертю для них: зловить і роздере* (С. 327). *Чугайстер* (*чугайстрин*), як і *лісовик*, є одним із розпорядників лісу, тому письменник називає його ще *лісовим духом, лісовим чоловіком,* пор.: ***Лісовий чоловік*** *грівсь коло ватри та розтирав собі круглий живіт, а Іван думав уперто, яким би чином довше затримать* ***чугайстра,*** *щоб Марічка якнайдалі встигла втекти* (С. 328).

Знаковий у повісті також образ *щезника*. Зазначимо, що щезника разом із *домовим, домовиком, хованцем, вихованком, годованцем, дідьком, жировиком, лизуном, скарбником* називають «домашніми духами» (В. М. Гнатюк). У повісті *щезник* асоціюється з *флоярою* – одним із символічних образів-медіаторів між цим світом і потойбічним. Звуки флояри, проектуючи музику ірреального світу у світ реальний, передають ілюзорність дійсності, де мрії перетворюються на химери. Недаремно музику, якої Іван раніше *«ніколи не чув»*, що *«навіть справляла муку»*, грає щезник*: Але хто грав? Навкруги була пустка, самотній ліс і не видно було живої душі. Іван озирнувся назад,*

*на скелі, – і скаменів. На камені, верхи, сидів «той», **щезник,** скривив гостру борідку, нагнув ріжки **і, заплющивши очі, дув у флояру*** (С. 295).

Відомо, що сила таланту письменника виявляється в умінні передати багато інформації у підтексті: *щось чорне за кожним разом зів'ється туди-сюди – та й шусть під камінь… Він, щез би, глумиться Богові, підставляє свою гузицю, а вівчареві біда: страху набереться, ще й змокне до нитки* (С. 310). Тут об'єктивується субстантив *чорне,* який нерідко вважають евфемістичною заміною слова *чорт*, виводячи від праслов'янського «проклятий» (М. Фасмер). Зовнішні ознаки чорта есплiковано і в назвах *кривий* та *сліпий*, напр.: *– Ще **кривий**!.. Ще **сліпий**!.. – піддавав жару Іван. – Го-го! Як танцювати, то танцювати* (С. 328). До номенів на позначення внутрішніх якостей у творі належать *злий* і *лихий*, пор.: *Дивно Іванові, що такі красні гори, такі веселі, а сотворив їх **злий*** (С. 312).

У повісті відтворено одну з легенд про те, як чорт разом із Богом брав участь у творенні світу і сам був творінням Божим. Саме в цьому контексті автор вживає назви *арідник* і *сатана*: *А то був **арідник**,… він був, як Бог, з первовіку. Дав Бог йому руки та й ноги, і ходять вже разом оба побратими… **Арідник** був здатний до всього, що надумав – зробив… Що є на світі – мудрощі, штудерація всяка, – то все від нього, від **сатани*** (С. 311–312).

На відміну від християнських постулатів, у народі склалося уявлення про те, що Бог створив тільки духовний світ, рай та душу, а світ видимий і матеріальний створив сатана: землю, рослини, каміння, звірів, птахів, людей. Від сатани пішло все зле і темне, тому з початку світу між добром і злом точиться постійна боротьба. Такі міфи майже до XX ст. зберігалися і в українців. І. Нечуй-Левицький, який досліджував народні легенди, стверджував, що і Бог, і сатана вічні й рівні між собою. Тільки з першим пов'язується все духовне, а другому належить матерія (Нечуй-Левицький І. Цит. праця. – С. 79). Пор. у повісті М. Коцюбинського: *Поробив арідник вівці, зробив си скрипку і грає, а вівці пасуться… Де що лиш є – віз, кінь, музика, млин або хата, – все вигадав він…* (С. 312).

Загалом вважають, що лексеми *сатана, біс, бісиця, диявол* в язичницькій картині світу перебувають на периферії.

Відмінність між образами чорта і біса, чорта і диявола дослідники (І. Огієнко, Е. В. Померанцева, Ю. К. Степанов) пояснюють різними уявленнями про них у дохристиянських віруваннях і в християнстві. На думку Ю. К. Степанова, *біс* – це *чорт*, але тільки в церковно-слов'янській традиції, тому, на відміну «від чорта як народного персонажа, він є персонажем у стилі церковної писемної культури» (Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры. – М., 2004. – С. 865). М. Коцюбинський, актуалізуючи народне вірування про те, як чорти крали чи обмінювали людських дітей на своїх, писав: *Не раз вона з ляком думала навіть, що то ... хитра бісиця встигла обміняти її дитину на своє бісеня* (С. 293).

У народі чорта вголос не прийнято було називати, щоб часом не накликати, тому в етнокультурі збереглося чимало евфемістичних назв на його позначення – від старої *враг* до пізніших *лихий*, *нечистий* (*нечиста*, *вража сила*), *куций*, *клятий*, *лукавий*, *рогатий* та ін. М. Коцюбинський також часто вживає такі найменування: «*Тікай, Марічко ... не бійся, душко ... твій ворог (чугайстир) танцює», – співала флояра* (С. 329); *Довго Микола оповідає. А коли ненароком згадає чорта, Іван хрестить груди під кептарем. Микола ж тоді плює, аби нечистий не мав над ним сили* (С. 312); *Знав, що на світі панує нечиста сила, що арідник (злий дух) править усім...* (С. 294).

Про те, що нечистого не можна було згадувати без потреби, свідчать численні паремійні одиниці: *не при хаті згадуючи, наше місце святе, щез би ти* та ін. (Огієнко І. Цит. праця. – С. 138). З-поміж них звертаємо увагу на фразему *цур та пек*, якою М. Коцюбинський виражає застереження, демонструє страх: *Часом била на полонині плова. Святий Ілля воював з тими –* ***цур їм та пек****!* (С. 310). Тут письменник вживає евфемізм *тими.* Зауважимо, що традиція називання чорта за допомогою займенників також досить давня. М. Коцюбинський не відступає від неї, називаючи чорта *він, той*, *такий,* наприклад: *На камені, верхи, сидів* ***«той», щезник****...* (С. 295).

До вербалізаторів концепту «чорт» належать і ті, що виявляються у позиціях вторинної номінації. Так, з одного боку, автор порівнює чугайстра то з оброслим *ведмедем,* то зі спітнілим *конем,* то з *небожем,* напр.: *– Я ще заграю до танцю, – бадьорив*

він чугайстра й сягнув по флояру за черес. – Ти ще такої не чув, небоже (С. 328), а з іншого – *обмінником* називає самого Івана, який ще в дитинстві був *чудним*, чим відрізнявся від інших: *тільки Іван все плакав, кричав по ночах, погано ріс і дивився на неню таким глибоким, старече розумним зором, що мати в тривозі одвертала од нього очі...– Ігі на тебе! Ти,* ***обміннику****. Щез би у озеро та в тріски!..*(С. 293).

Загалом етнокультурний концепт «чорт» у повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» репрезентують численні назви нечистої сили, які показово вербалізують уявлення, що склалися про цей демонологічний образ в українській народній свідомості.

Світлана Бибик

„ТАК ТІЛЬКИ СПРАВЖНІЙ ХУДОЖНИК ЗМОЖЕ ПИСАТИ!” (ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОПОВІДАННЯ М. КОЦЮБИНСЬКОГО „ХАРИТЯ”)

Коли у 1898 році Панас Мирний прочитав цикл дитячих оповідань М. Коцюбинського, то у листі до письменника він щодо „Хариті” відзначив: „Та як сказано! Чистою, як кринична вода, народною мовою; яскравим, як сонячний промінь, малюнком; невеличкими домірними нарисами, що розгортують перед очима велику – безмірно велику – картину людського горя, краси світової, виявляють безодню глибину думок, таємні поривання душі, забої невеличкого серця!.. Та так тільки справжній художник зможе писати!”

Народність мови, краса, глибина й емоційність думки, картинність сцен… Справді, в оповіданні „Харитя” щільно переплелися шари усно-побутової оповідності, фольклорної, міфологічної, розмовно-побутової поетики, акварельна майстерність описів, які зв’язані всуціль пронизливим співчуттям автора, його людяністю.

Письменник легко вводить читача в побутову ситуацію – вечір, слабує вдова, біля неї по-своєму порядкує восьмирічна донька Харитя. У перших трьох реченнях автор насамперед окреслює обставини місця й простору. Це короткі, легкі для сприймання висловлення: *В печі палав вогонь і червоним язиком лизав челюсті. В маленькій хаті було поночі, по кутках стояли діди. На постелі лежала слаба жінка й стогнала*. Так само невимушено М. Коцюбинський перевтілюється в „оповідача з народу”, „свого” в цій ситуації, переходячи до переповідної конструкції з нанизуваними обставинними компонентами, з характерним порядком слів, що допомагає виділити актуальне в цій першій сцені: *Шість тижнів поминуло, як помер її чоловік, батько Харитин, і відтоді бідна удова тужить та слабує, а оце вже другий день, як зовсім злягла*.

Далі у творі такі перемикання кодів від мови автора до внутрішньої мови персонажа, невласне-прямої мови так само мимовільні, ледь вловні. Вони або відділені пунктуаційно: *Завтра, коли розвидниться, встане Харитя, нагодує* ***маму (коли б ще схотіли їсти, а то відколи слабі — саму воду п’ють)****, візьме серп і піде в поле*; *.. промайнула думка:* ***як то нема кому жати? А вона що ж робитиме?*** Або граматично: стилізація „мови до себе і про себе” здійснюється завдяки змінам часових параметрів дієслів, актуалізується й обернена на себе семантика особового займенника ‘вона = я’, ‘її = мене’, вводяться інтимізувальні вставні словосполучення (батько хрещений): *Стежкою наближались дві молодиці. Харитя постерегла їх, знов нагадала недужу, бідну маму і, схиливши русяву головку, взялась до роботи.* ***Вона мусить вижати жито! Вона мусить потішити свою добру нещасну маму!***; *Він добрий,* ***батько хрещений, він її послухає, звезе хліб****.*

Етнографічний зріз української побутової культури репрезентують кілька лексем: *діди* ‘охоронець домівки’ (*В маленькій хаті було поночі, по кутках стояли* ***діди***), *кісники* ‘стрічка для вплітання в косу’ (*Вона забула навіть і за нові червоні* ***кісники****, що двічі обмотували її русяву, аж білу, головку. Кісники ті були її радість, її гордощі. Оце третій день, як хрещена мати подарувала їй ті кісники, а Харитя й досі не натішиться ними*).

Стисло представлено й побутовизми, що позначають елементи предметного світу в українській хаті – *піч, мисчина, горщик, мисник, куліш, полиця, лавка, постіль, торбинка, хусточка*: *заходилася коло вечері. Змила в* ***мисчині*** *жменьку пшона, вкинула щіпку солі та зо дві чи зо три картоплини, налила в* ***горщик*** *води і приставила його до вогню*; *Харитя до* ***печі****, одставила горщик, доглянула страву й насипала в* ***полив'яну миску*** *гарячого* ***кулішу***; *Упоравшись, зняла* ***серп*** *з полиці, поклала в* ***торбинку*** *хліба та цибулі і зав'язалась рябенькою* ***хусточкою***.

Фольклорність в оповідній структурі твору мінімізована. Це лише кілька висловлень матері, яка вболіває за долю дитини, промовляючи формулами з голосінь: – *Ох, дитино моя люба! Все в мене болить: руки болять, ноги болять, голови не зведу. От, може, вмру, на кого ж я тебе лишу, сиротину нещасну?.. Хто тебе догляне, вигодує?* Це також інтимізувальні народнопоетичні звертання односельчанок до дівчинки: – *Що з тобою, дитино? Не плач,* ***перепілочко****! Мати твоя, дасть бог, одужає, а жито ми вижнемо, не дамо вам згинути з голоду. Ну, не плач же,* ***квіточко****!* З пісенним фольклором засоційована деталь опису *А надворі так місячно, ясно, хоч голки збирай* (пригадаймо відомі рядки „*Ніч яка місячна, зоряна, ясная, видно хоч голки збирай. Вийди ж, коханая, працею зморена, хоч на хвилиноньку в гай*" та фразеологізоване порівняння (*надворі*) *так місячно, хоч голки збирай* (М. Номис). А з оповідними жанрами усної народної творчості пов'язане кліше *житимуть вони веселі та щасливі* (*Мати з радощів вичуняє, пригорне доню до серця, поцілує, і знову* ***житимуть вони веселі та щасливі*** *і не згинуть зимою з голоду...*).

Відомо, що в багатьох творах М. Коцюбинського оживають певні символи. Є міфоніми й у „Хариті" – *русалки*, про яких дівчинка знає, що вони можуть залоскотати, *страхи* як фантастичні істоти надзвичайного вигляду: „*А що, якби тепер вийти на ниву? Е, ні, страшно, вовк вибіжить з лісу,* ***русалки*** *залоскочуть,* ***страхи*** *повилазять з пшениці..." І Хариті справді стало страшно, вона знов поклалася на лаві і одвернулась од вікна*; *Ану, який* ***страх*** *вискочить із жита й задушить її! Раптом – фуррр!.. Перепелиця пурхнула перед самою*

Харитею і, тріпочучи короткими крилами, ледве перенесла на кілька ступнів своє тяжке, сите тіло. Серце закалатало Хариті в грудях з переляку.

Міфологізує письменник і словесний образ *сну*, який репрезентує в контексті стилістики імпресіонізму як силу, що віддаляє людину від реальності: *Мати стогне, а Харитю живий жаль бере за серце. Бідні мама! Все болить у них. Коли б той добрий Бог послав їм полегкість! Аж ось трохи згодом і слаба мати, і копи на полі, і русалки, і вовк, і ясне вікно на комині змішуються в якійсь кумедній плутанині.* ***Сон****, влетівши до хати, бере Харитю під своє крило. Срібний промінь місячний тихо сяє на білій головці дівчинки, всміхається до нових червоних кісників, гуляє по смуглявому видочку та по білих дрібненьких зубках, що виглядають з-за розтулених повних уст. Харитя* ***спить солодким сном****.*

Наскрізним є й словесний образ *віри в Бога*, що дає сили, сміливість маленькій дівчинці. Спочатку він актуалізується через сцену вечірньої молитви (*Харитя їла чи не їла, швиденько помила посуд, поскладала його на мисник, засунула сінешні двері і* ***стала навколішки перед образами молитися Богу***). Далі виявляється в характерній для усної мови фразеології (*– Не журіться, мамо! Не плачте! Адже ж* ***Бог добрий****, мамо!* ***Бог поможе вам*** *одужати,* ***поможе вам*** *хліб зібрати... Правда, мамо?.. Правда?..*; *А бачте, матусю кохана, а* ***я ж вам не казала, що Бог поможе нам*** *зібрати хліб? Увесь хліб у стодолі!*).

Ця віра дитини глибинна, сильна. Бог-Отець уявляється малій дівчинці з золотим яблучком – символом життя, краси, любові: *Вона складала ручки, хрестилась, зітхала та здіймала очі догори і дивилась пильно на образ, де був намальований Бог-отець.* ***Вона вірила, що Господь любить дітей і не дасть їх на поталу. Адже недурно тримає він у руці золоте яблучко з хрестиком: певне, він дасть те яблучко добрій, слухняній дитині****. І Харитя своїм дитячим лепетом прохала у Бога здоров'я слабій матусі, а собі сили вижати ниву. Ся думка не давала їй спокою, їй хотілося швидше діждатися ранку.*

Фольклорний та інтимно-побутовий зрізи в оповіданні „Харитя" зв'язує таке стилістичне явище, як пестливість. Через неї виявляється ставлення оповідача до дитини в скрутних

обставинах, долі людини в безпросвітній селянській бідності. Тому частотні у творі означення з суфіксом *-еньк-*, іменники з суфіксом *-енят-, -еньк-, -ик-, -ичк-*: *Поки Харитя говорила ті слова, в* ***біленькій*** *головці її промайнула думка: як то нема кому жати?*; *Але торік вона була ще* ***маленька, маленькими рученятами*** *не могла вдержати серпа, а тепер вона вже виросла, набралася сили...; Адже сими* ***рученятами*** *вона принесла з річки піввідра води, хоч яке воно важке, те відро!*; *От що вона зробить: піде до хрещеного батька, обійме його* ***рученьками*** *за шию і скаже: „Тату мій любий та милий! Я вже вам бавитиму* ***маленького*** *Андрійка, буду йому за няньку, тільки звезіть наш хліб та складіть у стодолу!"*; *Довге стебло путається, великий серп не слухається в* ***маленькій*** *руці, колосся лоскоче спітніле* ***личенько***; *Швиденько обтерла вона кров з* ***пальчика спідничкою****, затерла врізане місце землею і почала жати*.

Розмовно-побутова поетика „не випинається" в оповіданні „Харитя". Крім названих побутовизмів, можна відзначити й префіксальні форми з *од-* (***од****ставила горщик*; ***од****вернулась до вікна*), характерні сполучники (*Ще торік ходила вона з мамою на ниву, бачила, як мати жне,* ***ба****, сама брала серп і жала!*), вживання вказівних часток, притаманне усній мові, де вони виконують додаткову видільну функцію (*дуже заболів* ***той*** *пальчик, що втяла серпом..*; *Десь дуже важким видалось Хариті* ***те*** *відро з водою*), характерну сполучуваність (*Хіба не* ***на моє вийшло****?..*; ***не могла вдержати серпа*** (родовий частковості), звороти на позначення приблизної кількості чого-небудь (*Мати виїла* ***ложок зо дві*** *та й поклала ложку; та* ***зо дві чи зо три картоплини***), усно-розмовні кліше з повторенням складників (*Харитя* ***їла чи не їла****, швиденько помила посуд*).

Особливий компонент оповідної структури „Хариті" – описи зовнішності, природи, хатньої обстановки.

Оповідач знайомить нас із Харитею-трудівницею, бо перша сцена зустрічі з нею – це динамічний образ дівчинки, яка несе до хати воду. Її рухи, постава „картинні", прописані настільки детально й виразно, що читачеві залишається лише „виліпити" цю скульптуру в уяві: *З дверей виткнулось спершу відро, до половини виповнене водою, далі русява головка, нахилена набік до відра, а далі права рука, піднята трохи догори. В хату увійшла*

Харитя... Подальші окремі фрагменти описів лише доповнюють портрет рухливої, непосидющої цілеспрямованої дитини. Пор. промовисте порівняння (*метнулась Харитя до мисника, легесенько,* ***мов кізка***), епітети (***дрібненькі, запечені*** *на сонці рученята, що жваво бігали від одної роботи до другої*). Харитя – ласкава, любляча донька, про це коротко зазначає порівняння: – *Чого ви, матінко? Може, водиці холодної? Що у вас болить?* — ***ластівкою припадала*** *вона коло недужої.*

У пейзажоописах автор „грається” колірними епітетами. Щодо цього влучно висловився В.Ф. Погребенник: „європейськість” Коцюбинського – це і його результативний варіант синтезування можливостей суміжних мистецтв, синкретичного збагачення словесної творчості засобами насамперед малярства і музики” (Погребенник В. Ф. „Європейськість” прози Михайла Коцюбинського // Актуальні проблеми слов’янської філології. – Київ; Ніжин, 2006. – Вип. 11. – Ч. 2 : Лінгвістика і літературознавство. – С. 128). Акварельність виявилася в актуалізації епітетів *срібний*, *імлистий*, *золотий*, *чорний*, *синій* щодо пейзажу нічного неба (*В імлистій далині, осяяні срібним промінням місячним, стояли широкі лани золотого жита та пшениці. Високі чорні тополі, як військо, стояли рядами край дороги. Синє небо всипане було зорями*), у мозаїковості епітетів та дієслів на позначення вияву певного кольору в пейзажному описі полів, луків: *вийшла на поле й стала, задивившись в далечінь на чудовий краєвид. І справді було гарно на ниві, несказанно гарно! Погідне* ***блакитне*** *небо дихало на землю теплом. Половіли жита й вилискувались на сонці.* ***Червоніло*** *ціле море колосків пшениці. Долиною повилась річечка, наче хто кинув нову* ***синю*** *стрічку на* ***зелену*** *траву. А за річкою, попід кучерявим* ***зеленим*** *лісом, вся гора вкрита розкішними килимами ярини. Гарячою* ***зеленою*** *барвою горить на сонці ячмінь, широко стелеться килим* ***ясно-зеленого*** *вівса, далі, наче риза рути,* ***темніє*** *просо. Межи* ***зеленими*** *килимами* ***біліє*** *гречка, наче хто розіслав великі шматки полотна білити на сонці. В долині, край лісу, висить* ***синя*** *імла. І над усім тим розкинулось погідне* ***блакитне*** *небо...*

Такі розлогі описи розраховані на картинність зображуваного, на передавання почуттів, на створення атмосфери легкості, прозорості, барвистості. Тож слушно В.Т. Чайковська

зазначала, що М. Коцюбинський у своїх творах використовував принцип передачі простору, властивий малярській акварелі, основною особливістю якої є прозорість, особлива легкість (Чайковська В. Т. Жанри живопису в українській прозі кінця XIX – поч. XX ст. // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир, 2004. – Вип. 15. – С. 212–214).

Отже, у лінгвостилістиці оповідання „Харитя" взаємодіють оповідний та живописний плани, які створюють особливу палітру творчої індивідуальності М. Коцюбинського.

Людмила Зіневич

НЕ ВВАЖАЙ НА ВРОЖАЙ, СІЙ ЖИТО, ХЛІБ БУДЕ (МОВНІ ВІЗІЇ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО)

«Ми вже так багато маємо сліпих ворогів, що одним більше чи менше – байдуже. Нехай лютують – а ми по рецепту: не вважай на врожай, сій жито, хліб буде», – писав М.Коцюбинський своєму колезі М. Могилянському. Ці слова можна вважати творчим кредо письменника, бо вони вичерпно характеризують подвижницьку працю М. Коцюбинського на ниві рідної мови. «Плодіть, добродію, і засівайте найбільше, я певний, що з того засіву будуть колись великі жнива задля нашого рідного краю», – вітав ще молодого Михайла Михайловича Панас Мирний.

Любов до української мови письменник проніс через усе життя і зберігав відданість їй навіть у часи найбільшої скрути. В одному з листів до В. М. Гнатюка М. Коцюбинський зізнавався: «Служба ледве-ледве дає шматок хліба, а література!.. Соромно навіть признатися представникові культурної нації. Єдиний спосіб – писати по-російськи, але коли я досі сього не робив, то вже тепер не зроблю». А в листі до В. Винниченка М. Коцюбинський, переконуючи колегу «не подаватися» в російську літературу, зауважив: «Письменник, поет, белетрист не може безкарно змінити мову: вона помститься» (Тихоша В. До

питання про листування М. Чернявського і М. Коцюбинського // Просвіта Херсонщини (Електронний ресурс). – Режим доступу: http://prosvilib.ipsys.net/visnik-tavriyskoyi-fundaciyi-vipusk-5).

Чернігівський період життя став особливо плідним і в творчому, і в громадському житті письменника, у боротьбі проти цензурних утисків та заборон української мови, її поширення через красне письменство, освіту та культуру, розширення сфер функціонування. «В Чернігові він міг не почувати себе, як досі, самотнім і як українець: була там громадка однодумців (І. Л. Шраг та інші), з якими так само можна було одводити душу в спільних змаганнях і в спільній праці, – і гарні сліди цих громадських стосунків ми теж бачимо на Коцюбинському», – згадував С. Єфремов (Єфремов С. Михайло Коцюбинський. – Київ-Ляйпциг, 1922. – С. 35). На той час на Чернігівщині існувала потужна традиція збереження і плекання рідної мови. Це і перша україномовна газета на Наддніпрянщині «Черниговский листок» за редакцією Л. Глібова, і діяльність «Товариства кохаючих рідну мову», і переклад Святого Письма українською мовою П. Морачевського, що й викликало реакцію царського уряду і спричинило появу валуєвського циркуляра, і просвітницька та популяризаторська діяльність громадівців, правова робота І. Л. Шрага, спрямована на відстоювання права українців на рідну мову. Поява М. Коцюбинського у Чернігові сприяла продовженню цієї традиції: після глухої реакції 80-х робота чернігівського осередку українських патріотів значно активізувалася.

У листуванні, у публіцистичних працях і прилюдних виступах М. Коцюбинський неодмінно торкався мовних проблем: окремішності української мови та її права на самостійний повнофункціональний розвиток, вироблення єдиної наддіалектної мови, правопису, про що широко дискутували у той час.

У 1898 р. як редактор газети «Волинь» він виступив зі статтями «К полемике о самостоятельности малороссийского языка» і «Русский язык в Галиции», що стали своєрідним продовженням антидискримінаційних дописів П. Стебницького та Д. Мордовцева. Сама дискусія розгорілася на шпальтах «Санкт-Петербургских ведомостей» проти газети

«Биржевые ведомости», яка безапеляційно заперечувала самостійність української мови. Антиукраїнська позиція полягала у тому, що культивування народної малоросійської мови вважалося легкодумним і невиправданим, оскільки розвиток діалекту в мову залежить не лише від філологічних даних, а й від культурних, соціальних і політичних умов. А оскільки в українців таких не було, то їм треба змиритися з «роковим ходом історії». Як аргумент наведено приклад творчості М. Гоголя, який «предпочел общерусский океан своему родному морю». Підтримуючи позицію головних проукраїнських диспутантів, М. Коцюбинський стверджує, що в історії української літератури «роль рокового елемента» виконували переважно обмежувальні постанови. А будь-якому народові, у тому числі й українцям, належить якомога ширше та повніше розвивати свою духовну сутність, культурно зростати, поступово удосконалювати знаряддя своєї думки – мову, в якій, як у дзеркалі, відображаються й історія, і світогляд, і характер народу (Цит. за виданням: Коцюбинський М. Твори в 7 Т. – К., 1975. – Т. 4. – С. 119; Далі покликання на том і сторінку). Приклад М. Гоголя в російській літературі, на думку М. Коцюбинського, є переконливою відповіддю на будь-які натяки щодо небезпеки «малоросійського літературного сепаратизму». При цьому М. Коцюбинський відзначає позитивний вплив української мови на розвиток російської, бо «свіжістю і силою своїх перших творів Гоголь завдячує не лише своєму таланту, а також багатству нових слів, зворотів, понять і образів, які він наповну черпав із малознайомого до того російським читачам життя Малоросії» (Т. IV, С. 120). Також у статті зазначено, що найкращим способом вшанування пам'яті Т. Шевченка (на той час російські демократи ініціювали встановлення пам'ятника Кобзареві) було б усунення зовнішніх перешкод для розвитку прославленого Кобзарем українського слова.

Дискусії щодо мовних питань М. Коцюбинський вважав результатом суспільних зрушень, зміни ментальної свідомості та появи нових запитів української інтелігенції і ставився до них схвально. Підтримуючи висловлену в московському часописі «Русская мысль» позицію О. Барвінського щодо болючого ще з валуєвських часів питання «мова чи наріччя?» та

щодо можливостей української мови, М. Коцюбинський зазначив: «цю ялову суперечку розв’язали самі життєві факти, і те розв’язання можна привітать, як вітається все живе, культурно-поступове, до щастя та свобод людськості», і спростував аргументи опонентів так: «Іще «патріоти» певного сорту можуть називати «жаргоном» мову, на котрій перекладено Біблію і твори Гомера, Данте, Шекспіра» (Т. V, С. 27).

Письменник відкрито виступив проти русифікації українців у статті про місцеву пресу (із циклу «Свет и тени русской жизни»). У ній письменник дискутує з паном Кусторубовим, який у бажанні українців самостійно облаштовувати своє життя вбачав небезпеку федералізації: «малоросс, пройдя высшую школу, становится хохломаном. Пока хохломанство ограничивается предпочтением Старицкого Шекспиру и культом дида Тараса, то оно только смешно; но с ним нужно считаться, когда под ним разумеется целая федералистическая программа, насчитывающая немало последователей. Такие хохломаны – еще более ярые враги Руси, чем поляки. Их идеал исторический герой Мазепа, первый активный хохломан-федералист» (Т. IV, С. 77). Знаходячи аналогії в історії інших народів, М. Коцюбинський доводить право українців на свою культуру і мову: «Щодо моїх земляків Правобережної України можу запевнити всіх, хто побоюється її ополячення, що українське населення саме відіб’ється від полонізації, аби тільки йому не заважала русифікаторська адміністрація, яка так пригнічує народну самодіяльність…» (Т. IV, С. 89).

Виховання національно свідомого суспільства, на думку М. Коцюбинського, можливе лише через долучення до рідномовної культури. В одній зі статей циклу «Свет и тени русской жизни» письменник відзначає популярність народних рідномовних театрів: «Але для того, щоб народний театр приносив саме стільки користі, стільки він може і повинен приносити, необхідно, щоб п’єси, що входять в репертуар народного театру, були написані зрозумілою, рідною для народу мовою. У нас, в Малоросії, народний театр повинен бути малоруським» (Т. IV, С. 59).

Важливого значення надавав М. Коцюбинський проблемам національної освіти. У підросійській Україні освіта була

денаціоналізована, що гальмувало розвиток і самої освітньої системи, й учнів, які через мовний бар'єр не могли адекватно засвоювати навчальний матеріал. Цікава щодо цього стаття М. Коцюбинського про навчання якутських дітей російської мови. Езопова мова допису не приховує паралелей з Україною. Уже на початку статті автор наголошує на некоректному ставленні росіян до національних меншин як до пасинків Росії. Після опису примусового впровадження російської мови в якутські школи М. Коцюбинський робить сміливий на той час висновок, що тільки підняттям туземної культури, а не нав'язуванням своєї, хоча б і вищої, можна досягти бажаних результатів, тобто такого рівня розвитку інородців, щоб вони, як губка вологу, могли увібрати плоди загальноєвропейської цивілізації (Т. IV, С. 67).

М. Коцюбинський доклав багато зусиль для українізації початкової школи та організації роботи товариства «Просвіта» в Чернігові. Він опікувався виданням та поширенням української книжки, збиранням бібліотеки, організацією просвітницьких заходів тощо. Із листів до К. Зленка дізнаємось, що чернігівські просвітяни для читальні-бібліотеки зібрали 400 книжок, понад 20 українських часописів – з Галичини, Буковини, Америки, влаштовували недільні читання, розробили лекторій з українознавства (Т. VI, С. 80). Попри утиски місцевої адміністрації М. Коцюбинський (як голова чернігівської «Просвіти») разом із І. Шрагом та іншими однодумцями зробили „Просвіту" осередком української мови. Незважаючи на заборону губернатором публічних українознавчих лекцій, письменник домігся згоди поліцмейстера на відкриту лекцію І. Стешенка «Народність в новій українській літературі». «Я дуже радий, що буде лекція, бо цим ми проломлюємо мур перешкод у цьому напрямку», – ділився він своїми успіхами з одним із засновників Чернігівської громади В. Андрієвським (Т. VI, С. 85). Крім того, чернігівські просвітяни публічно підтримали студентів Київського університету, які вимагали визнання прав української мови, надіслали лист-привітання депутатам II Державної думи від України, що містив заклик рішуче боронити права українського народу, зокрема права на самостійне національно-культурне життя. Проте сподівання на позитивні

зрушення після думських ухвал так і не виправдалися. М. Коцюбинський писав І. Франкові: «Ми всі цілком зневірились у щирість та совість крутійського уряду... У нас всі сподіваються лише смертельного бою, у якому або поляжемо, або переможемо» (Т. VI, С. 47).

М. Коцюбинський звертав увагу також на потребу вироблення «культурної мови», її інтелектуалізацію. Обмеження сфери української мови лише «домашнім селянським вжитком» не відповідало запитам інтелігенції, а зросійщена інтелігенція ігнорувала народну мову і не сприяла її розвитку. Б. Грінченко у „Листах з України Наддніпрянської” з болем зауважував: „Інтелігенція вся у нас змоскалена. Вчиться вона по-московському, читає по-московському, завсігди говорить сама і завсігди чує круг себе мову тільки московську; рідну ж мову в мужичих устах вважає за „хохлацкій жаргон”. Історичних українських традицій ніяких – замість них або московський патріотизм, або нічого не вартий хисткий та мінливий лібералізм, або просто ніщо...” (Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. – К., 2013. – С. 22). Потреба виховання національно свідомого інтелігента засобами рідномовної літератури спонукала М. Коцюбинського до видання літературних альманахів нового типу. У листі до Панаса Мирного він так обґрунтовує свої задуми: «За сто літ існування наша мова (з причин, вияснення яких належить до історії) живилась переважно селом, сільським побутом, етнографією. Селянин, обставини його життя, його нескладна здебільшого психологія – ото майже й все, над чим працювала фантазія, з чим оперував досі талант українського письменника». Проте український письменник і український читач уже мав інші духовні потреби, інші запити. «Вихований на кращих зразках сучасної європейської літератури, багатої не лише на теми, але й на способи оброблення сюжетів, наш інтелігентний читач має право сподіватися й од рідної літератури ширшого поля обсервації, вірного малюнка різних сторін життя усіх, а не одної якоїсь верстви суспільності, бажав би зустрітись в творах красного письменства нашого з обробкою тем філософських, соціальних, психологічних, історичних і т. ін.» (Т. V, С. 280–281). Разом із М. Чернявським та М. Вороним Коцюбинський зініціював видання альманахів «Дубове

листя», «З потоку життя», розрахованих винятково на інтелігенцію і присвячених темам космополітичним. Цей вчинок у тогочасних умовах можна вважати справді революційним.

М. Коцюбинський вважав, що українська мова не повинна обмежуватися лише красним письменством, а має завойовувати й інші сфери вжитку. Звертаючись до Є. Чикаленка з проханням допомогти видавцям сільськогосподарського журналу «Селянин» україномовними науковими матеріалами, зазначає: «Мені здається, що справа, в якій пишу, настільки важлива, що варт заходитися коло неї. Нам треба якнайширше займати поле у всіх сферах» (Т. VII, С. 90).

Великого значення для розвою українського слова, його інтелектуалізації і створення україномовного культурного середовища М. Коцюбинський надавав художнім перекладам рідною мовою. Перекладаючи «Пана Тадеуша» А. Міцкевича, він зазначає: «Тепер саме в українській літературі помічається пекуча потреба в перекладі на нашу мову європейських класиків, щоб нам не доводилось (як досі) – зазирати за всьогосвітнім добром до чужої хати» (Т. V, С. 31)**.** Митець постійно відстежував перекладацький процес, цінував кожен вдалий переклад українською мовою, складав списки талановитих, на його думку, перекладачів, зокрема високо цінував перекладацький доробок П. Куліша та І. Франка: «Віддаючись творчості у сфері художньої літератури, Франко поставив за мету зробити доступними своєму народу багатства європейської класичної літератури. Тільки широке ознайомлення з загальнолюдськими ідеями, втіленими в артистичну форму літературними талантами всього цивілізованого світу, – виховують людину, дають можливість ... з більшою користю віддати сили своєму народу».

Серед сучасників М. Коцюбинського далеко не всі визнавали потребу й важливість перекладів із російської мови, мотивуючи це близькістю й доступністю російськомовних текстів. Проте М. Коцюбинський вважав такі переклади актуальними і з погляду підтвердження окремішності української мови, і в аспекті розвитку її внутрішніх можливостей. Пор це зазначено в одному з листів до П. Тичини: «Ви пишете про переклади оповідань українських авторів на мову російську. А мені здається,

що корисніше було б перекладати з російського на українське, бо таким чином перекладач краще познайомив би ся з українською мовою, і такі переклади здалися б нам» (Т. VII, С. 198).

Не залишилося поза увагою письменника і широко обговорюване на той час питання основи української літературної мови — наддніпрянської чи галицької. Враховуючи погляди І. Нечуя-Левицького, А. Кримського (про необхідність обмеження галичанізмів), М. Пачовського, І. Верхратського, І. Франка, М. Грушевського, М. Коцюбинський дотримувався виваженої позиції і вважав, що необхідно створити «одностайну мову», яка увібрала б елементи різних говірок, аби стати гнучкою, багатою, сучасною. Він не нехтував і критерієм зрозумілості та уже виробленою літературною традицією, що спиралася на наддніпрянському діалектну основу з часів І. Котляревського, тому критично ставився до творів, перевантажених малозрозумілими говірковими одиницями. Упорядковуючи літературні альманахи, активно запрошував галицьких і буковинських письменників, проте за згоди авторів замінював малозрозумілі діалектизми на літературні слова. Так, у листі до О. Кобилянської, дякуючи за оповідання «Битва», він зауважує: «в деяких місцях мова Вашого оповідання не буде зрозумілою широкій публіці у нас. Чи не дозволили б Ви змінити дещо відповідно нашим умовам, розуміється при найбільшому шануванню авторового стилю і особливостей. Я був би Вам дуже вдячний за такий дозвіл, бо це зробить можливим популяризацію Ваших творів на Вкраїні» (Т. V, С. 272). В. Чапленко справедливо зауважував, що М. Коцюбинський, як ніхто інший, свідомо боровся з вузькими діалектизмами, локалізмами, хоч і визнавав їх художню вартість: «Яскравий приклад на це маємо в «Тінях забутих предків», де він ужив тільки незамінних локалізмів («гачі», «маржина», «плай», «вориннє» тощо). І яка в цьому розумінні велика різниця між «Тінями забутих предків» та «Камінною душею» Г. Хоткевича, що написана суцільно гуцульським говором! Ця остання через те просто випадає з української літературної мови» (Чапленко В. Історія нової української літературної мови. — Нью-Йорк, 1970. – С. 237).

У творах М. Коцюбинського значний пласт авторського словника становлять діалектизми. Натрапляємо і на подільські,

що з дитинства були рідними, і на галицькі слова, адже як вимогливий автор і як український патріот М. Коцюбинський «уважав за свій обов'язок будувати нову українську мову на многодіалектній основі» (Шевельов Ю. Вибрані праці: У 2 кн.; Кн. 1. Мовознавство. – К., 2008. – С. 97).

Високо цінував М. Коцюбинський знання живої народної мови, захоплювався народністю творів І. Нечуя-Левицького: «Яка прекрасна мова! Читав – наче погожу воду у спеку пив. Яке знаття народних звичаїв, народного життя! Спасибі Вам ще раз сердечне!» (Т. V, С. 116). Краса і сила літературної мови, на думку митця, зростає з живої народної мови і саме її знання забезпечує високу майстерність художньої творчості. «Старші письменники – учителі наші (ніде правди діти) більш прислухалися до живої народної мови, більш придивлялися до неї, ніж молодші, особливо ті, що одірвані од села, од народу і беруть за зразок не живу мову, а книжну, часто-густо покалічену та занечищену. Та в мене є надія, що наша літературна мова, як молоде вино, очиститься з часом од шумовиння і стане прозорою й міцною» (Т. V, С. 322). Сам М. Коцюбинський був уважний до народної мови, у його записниках зафіксовано чимало колоритних народних слів і висловлень, які згодом оживають і в художній мові, і в епістолярії автора (*сиджу без копійки, голий як турецький святий, голодному псові бодай муха*).

Ще одна важлива заслуга М. Коцюбинського – поширення українського слова, української культури поза межами батьківщини. У листі до дружини з Капрі він пише, що до нього звернулася редакція журналу «Мысль» із Санкт-Петербурга з пропозицією організувати український відділ в журналі, щоб познайомити російського читача з українською літературою, культурним життям, історією. «Взагалі, дякуючи мені, тут виявляють великий інтерес до всього українського. Все українське неначе в моді, чи надовго і щиро – не знаю» (Т. VII, С. 174). Де б не подорожував М. Коцюбинський – у Криму, в Молдові, на Капрі, – скрізь звучала українська мова. З гордістю повідомляв він друзям з улюбленого острова: «Весь час бринить на Капрі українська мова, бо приїздять земляки, а тепер маємо раптом трьох… і можемо справляти шевченківський вечір» (Т. VII, С. 212). Письменник щиро радів появі перекладів українських

авторів європейськими мовами чи згадкам про Україну в закордонних виданнях. Після виходу в Швеції його творів у перекладі А. Єнсена шведською мовою М. Коцюбинський висловив сподівання: «Бажалось би, щоб се видання потягло за собою переклади інших авторів наших, нехай і нас широкий світ знає» (Т. VI, С. 159).

Отже, творчий доробок, громадська, публіцистична діяльність М. Коцюбинського утверджували право української нації на духовно-культурну самореалізацію, відкривали українській мові, культурі нові горизонти.

Ольга Черемська

СИМВОЛІКА КОЛЬОРУ В МОВІ МАЛОЇ ПРОЗИ М. КОЦЮБИНСЬКОГО

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в українській літературі набувають поширення малі жанрові форми. У такій словесній творчості Михайло Коцюбинський – неперевершений майстер.

Основним засобом зображення відчуттів та емоційних станів у новелах письменника стає опис, що ґрунтується на миттєвому, короткочасному враженні й не передбачає розвинуту презентацію чи характеристику героя і більше пов’язаний з окремою нараційною «сценою», ніж із цілісним сюжетним перебігом, який вимагає відповідної панорами. Він експресивніший, виявляється в тематичному паралелізмі (людина – природа), використанні конкретизації та синестезії, творенні описів навколо метафоричних мотивів (пор.: Корвін-Пйотровська Д. Проблеми поетики прозового опису. – Львів, 2009. – С. 25–28).

У творах М. Коцюбинського дослідники відзначають нетрадиційний індивідуально-авторський тип опису, у якому відчутний органічний зв’язок образотворчих засобів живопису, скульптури, музики з образотворчими засобами художньої літератури: поліфонічність, поетизацію природи, звукопис, прозорість ритму, використання кольоро-звукових образів, техніки

акварельного живопису (Костенко М. О. Художня майстерність М. Коцюбинського. – К., 1969. – С. 157), «відчуття прихованої музичності» (Іванов Л. Про місце М. Коцюбинського в світовій літературі // У вінок Михайлу Коцюбинському. – К., 1962. – С. 9). Як зауважив О. Білецький, «нове в історії української прози кінця XIX ст. починається з М. Коцюбинського; в його сильній і оригінальній творчості найбільш повно виявилося багатство ідейного змісту, художня самобутність української літератури цього періоду» (Белецкий А. И. Украинская классическая проза // Украинские повести и рассказы : в 3-х Т.– М., 1954. – Т.1. – С. 60).

У новелах «Цвіт яблуні», «Сміх», «Він іде!» М. Коцюбинський, використовуючи різнобарвну палітру мовних засобів, змальовує внутрішній світ героїв. Не випадково свої новели він називає акварелями, етюдами, образками. Головна ж риса творчої манери письменника – «переломлення зображуваного крізь призму внутрішніх переживань персонажів» (Кузнецов Ю. Напоєний соками багатющої землі своєї // Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2001. – №5. – С. 30). Як зауважує Ю. Кузнецов: «В етюді («Цвіт яблуні» – *О. Ч.*) відчувається і мопассанівська проблематика психології творчості письменника («На воді»), і шніцлерівський потік свідомості («Лейтенант Густль»), і гамсунівська увага до порухів людської душі («Голод»), і властива Коцюбинському заглибленість у надра підсвідомості та імпресіоністичний малюнок, який складається з світлотіні, колористичних мікрообразів, символіки квітів» (Там само, С. 31).

У листі до С. Єфремова письменник назвав «Цвіт яблуні» «маленьким психологічним етюдом». Майстерно акцентуючи на кольорових контрастах, М. Коцюбинський відтворив роздвоєність людської душі, почуття батька й митця, перебування свідомості між двома світами – реальним й ірреальним, світлом – темрявою, неспокоєм – радістю. Два світи – це і й образний поділ на два контрастні поверхи: *Вгорі* ***темний, похмурий,*** *важкий, під ним –* ***залитий світлом, із ясними блисками*** *і з сіткою тіней* (Цит. за виданням: Коцюбинський М. Твори в трьох томах. – К., 1979. – Т. 2. – С. 111).

У мовній палітрі твору ці два світи вербалізовано через контрастні асоціативно-образні поля – *тривога* (*неспокій*) і *радість* (*життя*).

Ядром першого є епітет ***чорний*** з відповідними асоціатами (*ніч, темрява, павук, море, тінь, скелі, морок*): *моя хата здається мені каютою корабля, що пливе десь у невідомому **чорному** морі разом зі мною* (С. 111); *ціле море дерев у цвіту… м'якими **чорними** хвилями котиться навкруги… Спить містечко, як купа **чорних** скель.., так само хилитаються **тіні** й висить **морок*** (С. 112). Тривога вербалізована у персоніфікованому образі: *якась істота з великими **чорними** крилами* (С. 111). Напруженість стану героя відтворюють дієслова і дієслівні сполуки з відповідною семантикою: *скрикне, обірветься, зітхає, снує, стрепенувся, розлазиться холодок мурашками, трясуться, завмер, тріщить*. Частотність повторювання чорних і сірих тонів створює загальну атмосферу тривоги, неспокою.

Асоціативно-образне поле ***радість*** (*життя*) формують переважно епітети *білий, зелений, блакитний* з асоціатами (*цвіт яблуні, вишні, небо, дерева, луки, трава*): *ціле море **дерев у цвіту*** (С. 112); ***зелена** чашечка, що лишилась у руках* (С. 116). Окрім кольорової гами, психоемоційний стан персонажа передають іменники на позначення нюхових, тактильних і звукових асоціацій: ***запахи** душать груди* (С. 112), чорне волосся дружини *м'яке та тепле*.

Ритмічна організація етюду підпорядкована звуковій гамі. Неспокій ліричного героя відображає звукова градація *свисту*: *з **присвистом** віддиху*, *а **свист** не вгаває* (С. 111), ***свистить, свистить** … мені сперло віддих у грудях од того **свисту*** (С. 113).

Внутрішнє емоційно-психологічне та фізичне напруження ліричного героя окреслюють номінації предметів побуту, дії з якими створюють звуки низького регістру: *дзвін відра, годинника* (***Годинник** у столовій пробив другу. Голосно, різко. Сі два **дзвінки** впали мені на голову, як грім із неба*, *як ніж гільйотини* (С. 113). Цим немилозвучним асоціаціям протиставлені так звані *звуки життя*: *щебет птахів під блакитним небом*, *лопотіння босих маленьких ніжок* (С. 116).

На кольорових контрастах побудоване й оповідання «Сміх». Головним об'єктом зображення є *страх* адвоката Валеріана

Чубинського під час чорносотенного погрому, який передається і через кольористику епітетів на позначення відтінків обличчя, очей, деталей одягу Наталі, Валеріана, Варвари, і через розмаїття темброви засобів.

Страху протистоїть *спокій* і частково навіть зухвалість наймички Варвари. Ядро асоціативно-образного поля *страх* – епітети *білий* та *блідий,* пов'язані переважно зі словесним портретуванням дружини Валеріана: ***бліда***, *невиспана пані Наталя .. защібуючи на ході* ***білу*** *ранішню блузу* (С. 174); *махала широкими* ***білими*** *рукавами, як птах крилами, а коло* ***блідих*** *уст лягли у неї складки невимовного болю* (С. 175); *на* ***блідому*** *обличчі застиг вираз наляканого птаха* (С. 177). Сконцентроване поєднання кольоратививів *білий* та *блідий* символізують напругу, страх.

Асоціатом страху є й номінація *звір*: *думки так і бігали в нього,* ***як у звіра, що піймавсь у пастку***.

Етюд „Цвіт яблуні" та оповідання „Сміх" зближує апеляція до зображально-виражальних можливостей епітета *жовтий*. Саме жовтий колір, його відтінки чи поєднання з іншими кольорами у творах імпресіоністів іноді набувають смислового навантаження моторошності, страху, тривоги. Пор.: *жовте полум'я свічки*, *жовті нові капчики*, *воскова лялька* („Цвіт яблуні") // ***жовті*** *смужечки світла пробивались крізь шпари зачинених віконниць та розтягались в повітрі каламутними течійками*; *у хату ввіллялось* ***жовте каламутне*** *світло*; *осінній вітер мчав* ***жовті хмари*** („Сміх"). Поєднання *жовтого* кольору з означенням *каламутний,* дієсловом *тремтіли,* прикметником *осінній* створює характерний настрій – страх, неспокій головних персонажів.

Почуття страху, жаху, тривоги перед погромом сповнюють і єврейське населення в образку «Він іде!». Як і в попередньому оповіданні, ядром асоціативно-образного поля «страх» є образ *звіра*: *Я бачу* ***звірів****… скрізь* ***звірів****...В очах у них вогонь, а на зубах кров… людська, червона… А в серці мають вовчу жадобу* (С. 188). Унаочнюють хижацький образ епітети *червоний* та *чорний, темний*: ***чорні*** *купки похилених, схвильованих людей*, *життя обернулось раптом у* ***сірий камінь***; ***червоний*** *туман уставав на заході, і немов* ***криваві*** *примари насувались звідти на місто*; *безгучною процесією пройшли вони поміж*

спустілими мурами, лишаючи на камені ***червоні*** *сліди та одбиваючи у шибках вікон свої* ***криваві*** *обличчя* (С. 186), *на порозі* ***темної****, як і хазяйка, хати вона сиділа* ***чорною*** *купою* (С. 187).

Із колоративами поєднуються предметні асоціати: з червоним – *маки, кров, вогонь*, з чорним – *каміння, темрява*: *і тільки червоні* ***маки****, що росли вгорі на карнизах, вітали гостей сміхом* (С. 189); *а на ризах в них* ***кров****...людська* ***кров****;* ***вогонь*** і *смерть!* (С. 188), *наче весь вереск життя обернувсь раптом у сірий* ***камінь*** (С. 186).

Дисонансні звуки низького регістру, що породжують дзвони, – це своєрідні провісники єврейського погрому. Ці звуки асоціативно пов’язані з психологізованим (*як божевільний*) образом *дзвону*: *вдарив із дзвіниці* ***дзвін****, хитнув повітря і* ***ножем пройшов в серце*** (С. 189); *серед тиші впали на голову* ***дзвони*** *і побігли по місту з вискоком і реготом* (С. 191); *не чути* ***дзвонів, червоних дзвонів****, що мчать наздогін, б’ють у саме серце, скачуть і регочуть,* ***як божевільні*** (С. 192); *танцювали,* ***як божевільні****,* ***дзвони*** (С. 193).

Загальний образ тривоги, страху доповнюють персоніфіковані епітети (*стоока тривога*, *ринок стояв похмурий, увесь у зморшках*), психологізовані порівняння (*то ж маки, такі страшні, червоні... як людська кров*). Зображуючи натовп, письменник за допомогою синекдохи акцентує у загальному образі важливі для психологізації зображуваного портретні деталі: *кричали беззубі* ***роти****, кричали* ***зморшки*** *мудрості й досвіду, скакали й білі* ***бороди*** *та худі* ***руки*** (С. 187); *тисячі* ***ніг*** *толочили землю, тисячі* ***тіл*** *колихали повітря* (С. 192); *а повз неї тупали тисячі* ***ніг****, дихали тисячі* ***грудей****.* Така «фотографічність» створює «миттєвість малюнка, розмитість лінії» (Кузнецов Ю. Імпресіонізм в українській прозі кінця XIX – початку XX ст. – Проблеми естетики і поетики – К., 1995. – С. 90), що характерні для імпресіоністичної манери живопису.

Як і в оповіданні «Сміх», портретними елементами зображення переживань єврейського народу є *обличчя*, *очі*, *уста*. Ці ключові деталі конкретизують епітети-колоративи, прикметники із семантикою психологічного сприйняття дійсності, що акумулюють тривогу не лише окремих персонажів, але

й натовпу. Наприклад, Естерка мала *скаменілий од горя* ***вид*** (С. 188), *червоні* ***очі****, темні* ***очі***; дівчина *божевільними* ***очима*** *сіяла жах* (С. 190); Абрум – *страшні* ***очі,*** *бліді* ***уста*** (С. 190); натовп – *бліді, зжовклі* ***обличчя*** (С. 191).

Стилістично навантажений у текстах образ *біла борода* – символ мудрості, розуму, поважного віку, пор.: (поважні люди) *з* ***білими бородами****, як у далеких предків* (С. 186) *жах стулив усім уста, і* ***білі бороди****, немов зів'ялі, упали на груди*» (С. 186).

Отже, традиційні в сучасному розумінні засоби живописання словом – епітети-кольоративи, психологізована метафорика, звукопис – у малій прозі М. Коцюбинського функціонують як естетичні елементи імпресіоністичного відтворення реального та ірреального світів.

Яна Мартиненко

ЕПІСТОЛЯРІЙ М. КОЦЮБИНСЬКОГО: ЛИСТУВАННЯ З ДРУЖИНОЮ

У найповнішому – семитомному – зібранні творів Михайла Коцюбинського листи займають майже такий самий обсяг, як і його проза. Не з усіма адресатами автор був духовно близький та одностайний у поглядах, іноді він спілкувався винятково на діловому рівні (видання альманахів та збірників, культурні заходи, друкування власних творів, перемовини щодо поширення книжок, їхнього перекладу – у цьому разі географія листування поширювалася на Австрію, Німеччину, Польщу, Чехію, Росію, Швецію). Тому епістолярій письменника містить багато цікавих фактів щодо історії видання й поширення української книжки, історії цензурних утисків тощо.

Коло спілкування письменника охоплювало ледь не всіх видатних тогочасних особистостей (Цит за виданням: Листи до Михайла Коцюбинського (Текст) : в 4-х т. / упоряд. та коментар В. Мазного. – Чернігів, 2002. – Т. 1. – С. 6; далі – Листи). На сьогодні опубліковані листи М. Коцюбинського до В. Винниченка, М. Вороного, Б. Грінченка, В. Гнатюка, Панаса Мирного поета, прозаїка та критика Г. Коваленка-Коломацького, лідера

жіночого руху, письменниці Н. Кобринської, молодомузівців О. Луцького та В. Лукича та до багатьох інших культурних, громадських діячів та істориків.

Важливе місце в епістолярній спадщині М. Коцюбинського займає його листування з дружиною Вірою Коцюбинською. Ці послання були надруковані в академічному зібранні (1973-1975), проте, по-перше, опубліковані не в повному обсязі (майже не оприлюднено листи останніх місяців життя письменника, коли він лікувався в київській клініці); по-друге, листи зазнали купюрування, були скорочені головним чином згадки про тих знайомих і приятелів М. Коцюбинського, яких цензура радянської доби вважала ідеологічно скомпрометованими; по-третє, в академічних виданнях епістолярій прийнято подавати в хронологічному порядку, а це означає, що й листи до дружини друкувалися впереміш із листами до інших адресатів, тому цілісність сюжету (історія взаємин двох людей) була порушена.

Листування М. Коцюбинського з дружиною тривало сімнадцять років – від 1896 р. до 1913-го. Розпочалося воно в той час, коли письменник працював у складі спеціальної комісії створеної урядом для боротьби з філоксерою. Саме розлука з молодою дружиною стимулювала епістолярний діалог.

Першу частину епістолярної спадщини письменника можна назвати «кримською». Ці листи мають кілька сюжетів. Передусім – родинний: адресовані дружині послання насичені ласкавою, пестливо-зменшувальною лексикою та вишукано-ніжними звертаннями: *твій повік Муся* (Листи, С. 63), *моя дитинка* (Я так поріднився з тобою. – К., 2007. – С. 46). Також спостережено номінації *сонечко, серденько*, *квітонька*, *люба дружинонька*, *кохання єдине*, *голубка*. Вони актуальні для контекстів, у яких письменник висловлює хвилювання щодо перебігу вагітності дружини, свої почуття у зв'язку з очікуванням сина, якому ще до народження дали ім'я Юрко.

Другий сюжет – громадський. У листах, крім згадок про родичів, фігурує також багато імен людей, з якими М. Коцюбинського пов'язували і приятельські, й ділові стосунки. Вже у «філоксерний» період життя він мав тісні контакти з багатьма сучасниками на громадській або ж літературній ниві: В. Боржковський, Б. Грінченко, А. Кримський, О. Маковей,

М. Міхновський, В. Самійленко, Є. Тимченко. Здебільшого це люди, ідейно близькі М. Коцюбинському.

Ще одне сюжетне відгалуження у кримських листах – «екскурсійне». Віра Коцюбинська не раз читала «записки мандрівника», який любить детально описувати ті місця, де йому довелося побувати, фіксує свої враження від побаченого: «вчора ходили на руїни вілли Тіберія, звідки такий чарівний краєвид на море…» (Там само, С. 207).

Півроку (від листопада 1897 р. до березня 1898 р.) мешкав М. Коцюбинський у Житомирі, звідки до Віри Коцюбинської написав близько сімдесяти листів. У них чимало нарікань на рутину редакційної праці, на цензуру, але найголовнішою проблемою була самотність (Там само, С. 5). Також М. Коцюбинський охоче ділиться із дружиною тим, що стосується словесної творчості. Особливо знаковими є кілька суджень про твори Гі де Мопассана. Його новелу «На воді» письменник прочитав із захопленням на початку 1898 р., а через десять років він написав «Intermezzo». Критики спостерегли, що новела дуже схожа на твори Мопассана (Там само, С. 10).

Інша частина листів М. Коцюбинського (1905–1912 рр.) пов'язана не зі службою, а з лікуванням, подорожами, відпочинком. Маленькі епістолярні «репортажі» мовби фіксували мить: «Сховався від дощу в Колізеї і тут на камені пишу до тебе, моя дитино єдина…» (Там само, С. 171). Проте листи цього періоду помітно відрізняються від епістолярію 1896 – 1898 рр., адже 1904 року в життя письменника увійшла Олександра Аплаксіна.

Окремий епістолярний фрагмент у спадщині М. Коцюбинського – листи з Капрі. На острові він написав новели «Лист», «Коні не винні» та «Подарунок на іменини», і саме листи допомагають побачити підготовчу літературну роботу: «сьогодні закінчу переробку свого оповідання «Подарунок на іменини» (я його наново переробив) і почну писати щось інше, що саме – не знаю ще…» (Там само, С. 288). Як і раніше, у цих листах автор виступає в ролі заочного гіда, створюючи своєрідний путівник по острову (Там само, С. 13).

Листи М. Коцюбинського можна назвати «епістолярною прозою». Риси художності й водночас автобіографічності та

публіцистичності властиві посланням з Криму, Капрі та Карпат. Зрештою, уся епістолярна спадщина свідчить про неординарність світогляду письменника.

Валентина Красавіна

СЛОВО М. КОЦЮБИНСЬКОГО І ПРО М.КОЦЮБИНСЬКОГО В ЛІТЕРАТУРНІЙ ЕКСПОЗИЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

Цього року літературно-меморіальному музеєві-заповіднику М. Коцюбинського в Чернігові виповнилося 80 років. До музею входять меморіальний будинок письменника та літературна експозиція, відкрита 1983 р. у новому приміщенні. З літературної експозиції дізнаємося про етапи творчої біографії митця. На стендах – фото, особисті речі, документи, твори автора і книги, які читав, листи його й до нього.

М. Коцюбинський не любив писати про себе, говорити про творчі плани, оскільки був людиною скромною й достатньо замкнутою. Вважав, що головне – це творчість письменника, однак за наполяганням видавців і на прохання М. Мочульського, який писав про нього наукове дослідження, склав стислу художню біографію, звідки й дізнаємося про його формування як письменника. Згадував, що мати й книжка стали головними вихователями: мати часто читала дітям (їх було семеро) твори М. Некрасова, Т. Шевченка. Цікаво, що зростав майбутній письменник у російськомовному середовищі, у родині спілкувалися тільки російською. Українську чув лише від Хими (служниці). Після запалення легенів, коли в гарячці почав марити українською, відбулося «навернення» до рідної мови. Рано навчився читати, мав добру пам’ять. Читав багато, чимало українською. Навчаючись у гімназії, відчував себе уже свідомим українцем. Глибоко запали в душу історичні пісні лірника Купріяна про турецьку неволю. В автобіографічному листі до видавництва «Вік» від 1 грудня 1902 р читаємо: «Вже у 9-10 літ пам’ятаю я складав українські пісні на взірець народних. Взагалі любов до літератури у

мене розвинулась доволі рано, бо вже на 12 році я писав велику повість з фінського життя». Детальніше дізнаємося з листа до М. Мочульського від 30 листопада 1905 р.: «Серед авторів, яких я ковтав десятками, найбільше враження зробив на мене Марко Вовчок, а потому Шевченко… Читання настільки перевернуло мій світогляд, що з незвичайно релігійного хлопця, яким я був до 12 років, я став на 13 році життя атеїстом». Саме ці книжки «безповоротно напрямили мене на свідомий український шлях».

М. Коцюбинський дуже високо цінував творчість Т. Шевченка. Відвідавши могилу Кобзаря (1890 р.) він виклав свої враження у нарисі «Шевченкова могила», що був надрукований в журналі «Дзвін»: «Сум важким каменем налягає на серце, сльози тихо котяться з очей, коли згадаєш, хто тут похований… Перед очима стає ціле життя поета, його бажання хоч останні дні свої прожити в поетичній рідній країні, над любим Дніпром».

Ранній М. Коцюбинський засвоював досвід І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, наслідував їх етнографічно-реалістичну манеру. Про те, що цей інтерес був взаємний, свідчить відгук Панаса Мирного про оповідання «Харитя»: «Прочитав я її та й не стямився: у такій невеличкій приповістці та такого багато сказано! Та як сказано! Чистою, як кринишна вода, народною мовою, яскравим, як сонячний промінь, малюнком. Невеликими домірними нарисами, що розгортують перед очима велику – безмірно велику картину людського горя, краси світової, виявляють безодню глибину думок, таємниці поривання душі, забої невеличкого серця… Та так тільки справжній художник зможе писати!» (лист від 3 травня 1898 р.).

На початку 90-х М. Коцюбинський починає працювати у філоксерній експедиції, яка боролася зі шкідниками виноградників у Бессарабії. Проза цього періоду, за словами М. Слабошпицького «заграла новими яскравими барвами» («Що записано в книгу життя. Михайло Коцюбинський та інші», 2014. – С. 38). Письменник поступово відходить від стилістичних прийомів попередників, шукає свій шлях у літературі.

І. Франко у статті “Конкурс “Зорі” прихильно відгукнувся про твір “Задля загального добра”: «сцени з життя молдован в оповіданні змальовані дуже гарно. А такі малюнки, як поїздка хазяїна з жінкою і дітьми на виноградник, як палення вирубаних

виноградників, розпука жінки хазяїна навсігди врізуються в пам’ять читача – так вони ярко і пластично змальовані автором». Згодом в огляді «Новини нашої літератури» відзначить: «Коцюбинський розширив обрій української повісти… дав нам прегарні малюнки з життя наших південних сусідів – румунів і татар, доторкнувся життя наших гуцулів, що здавна ходять на заробітки до Бессарабії. Але Коцюбинський далеко не етнограф-обсерватор. Він наскрізь новочасний чоловік, перейнятий високими гуманними чуттями і ясним поглядом на життя». З цього періоду проза М. Коцюбинського набуває живописності, музичності, поліфонічності.

Сам письменник в автобіографічному листі до видавництва “Вік» від 1 грудня 1902 р. відзначав: «У роботі найприємніше мені обдумування. Тоді у мене все виходить незвичайно яскраво. Я багато переживаю, бачу, відчуваю. Мене часто трясе пропасниця творчості, але на папір попадає заледве 10 частина того, що маємо в думках. Все виходить блідим і не задовольняє мене». Насправді кожна фраза Коцюбинського виплекана, відшліфована, елегантна. В. Леонтович, меценат, літературознавець, який підтримував письменника фінансово, називав його творчість «гарнописом».

Також «справжнім художником слова», «закінченим майстром» вважає М. Коцюбинського М. Чернявський: «З великою приємністю я читав Ваші «Fat’y morgan’y» й «Цвіт яблуні», особливо останнє, бо там багато Вашого я, душі Вашої» (лист від 10 вересня 1904 р.).

Листи, що увійшли до зібрання творів письменника, свідчать про добре знання сучасної йому української та зарубіжної літератури, про намагання якнайповніше враховувати досвід європейських письменників, про орієнтацію на імпресіоністично-психологічну прозу. Як художники-імпресіоністи в живописі, так Коцюбинський-письменник фіксував свої враження, яскраві кольори у прозі. Молодого українського імпресіоніста уже помітили в Росії і Європі, його активно починають перекладати. У листі до І. Мочульського від 30 листопада 1905 р. митець пише: «Більшість моїх оповідань перекладені на російську мову (деякі по 3–4 рази) і поміщені у кращих часописах («Русское богатство», «Жизнь», «Русские ведомости», «Наука и жизнь» «Южные записки»). Перекладають на інші мови: польську, німецьку, італійську,

норвезьку, іспанську, мадярську». Для української літератури це був значний прорив у царину європейської культури.

Польською мовою твори М. Коцюбинського перекладав Богдан Лепкий, який ставився до цієї праці дуже відповідально, пор.: «Я перекладаю «W petach szatana «Poczwarka», «W grzechny swiat», «Smiech», «Pojedynek» – перекладав дуже совісно, в інших простіть деякі недостачі: не все українське можна по-польськи вірно передати» (лист від 23 січня 1907 р.).

В. Винниченко хоч і ревниво ставився до успіху М. Коцюбинського, писав у листі від 24 січня 1908 р.: «Прочитав я в збірнику «З неволі» Ваше «Persona grata" і не можу не висловить свого почуття великого задоволення цією роботою Вашою». Митці познайомляться у 1909 р. у Львові, коли М. Коцюбинський уперше їхатиме на Капрі. Він так згадує цю коротку зустріч: «Мені так пощастило, що я побачився з Вами, що й досі не можу натішитися. Жаль тільки, що це було на людях, коли увага розсипається і не можеш ні самим собою бути цілком, ні більше дістати од людини, яка тебе цікавить» (лист до В. Винниченка від 15 червня 1909 р.).

Добрі партнерські стосунки мав із М. Коцюбинським визначний громадський діяч, меценат української культури, публіцист, засновник і фундатор україномовних газет «Громадська думка» (1906), «Рада» (1906–1914) Є. Чикаленко, який часто друкував його статті й твори на сторінках «Ради». Саме він опублікував повідомлення на сторінках «Ради» (1909) про вихід новел письменника німецькою мовою: «Цими днями у Відні вийшов на німецькій мові том оповідань одного з найталановитіших наших новелістів – М.М. Коцюбинського під заголовком «Pro bono publiko. Ukrainische Novellen von Mychajlo Kozjubinskyj» з передмовою перекладника про нашого письменника. Книжку опублікувало відоме німецьке видавництво Karl Kenegen». Переклад здійснив Вільгельм Горошовський, який у передмові писав: «Донедавна ім'я понад 30-мільйонного українського народу, котрий упродовж століть був пригноблений царизмом і лише нині переживає своє національне і культурне відродження, було невідомим для середнього кола європейських читачів. А цей народ має своїх справжніх оригінальних письменників. Одне з перших місць в українській літературі належить напевно прозаїкові Михайлові Коцюбинському».

Етапною у творчому доробку письменника стала автобіографічна новела «Intermezzo». Засвідчений у ній новий стиль прози відразу гідно оцінили чехи – Я. Махал, В. Харват, також український громадський діяч і науковець, що жив в еміграції, О. І Бочковський. Він, підготувавши переклад чеською мовою, відзначив: «Мало у кого з сучасних українських письменників розповідь досягає такого рівня художності, як у М. Коцюбинського. Читач не просто сприймає зображення – перед його очима постає чудовий образ, що захоплює своєю художньою довершеністю та різноманітністю барв». Збірка «З глибин» з'явилася у 1910 р. з передмовою Бочковського про роль творчості М. Коцюбинського для української літератури. Пізніше в листі від 17 листопада 1911 р. напише: «Читаючи «Сон», я рівночасно інтуїтивно чув музику Гріга. Отже, окремо ще дякую Вам за те естетичне свято, яким було для мене читання «Сна».

Доцент кафедри слов'янської літератури Празького університету Я. Махал пише: «В малюванні настроїв Коцюбинський є недосягаємим майстром… Його праці, поміж якими находяться справжні мистецькі архітвори, визначаються тонкою сатирою, яка переходить поволі у гострий сарказм, коли саме представляє низькі, часто звірячі інстинкти людини, грубу замисловатість та підлоту або недостатки, які загублюють організм усього народу … лагідний стиль, що як музика проникає до глибини душі, живість типів та малюнків, глибина активних концепцій та глибоко душевна любов до народу – це загально признані властивості ескізів Коцюбинського».

Чотири рази М. Коцюбинський відвідував острів Капрі, починаючи з 1909 р., щороку їздив на лікування. За словами М. Слабошпицького, «Капрі освіжив палітру художника Коцюбинського, остаточно вивільнив його з-під диктату наративної скутості, поставив у контекст найсміливіших шукань тодішньої світової прози» (Що записано в книгу життя. Михайло Коцюбинський та інші. – С. 357). Там зустрівся з Максимом Горьким, і в них склалися гарні стосунки рівних творчих особистостей. Пор., як відгукується Горький про зустріч з Коцюбинським: «Очень я доволен, что встретил Вас и большую симпатию вызвали Вы в душе моей» (лист від 28 вересня 1909 р.). Вони добре знали творчість один одного, при зустрічах читали чернетки робіт, тобто вплив

був взаємний. М. Коцюбинський цінував думку російського товариша, і в листі до художника М. Жука від 15 липня 1910 р. писав: «Я дуже близько зійшовся з Горьким. Бачимось мало не щодня. Ведемо безкінечні розмови на літературні теми. Часом він читає мені свої нові речі, або оповідає, які плани у нього на будучі роботи». Завдяки Горькому познайомився й активно спілкувався з представниками російської літературної еліти – про це чимало згадок у листах, пор.: «Вчера вечером моя комната заполнилась людьми. Бунин читал свою повесть «Суходол», которая будет напечатана в «Вестнике Европы». Очень красиво написанная вещь, хотя философия для меня неприемлема» (із листа до О. Аплаксіної від 22 лютого 1912 р).

М. Коцюбинський вів активну громадську роботу: був членом Товариства українських поступовців, тарасівців, членом Чернігівської архівної комісії тощо. Щоб поліпшити етнографічну роботу на Чернігівщині, склав «Загальні вказівки» для збирачів етнографічних матеріалів і фольклору, при цьому звертався за допомогою до відомого етнографа, фольклориста В. Гнатюка: «В Чернігові є така урядова «Ученая архивная комиссия». Думаємо в її імені збирати по Чернігівській губернії етнографічні матеріали... Поклали в основу програму наукового товариства ім. Шевченка, але, може, у вас вийшло щось більш нове й повне, може, маєте, які інструкції і вказівки для збирачів етнографічних матеріалів» (лист від 6 жовтня 1902 р.).

М. Коцюбинський багато зробив для популяризації українського слова. На зборах Чернігівської громадської бібліотеки у 1905 р. письменник виступив із промовою проти утисків цензури. У 1906 р. Михайла Михайловича обрали головою чернігівського товариства «Просвіта», робота якого була спрямована на пробудження національної свідомості, на відродження національної культури. На одному з перших засідань «Просвіти» зініціював відкриття в Чернігівській губернії українських шкіл, організацію народних бібліотек і читань. За активної підтримки й участі письменника «Просвіта» влаштовувала концерти, літературні вечори тощо.

Клопотався М. Коцюбинський і збереженням та пошануванням культурної спадщини попередників. «В Чернігові поховано одного з найталановитіших українських поетів, байкаря

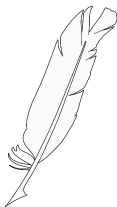
Л. Глібова. Чернігівські земляки, вкупі з сином поета, становлять над його могилою невеличкий монумент – надгробок. Одначе зібраних на се грошей не вистачає на добрий, хоч і невеликий надгробок. Бажаючи вшанувати пам'ять поета так, як він того заробив, чернігівські українці вдаються до своїх петербурзьких земляків, просячи їх пособити в сій справі грішми», – таке прохання висловлено в листі до Д. Мордовця від 4 травня 1899 р.

Діяльність письменника на культурно-просвітянській ниві привернула небажану увагу поліції. У матеріалах жандармської справи читаємо: «Личность, безусловно, вредная по своим украинофильским революционным взглядам, вращается среди лиц поднадзорных, друг и единомышленник Гринченко и др. Требует усиленного надзора».

Надійним помічником, першим критиком і порадником М. Коцюбинський вважав дружину – Віру Устимівну Дейшу: «Досадно, що не можу тобі читати того, що написав. Ти єдиний мій критик, якому я вірю і на смак якого покладаюсь» (лист до від 28 січня 1912 р.).

М. Чернявський у спогадах «Червона лілея», які опубліковані в Херсоні у 1920 р., пише: «Коцюбинський… був центром своєї сім'ї, її душею. Багато він дав сім'ї, але й багато мав од неї… Він дуже любив свою сім'ю й інтереси кожного члена.., їх горе й радощі він завжди носив у своїй душі».

Отже, із листів, відгуків сучасників постає цілісна постать М. Коцюбинського – оригінального письменника-гуманіста, громадсько-культурного діяча з неохопним колом просвітницько-культурних інтересів, порадника для товаришів по перу, люблячого чоловіка й батька. Однак на першому місці у нього завжди була творчість. Він орієнтувався на європейські зразки, активно шукав нові теми й художні форми. Саме М. Коцюбинський збагатив українську літературу імпресіоністичною виразністю, настроєвістю й одним із перших інтегрував українську прозу в модерний європейський літературний контекст.

СЛОВО В ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

Іван Матвіяс

МОВА УКРАЇНСЬКИХ МІКРОПІСЕНЬ-КОЛОМИЙОК

Серед українських народних пісень особливе місце займають коломийки. Коломийками називаються короткі, найчастіше дворядкові пісні, кожний рядок яких складається з чотирнадцяти складів, з цезурою (паузою) після восьмого складу, з жіночою римою (з наголосом на передостанньому складі рядка):

Ой чув же я, молоденький, всякі співаночки,
Та нема на світі кращих за коломийочки.

Назва пісень утворена від назви міста *Коломия*, біля якого вони виникли і дістали найбільше поширення.

Перші коломийки з'явилися в публікаціях XVII-XVIII ст., але вони як окремий жанр визначаються тільки в XIX ст. Видань коломийок було багато. Найповнішим і підсумковим постає видання Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України (Коломийки. – К., 1969). У ньому вміщені раніше друковані та рукописні коломийки, наведено численні тексти (вміщено 4814 коломийок) і типові зразки коломийкових мелодій. Назване видання служить матеріалом для цих спостережень.

В академічному виданні коломийки за їх змістом поділені на родинно-побутові й соціально-побутові. Темами зображення в коломийках виступають рідний край, землеробство, вівчарство, дозвілля молоді, кохання, одруження, родинний побут, панщина, рекрутчина, наймитування тощо. У частині

наведених коломийок схвально зображується життя західноукраїнських селян за часів радянської влади.

Коломийки часто виконують у супроводі скрипок і цимбалів, вони можуть виступати як приспіви до танцю:

Коломийки заспівати, коломийки грати,
Але ж бо то коломийки добре танцювати.

Зміст коломийок завжди конкретно-образний. Інколи коломийки поєднуються в ширший пісенний твір:

Ой калино, колинонько, чого в лузі стоїш,
Чи соненька виглядаєш, чи ся вітру боїш?
– Ні соненька виглядаю, ні вітра ся бою,
Ту мня мати породила, ту я си постою.
Ой сумненький мій миленький, сумненький, сумненький,
Та й для того, що я бідна, а він богатенький.
Не маєш ти, мій миленький, чого сумувати,
Як ти видів, що я бідна, не було ня брати.
Та хоч я си бідна, бідна, бідненького дому,
Таки я ся не вішаю на шию нікому.

Мова коломийок багата художніми тропами — епітетами, гіперболами, символами, паралелізмами. Як усі інші пісенні жанри фольклору, коломийки характеризуються уживанням частокзачинів: *а* (***А** в синиці такий тулуб, як горіх волоський,/ Семеро дітей годує, там-то розум хлопський*), *ба* (***Ба**, чому ти, ліщинице, така невродлива?/ Зима була студененька, мене зморозила*), *вой* (***Вой** ци так в вас, як у нас, все на полі манна,/ По таляру парубок, по тисячі панна*), *гей* (***Гей** нема на світі краще, як в руській країні,/ Так миленько та красненько в нашій полонині*), *гой* (***Гой** соколе, соколоньку, високо не літай,/ А ти, душко молоденька, на другі не кліпай*), *ей* (***Ей** гуцул ся легко вбує, легко му ходити,/ Любко моя солоденька, лиш би тя любити*), *й а* (***Й а** солодка ябліночка і добре вродила,/ Ще солодша дівчинонька попід ню ходила*), *ой* (***Ой** нема то краю, краю, над ту Верховину,/ Коби мені погуляти хоть одну годину*), *та* (***Та** як собі заспіваю у гаю, у гаю,/ **Та** дай, Боже, много щастя миленькому краю*).

У коломийках уживаються також частки – синтаксичні скріпи: *ба й* (*Прийшов, прийшов Василечко **ба й** до мене в гості*), *ді*

(*Зима, **ді**, мя зморозила, а літо змлоїло*), *ей* (*Закувала зазулина, **ей** там коло плота*), *й а* (*Прошу тя, **й а** Господи, вийми з баби душу*), *я* (*Ой чи ти, удовин сину, **я** в меду купався*).

Коломийки характеризуються міграцією, їх співають по всій Україні, але характерніші вони для Західної України – для Івано-Франківської, Львівської, Чернівецької, Тернопільської та Закарпатської областей. Хоч мова фольклору загалом наддіалектна (Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. – К., 1987. – С. 11–12), проте порівняно з іншими фольклорними жанрами коломийки пов'язані з говорами найтісніше. На мові коломийок найвиразніше позначився вплив покутсько-буковинських, наддністрянських, подільських, гуцульських, бойківських і закарпатських говорів південно-західного наріччя. На зв'язок коломийок із певною місцевістю інколи вказує їх зміст.

Ой хто ж тото мости зводить через Дністер нові?
Буковинці й подоляни — хай будуть здорові.
Ой дівчата молоденькі, ви подоляночки,
Котра-сте ня зчарувала, дайте мі радочки.
Жито, мамцю, жито, мамцю, жито не гречанка,
Як дівчини не любити, коли галичанка.
Закувала зозулиця, кувала сивенька,
Яка наша Верховина гарна, веселенька.
Гуцулка м'я породила, з гуцулков люблюся,
Як гуцулка я не озму, то й не оженюся.
Їхав бойко з Коломиї на сивій конині,
Та й загубив перстеника, шукає понині.

Деякі коломийки пов'язані з певними населеними пунктами:

Ой у Тухли дівки спухли, в Гребенові босі,
Ходім, брате, у Коростів, бо там жовтокосі.

До поширених у мові коломийок діалектних рис у галузі фонетики належать: голосні переднього ряду замість (а) після м'яких приголосних — (е) (*весіллє, зіллє, листє, подвір'є, щастє, п'єний, тєжко*; *заєць*), (и) (*жьиба, паньинка, порьидок, взьити, залицьитися*), (і) (*господині, яйці, віддатисі*), (е) замість (а) після твердих приголосних (*бервінок*), (и) замість (а) після твердих приголосних (*зломити*), (е) замість (о) (*деготь,*

слеза, червений, шестий, єден), замість (і) (*каменний, вечер*), (и) замість (і) (*зацвисти*), замість (е) (*мині*), замість (о) (*брива, дрива, лижка*), замість (у) (*яблико, била, забити*), (о) замість (у) (*качор*), (а) замість (о) (*жаден, жадна*), (у) замість (і) (*тулько, цюлувати*), звукосполучення (ер), (ир) замість (ри) (*керниця, кирничка*), відсутність протези перед голосними (о), (у) (*огонь, овці, окна, она, оно, они; улиця*), протетичний (в) перед (о) (*вобід, вокоман, Волекса, вохота, ворати*), (в) замість (г) (*воробець*), замість (м) (*вандрувати*), відсутність епентетичного приголосного (л) перед йотованими голосними (*люб’ю, куп’ю, труб’ю*), приголосний (в) замість (л) (*горівка, сопівка*), приголосний (ж) замість (дж) (*вижу, сижу, хожу*), (з) замість (дз) (*звонити*), (д) замість (т) (*данцювати*), (дж) замість (ч) (*джума*), (н) замість (й) (*мнясо*), твердий приголосний (р) замість м’якого (*бурак, наговору*), твердий приголосний (с) замість м’якого (*дес, кудис, щос, якос*).

Словотвірні діалектизми в мові коломийок становлять: суфікс **-ойк-** відповідно до нормативного **-оньк-** (*яворойко*), суфікси **-оньк-**, **-ойк-** відповідно до нормативного **-еньк-** (*дрібонький, легонький, рідонький*; *гладойкий, дрібойкий, легойкий, солодойкий, легойко, полегойки*), суфікс **-ейк-** відповідно до нормативного **-еньк-** (*сердейко, малейкий*), прикметникові, прислівникові і дієслівні форми з префіксом **май-** у значенні ‘дуже’ (*маймудрий, майпишний, майсолодкий, майфайний*; *майвелико, майвесело, майдобре*; *майлюблю, майлюбила*), прислівники з кінцевим **-е** відповідно до нормативного **-о** (*вірне, страшне*); *вогень* ‘вогонь’, *воробель* ‘горобець’, *вчар*, *учар* ‘вівчар’, *краль* ‘король’, *соловій* ‘соловей’, *цирулик* ‘цирульник’, *жура* ‘журба’, *люба* ‘любов’, *лектрика* ‘електрика’, *лопуша* ‘лопух’, *курагов*, *кураговиця* ‘коругва’, *сонінько* ‘сонечко’, *ябко* ‘яблуко’, *колопні* ‘коноплі’, *уці*, *уцьки* ‘вівці’; *кервавий* ‘кривавий’, *кождий* ‘кожний’, *сріберний* ‘срібний’, *червен* ‘червоний’; *ма* ‘моя’, *ко*, *тко* ‘хто’, *нико*, *ніко* ‘ніхто’, *нич* ‘ніщо’, *чо*, *што* ‘що’, *сесь*, *цес* ‘цей’, *тот* ‘той’, *тамтой*, *тамтот* ‘той другий’; *займити* ‘зайняти’, *пасати* ‘пасти’, *хорувати* ‘хворіти’, *всюда* ‘всюди’, *куда* ‘куди’, *туда* ‘туди’, *ту* ‘тут’, *товди*, *тогда*, *тогді* ‘тоді’, *где* ‘де’, *одти* ‘звідси’, *мож* ‘можна’, *тра* ‘треба’, *хоць* ‘хоч’; дієслівні частки **-ко** (*диви-ко*), **-но** (*диви-но*);

скорочені форми слів: *вбоє* ‘обоє’, *вня* ‘вона’, *вден* ‘один’, *вбійму* ‘обійму’.

До словозмінних діалектизмів у мові коломийок слід віднести: дав. відм. одн. іменників із закінченням **-ові** замість **-еві** (*Васильові*), ор. відм. одн. іменників, прикметників, займенників і порядкових числівників із флексіями **-ов**, **-ев** на місці нормативних **-ою**, **-ею** (*гуцулков, дівков, макітров, рибков, смереков*; *молодов*; *мнов, тобов, собов*; *другов*; *долев, душев, молодицев, паляницев*; *нев, твоєв*), **-ом** на місці **-ою** (*жінком*), ор. відм. одн. іменників чол. і середн. роду із закінченням **-ом** замість нормативного **-ем** (*коньом, каміньом, польом*), **-ом** замість **-ою** (*Миколом*), **-ою** замість **-ею** (*рідньою*), наз. відм. мн. іменників із закінченням **-е** замість **-и** (*люде*), форми іменників колишньої двоїни на **-і** (*дві дорозі, три хаті, дві слові, штири стеблі*), род. відм. мн. із закінченням **-ий** замість **-ей** (*коний*), ор. відм. мн. із закінченнями **-ома**, **-іма** замість **-ами** (*берегома, псома*; *хлопціма, коноплíма*); енклітичні та скорочені форми займенників: *м’я*, *мня*, *ня* ‘мене’, *мні*, *мі* ‘мені’, *тя* ‘тебе’, *ті* ‘тобі’, *го* ‘його’, *му* ‘йому’, *ї* ‘її’, ‘їй’, *ню* ‘її’, *ся* ‘себе’, *си* ‘собі’, *мої* ‘моєї’, *свої* ‘своєї’; дієслівні форми минулого часу й умовного способу із залишками колишнього перфекта (*витоптавєм, ніс-єм, погубив-єм*; *любила-м, сапала-м, сіяла-м*; *загубивєс, пропав-єс, ходив-єс; ци-с пішов, коби-с знала*; *любили-смо, казали-сте, любили-сте, чули-сте*; *гадав-бим, пішла-бим, співала-бим, переплила-бим, би-м родила*); форми дієслів умовного способу з часткою **бих**, що походить від форми аориста дієслова *бути* (*написав-бих, воліла-бих, бих стала*); скорочені форми дієслів теперішнього часу типу *думаш, звідаш, сідаш*; *кусат, літат, складат, співат*; форми майбутнього часу дієслів типу *му гуляти, ме угинати*; *буду діяв, буде орав, буду ся питала, будеш лежала*; форми дієслів 1-ої особи множини із закінченням **-е** (*береме, будеме, будьме, заспівайме, порадимеся, поскубайме, розходимеся, поробили-сме, прийшли-сме*).

Слід зауважити, що в розглядaному виданні коломийок вживана часто скорочена діалектна форма займенника **си** ‘собі’ неправомірно передана у формі **сі**.

Діалектизми в галузі синтаксису: уживання частки **ся** окремо від дієслів, часто препозиційно (*чує мі ся, будемо ся*

приглядати, чи ся вітру боїш), конструкції з давальним відмінком належності (*під лісом ті хата*), конструкції з називним відмінком іменників замість орудного (*пасе коти за вороти, гоноруєшся тими чоботи*), присудок у формі дієслова середнього роду однини при підметах у множині (*Як я собі нагадаю, як мня два любило*; *Ой коло нас три разом ходило*; *Ой би штири скрипки грало*), безособові конструкції з присудком **не є** замість **нема** (*У високій полонині вівчариків много, Іти би ся подивити, ци* ***не є*** *там мого*; ***Не є*** *пари в усім світі моїй білявиці*; ***Не є*** *любка солодкого*; ***Не є*** *сіна в оборозі*).

У коломийках дуже багато лексичних діалектизмів. До часто вживаних належать: *аж* 'що', 'якщо', *ажби* 'щоб', *анцуґ* 'костюм', *ачей* 'можливо', 'очевидно', *байбарак* 'каптан', *банда* 'музика', 'оркестр', *банувати* 'тужити', *бараболя* 'картопля', *бартка* 'топірець', *без* 'через', *безівно* 'напевно', *берівка* 'барильце', *бесаги* 'торба', *бжух* 'живіт', *би* 'щоб', *бинда* 'стрічка', *бирів*, *бировик* 'сільський староста', *бирувати* 'здужати', *бецикль* 'велосипед', *бичуватися* 'підніматися', *білявина* 'дівчина', *бовт* 'магазин', *бодз*, *будз* 'сухий сир', *бокончі* 'взуття', *бокораш* 'плотогон', *бокочаня* 'товста жінка', *боксовий* 'хромовий', *бонбони* 'цукерки', *ботей*, *бутей* 'отара', *боката*, *буката* 'шматок', *борзо* 'швидко', *борше* 'швидше', *букрічка* 'айстра', *бульба*, *бурішка* 'картопля', *вагаш* 'лісосіка', *вадаска* 'полювання', *валал* 'село', *варґи* 'губи', *вариш* 'місто', *варувати* 'оберігатися', *ватралька* 'кочерга', *вахцимра* 'гауптвахта', *вби* 'щоб', *вбутися* 'взутися', *вельон* 'фата', *вергти* 'кинути', *вєнцей* 'більше', *вив'юрка* 'білка', *вилашок* 'рядно', *відай* 'мабуть', *відміна* 'виродок', *віно* 'придане', *волоки* 'вовняні шнурки', *вуйко* 'дядько', *вшиткий* 'всякий', *галон*, *огалон* 'позумент', *гарасівка* 'шнурок', *гачі* 'штани', *гинтяй* 'парубок', *гі* 'як', *гія* 'треба', *глід* 'ряд', 'черга', *голевач* 'черевань', *гонорний* 'гордий', 'пихатий', *горботка* 'спідниця', *горі* 'догори', 'горою', 'верхом', *готар* 'поле між селами', *грішкани* 'маргаритки', *грунь* 'горб', 'гора', *грядка* 'жердка', *гудак*, *гусляр* 'скрипаль', *гуслянка* 'ряжанка', *гусляти* 'грати на скрипці', *ґаздувати* 'господарювати', *ґанч* 'вада', *ґвер* 'рушниця', *ґралі* 'вила', *дараба* 'дерев'яний сплав', *дармовис* 'підвісна прикраса', *да-тко* 'хтонебудь', *дворка* 'служниця', *деревище* 'труна', *дєдьо*, *дідик*

‘батько’, *диль* ‘дерев’яний брус’, *димка* ‘спідниця’, *долів*, *долу* ‘додолу’, *домів* ‘додому’, *днесь* ‘сьогодні’, *доган* ‘тютюн’, *доста* ‘досить’, *дроб’ята* ‘вівці’, *друляти* ‘штовхати’, *дубоніти* ‘гомоніти’, *думіти* ‘міркувати’, *дуфати* ‘надіятися’, *дцорити* ‘сердитися’, *дяка* ‘бажання’, ‘охота’, *єдвабний* ‘шовковий’, *жадіти* ‘прагнути’, *же* ‘що’, *жеби* ‘щоб’, *жебиловка* ‘хустина до носа’, *жентиця* ‘сироватка’, *забиштилювати* ‘замовити’, *заввихнутися* ‘схаменутися’, *заведія* ‘примхлива людина’, *завидіти* ‘заздрити’, *заказати* ‘заборонити’, *заки* ‘поки’, *залаятися* ‘покластися’, *зарінок* ‘місце біля річки’, *зварювати* ‘одуріти’, *звір* ‘потік’, *зелепуга* ‘жаба’, *зицирка* ‘муштра’, *злісний* ‘лісничий’, *зорілка* ‘горілка’, *зчалювати* ‘згарувати’, *ід*, *ік* ‘до’, *іно*, *йно* ‘тільки’, *істалапатися* ‘забруднитися’, *ймити* ‘брати’, ‘впіймати’, *ймитися* ‘взятися’, *кавалок* ‘кусок’, *кавний* ‘брудний’, *калап* ‘капелюх’, *кантар* ‘вуздечка’, *каня* ‘мишоїд’ (птах), *катуна* ‘солдат’, *кацабайка* ‘фуфайка’, *качуляти* ‘котити’, *кедь* ‘якщо’, *кептар* ‘хутряна безрукавка’, *керт*, *кирт* ‘город’, *кивілний* ‘гордий’, *кичера* ‘безліса гора’, *кіс* ‘дрізд’, *кіфлик* ‘булка’, ‘рогалик’, *клебаня* ‘капелюх’, *кльопати* ‘стукати’, *ко* ‘хто’, *коб*, *коби* ‘щоб’, ‘коли б’, *когут* ‘півень’, *колиба* ‘курінь’, *кой* ‘коли’, ‘як’, ‘якщо’, *команиця* ‘конюшина’, *комісний* ‘військовий’, *коралі* ‘намисто’, *корзан* ‘старий постіл’, *корона* ‘монета’, *косиця* ‘квітка’, *кошуля* ‘сорочка’, *крисаня* ‘капелюх’, *кромплі*, *крумплі* ‘картопля’, *крутіль* ‘вир’, *крайка* ‘вовняний пояс’, *куртий* ‘короткий’, *лавка* ‘кладка’, *ладкати* ‘співати’, *лайбик* ‘желет’, *леґінь* ‘парубок’, *лем* ‘лише’, *леда-хто* ‘будь-хто’, *лоскоріх* ‘білка’, *мало* ‘трохи’, *мандибурка* ‘картопля’, *машлик* ‘стрічка’, *мелай* ‘кукурудза’, *мельдувати* ‘заявляти про прибуття’, *метати* ‘кидати’, *мешти* ‘туфлі’, *млака* ‘трясовина’, *мустинь* ‘гноївка’, *най*, *ней* ‘нехай’, *наввірити* ‘надокучити’, *навидіти* ‘мати прихильність’, *навкимити* ‘набриднути’, *навновати* ‘наприкритись’, *нанашка* ‘хрещена мати’, *напудити* ‘налякати’, *натина* ‘лобода’, *нашморгати* ‘нарвати’, *нецки* ‘ночви’, *нигда* ‘ніколи’, *нико* ‘ніхто’, *нич* ‘ніщо’, *нім* ‘поки’, *ніт* ‘ні’, *ніц* ‘ніщо’, *но* ‘тільки’, *ніхтолиця* ‘нікчема’, *ногавиці* ‘штани’, *нянько* ‘батько’, *обавлятися* ‘затримуватися’, *обарінок* ‘бублик’, *оби* ‘щоб’, *обійстя* ‘дворище’, ‘подвір’я’, *облаз*, *одлаз* ‘дорога’, *обойдова* ‘дівчина, якої цураються’, *облак*,

оболок ‘вікно’, *опалати* ‘м’яти’, *оргона* ‘бузок’, *паланок* ‘пліт’, *паленка* ‘горілка’, *памута* ‘бавовна’, *панта* ‘завіса до вікон чи дверей’, *папучі* ‘туфлі’, *паранний* ‘парадний’, ‘пишний’, *парна* ‘перина’, *парувати* ‘готувати’, *пасуля* ‘квасоля’, *паця* ‘порося’, *пацьорки* ‘намисто’, *петик* ‘піджак’, *п’єц* ‘піч’, *писок* ‘рот’, *піпа* ‘люлька’, *піти* ‘співати’, *пішка* ‘стежка’, *плай* ‘гірська стежка’, *поверечи* ‘покинути’, *повниця* ‘келих’, ‘чарка’, *погар*, *пугар* ‘келих’, *подь* ‘ходи сюди’, *пожоніти* ‘вийти заміж’, *покрадемце* ‘крадькома’, *потя* ‘птиця’, *прилудчина* ‘вузька грядка’, *присівок* ‘засів’, *пукнути* ‘тріснути’, *пуслик* ‘вид одягу’, *пуцувати* ‘чистити’, *рандя* ‘білизна’, ‘дрантя’, *рантушок* ‘хустка’, *реґімент* ‘полк’, *реклик*, *рехлик* ‘піджак’, *реперувати* ‘ремонтувати’, *ретязь* ‘ланцюжок’, *рискаль* ‘лопата’, *рихтувати* ‘готувати’, ‘лагодити’, *ровер* ‘велосипед’, *рокувати*, *рукувати* ‘іти до призову’, *рубатка* ‘сорочка’, *рудавина* ‘іржаве болото’, *сари* ‘галіфе’, *сегелет* ‘частина’, ‘бік’, *серенча* ‘доля’, ‘удача’, *серус* ‘привіт’, *сесь* ‘цей’, *сказити* ‘розбити’, *скоруха* ‘горобина’, *слуп* ‘стовп’, *сночі* ‘вчора ввечері’, *сокотити* ‘пильнувати’, *стиранка* ‘затірка’, *стонга* ‘стрічка’, *студень* ‘пиріг без начинки’, *тайстра* ‘торба’, *таков*, *такой* ‘таки’, ‘все-таки’, ‘однак’, *ташка* ‘сумка’, *телинка* ‘сопілка’, *теметів* ‘кладовище’, *тенгериця* ‘кукурудза’, *терхівка* ‘дерев’яний посуд на молоко’, *тета* ‘тітка’, *тобівка* ‘сумка’, *товди* ‘тоді’, *токан* ‘мамалига’, *топанки* ‘черевики’, *томборця* ‘тачка’, ‘таратайка’, *тко* ‘хто’, *трепета* ‘осика’, *тютюнник* ‘фінансовий інспектор’, *утімнити* ‘надоїсти’, *уці* ‘вівці’, *уяри* ‘навесні’, *файка* ‘люлька’, *файний* ‘гарний’, *фана* ‘прапор’, *фірер* ‘військовий керівник’, *фоса* ‘яма’, *фраєрка*, *фраїр* ‘коханка’, ‘коханець’, *фрайтер* ‘єфрейтор’, *фрашки* ‘жарти’, *фудрований* ‘подвійний’ (про двері), *фура* ‘віз’, *хижа* ‘хата’, *хосен* ‘користь’, *ци* ‘чи’, *цімбор*, *цімборка* ‘приятель’, ‘приятелька’, *цуравий* ‘дрантивий’, ‘подертий’, ‘поламаний’, *чалувати*, *чарвати*, *чарити* ‘чарувати’, *часть* ‘придане’, *чей* ‘адже’, *челений*, *червлений*, *червений* ‘червоний’, *чень* ‘може’, *черес* ‘шкіряний пояс’, *чир* ‘лемішка’, *читовий* ‘жвавий’, *чівка*, *чілка*, *чулка* ‘волосся над чолом’, *чіжми* ‘чоботи’, *чічка* ‘квітка’, *чо* ‘чого’, ‘чому’, *ширінка* ‘хустка’, *шмаття* ‘білизна’, ‘одяг’, *шор* ‘ряд’, *шпанги* ‘наручники’, ‘кайдани’, *шпінка* ‘запонка’, *штрека* ‘залізна колія’, *шувар*

'комиш', *шуга* 'ніколи', *шульки* 'качани кукурудзи', *шустка* 'дрібна монета', *що* 'аж', *юж* 'уже', *яло* 'до лиця', *ялося* 'стало можливим', *яперка* 'шовковиця', *яфени* 'чорниці' (ягоди).

У багатьох коломийках для потреб ритму вживаються слова без конкретного змісту (*дана, дана*; *дина та дина, диниця; сіда, ріда й дина*; *сіда, сіда-ріда, сіда рідашина*; *сідай, сідай, рітай, рітай*; *туду, ду, ду*; *тудайна ду-ду-ду дайна*; *дрина, дрина, шіда дина*; *гоя, гоя*; *тадріта* тощо).

Наявність багатьох діалектизмів у мові коломийок свідчить про найтісніший зв'язок цих пісень із життям мешканців різних місцевостей, передусім Західної України, а самі коломийки – це оригінальний духовний скарб українського народу.

Галина Сюта

ЦИТАТНІ КОДИ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕТИЧНІЙ МОВІ

Проблема художньомовного освоєння та реінтерпретації цитат, генетично пов'язаних із текстами світової культури, не нова для української лінгвістики. Дослідники (В. В. Коптілов, А. П. Коваль, Л. Г. Скрипник, В. С. Калашник) вказують на збагачення сучасної української літературної мови відомими висловленнями з англійських (*бути чи не бути*; *час працює на нас*), німецьких (*світова скорбота*; *на крилах пісень*), французьких (*доглядати свій сад*; *шагренева шкіра*; *інші часи – інші пісні*; *лицар без страху і догани*) різночасових і різностильових текстів. У творах українських авторів вони актуалізовані як прямі кореляції й віддалені міжтекстові перегуки, вербальні, семантико-оцінні, сюжетні, мотивні та інші апеляції до античної, східної, європейської, американської літератури. На мовному рівні їх репрезентують цитатні висловлення – афоризовані й неафоризовані, вживані індивідуально.

Багато висловлень, які входять у словник української поетичної мови XX ст., генетично пов'язані з культурою доби *античності*. Довідкові й лексикографічні джерела, у яких здійснено їх систематизацію, подано тлумачення й атрибуцію,

засвідчують їхнє походження як авторських висловлень, фрагментів конкретних текстів, отже, підтверджують цитатну природу (див.: Коваль А. П., Коптілов В. В. 1000 крилатих виразів української літературної мови: Афоризми. Літературні цитати. Образні вирази. – К., 1964; Цимбалюк Ю. В., Краковецька Г. О. Крилаті латинські вислови. – К., 1976; Корж Н. Г., Луцька Ф. Й. Із скарбниці античної мудрості. – К., 1994). Однак сучасна публіцистична та художньомовна практика демонструє “розмивання” цитатної природи античних сентенцій: їх уживання обов’язково передбачає розуміння змісту й контекстної доречності цитати і не обов’язково – знання автора чи протоджерела. Такі одиниці усвідомлюються як “чуже слово”, однак функціонують як вербалізатори певного *колективного* досвіду. Про це, зокрема, свідчать частотні щодо них метаоператори, які у своїй семантичній структурі містять архісеми ‘досвід’, ‘мудрість’, ‘авторитет’: *як сказав хтось із великих*, *один мудрець казав, як стверджували античні мудреці, як кажуть мудрі люди* тощо: ***Один мудрець колись казав**: “**хочеш змінити світ, почни з себе”**. Тож почнемо з себе, наприклад, з того, що перестанемо викидати сміття у парках та лісах, безбожно засмічуючи оточуючий простір* (http://waking-up.org/rozdumy/yevropa-pochinayetsya-iz-nas); *Добро і зло можуть сприйматись через успіх і невдачу. Та знову-таки, **як сказав мудрець**: **не заздри успіху і не жалкуй про невдачу**, бо ти не знаєш, що є успіх і що є невдача в масштабі душі* (http://kraina-ra.org/index.php?view=items&cid). Враховуючи те, що в класичному розумінні цитата є фрагментом конкретного прецедентного тексту, тобто вербалізатором досвіду *індивідуального*, висловлення з античної культури, які є носіями *колективної* мовної пам’яті, частіше кваліфікують як *афоризми* чи *крилаті слова*.

Важливо також враховувати, що перекладний характер і багатовікова традиція побутування античних висловлень апріорі передбачають варіантність їхнього лексичного складу та граматичної структури. Пор.: *per aspera ad astra – через терни до зірок* / *через труднощі до зірок*; *homo sum: humani nihil a me alienum puto – я людина, і ніщо людське не чуже для мене* / *я людина, і ніщо людське мені не чуже*; *si vis pacem, para bellum – хочеш миру – готуйся до війни* / *якщо хочеш миру, готуйся*

до війни / *хто хоче миру, готується до війни* / *хто хоче миру, готує війну*. У текстах різних стильових сфер вони функціонують у всіх можливих мовних форматах (латинськомовному, перекладному, транслітерованому) та лексико-граматичних варіантах: *Лицем до читача – зовсім не означає позбавитись власних розуму й смислу, а тільки не зрікатись гордої впевненості –* ***homo sum: et nihil humani a me alienum esseputo...*** (М. Могилянський, «Честь»); *Кравчині чужий офіційний оптимізм, він глибоко страждає і про це не соромиться сказати: «Не можу я співати й танцювати, не дратуй мене, не пригноблюй... Я людина!..» Він –* ***людина, і ніщо людське йому не чуже*** (Б. Буряк, «Художник і життя»); *Кажуть же мудрі люди:* ***“Сі віс пацем пара беллюм”*** (П. Панч. Гомоніла Україна); *щодо перемир'я, то доречно буде згадати вислів* ***«хочеш миру – готуйся до війни»****, бо ж усі ці мирні домовленості лише на папері* (http://gazeta.ua/articles/events-journal/_hochesh-miru-gotujsya-do-vijni/585359). Водночас варто наголосити, що варіантність не нівелює впізнаваності цих стійких висловлень: у різних комунікативних ситуаціях вони ідентифікуються як “чуже слово”.

Цитати, засвоєні з творів *європейської класики*, – це насамперед відомі фрази із казок Г. Х. Андерсена (*король голий!*; *принцеса на горошині*; *стійкий олов'яний солдатик*; *гидке каченя*; *п'ятеро з одного стручка*), Шарля Перро (*спляча красуня, заснути тисячолітнім сном*), із творів В. Шекспіра (*бути чи не бути*; *все добре, що добре закінчується*; *о жінки, ім'я вам – віроломство*), Й.В. Гете (*хвилино, спинись!*), Г. Гейне (*на крилах пісень*), Ф. Шіллера (*мавр зробив свою справу, мавр може піти*), Данте Алігієрі (*дев'ять кіл пекла*; *залиште усяку надію*), Антуана де Сент-Екзюпері (*ми відповідаємо за тих, кого приручили*), Мігеля де Сервантеса (*боротися з вітряками, лицар печальної подоби*), Ф. Купера (*останній із могікан*), Г. Уелса (*машина часу*) та ін. В українській лінгвосвідомості вони закріплені не тільки як репрезентанти прецедентних текстів, а й як усталені мовною практикою формули, уже ментально відірвані від протоджерела, однак усе-таки “зрощені” з іменем автора. Пор.: *ГОЛОС той, що знає,/ все знає, але ще мовчить./ От-от, порушивши табу/ і правила, понад юрбу/ зметнеться*

той хлоп'ячий ***голос**:/ **"КОРОЛЬ ЖЕ ГОЛИЙ!/ ГОЛИЙ!/ ГОЛИЙ!"*** (І. Жиленко); *Ні постаті – на весь великий кін./ Хіба що порохи ширяють лячні./ А де шаліли пристрасті обачні – / вже владарює сардонічний сплін./* ***Король наш голий**! Геть же короля!/ Скінчилася занудна дивовижа…* (В. Стус); *Підкорюсь всесильному порядку./ Заведу я свій годинник-прядку./* ***Уколюсь тонким веретеном/ і засну тисячолітнім сном*** (І. Жиленко); *Я взяв би тебе, мою зіроньку ясну,/ Поніс би далеко* ***на крилах пісень**,/ В ту світлу країну, чудову, прекрасну, де вічно царює весна день у день* (М. Вороний); *В земному Києві, повитому в жалобу,/ тепер уже нема таких, як ви, – / о* ***лицарі печальної подоби**!* (І. Жиленко); *Ох, я не Фауст. Я тільки жінка./ Я не скажу:* ***"Хвилино, спинись!"/*** *Хвилино, будь! Лише не хвилиною,/ а цілим життям – хвилюй і тривож…* (Л. Костенко); *Не минайся мені./ Я вже прошу судьбу./ Я вже прошу судьбу – /* ***могікан з могіканів*** *– / Я вже човен в снігах./ Я в сніги вже гребу./ Лиш Десна молода... / молоденький Канів...* (М. Вінграновський).

Водночас поетична мова – це сфера актуалізації менш відомих, неафоризованих висловлень, які не стали безумовними авторитетами, а обрані письменниками відповідно до особистих уподобань, мовно-естетичних цінностей, моральних орієнтирів тощо, а тому є радше компонентами авторських картин світу, одиницями індивідуальних словників. Наприклад, кілька таких висловлень із трагедій В. Шекспіра реактуалізовано у поезії М. Рильського: ***Всім пахощам Аравії не змити**/ Того, що пробриніло раннім-рано,/ Що процвіло музикою в душі* (слова леді Макбет; у переносному вживанні вираз означає, що якийсь вчинок чи подія залишили в душі людини незмивний слід (1000 крилатих.., 87); *У праці, в муці стиснуть зуби,/ В боях устоять, як граніт…/ Ну справді**, що нам до Гекуби**,/ Як ми новий створили світ* (*що Гекубі до нього, що йому до Гекуби* – слова з трагедії «Гамлет»; вживаються із значенням «байдужість, непричетність до чого-небудь» (1000 крилатих, 527). Такі висловлення становлять периферію, "зону потенційної непрочитуваності" цитатного тезаурусу і для розуміння їхнього контекстного навантаження зазвичай потребують авторського коментування або принаймні атрибуції.

Найбільш комфортна площина для атрибуції й коментування іншокультурної цитати – епітекст (епіграф, примітки): тут автори найчастіше з’ясовують зміст прецедентного висловлення та / або подають його “рідномовний” формат. Передусім такі явища спостерігаємо у мовотворчості письменників, інтелектуальний досвід яких містить коди, що не входять у компетенцію “середнього” мовця / читача (зокрема, це може бути пов’язано з перекладацькою діяльністю). В українській етнолінгвокультурі знакові з цього погляду ідіостилі М. Рильського, Є. Маланюка, О. Забужко. Наприклад, мовно-культурний простір Є. Маланюка насичений перекладними й іншомовними інтекстами з творів Сенеки, Бодлера, Е. Верхарна, А. Рембо, Я. Івашкевича, Ю. Словацького, Р. М. Рільке, Кнута Гамсуна: *Je suis un fils de cette race* (епіграф до поезії «Уривок з поеми»); *Сузір іскрясті візерунки./ Сяє **«перша залізна ніч»** – / О ієрогліфи вічності! Відлунки/ Світів, космосів, тисячоріч* («Осінь»).

У поезії М. Рильського у різних композиційно-текстотвірних позиціях спостережено фрагменти творів Данте Алігієрі, А. Міцкевича, Ю. Словацького, П. Верлена, Й. В. Гете, Вольтера: *Не майте гніву до моїх порад/ І **не лінуйтесь доглядать свій сад*** («Мова»); *Є така поезія **Верлена**,/ Де поет себе питає сам/ У гіркому каятті: **«Шалений, Що зробив ти зі своїм життям?»*** («Є така поезія Верлена…»).

Мовотворчість О. Забужко – особливо показова з погляду вживання потенційно невпізнаваних цитат із європейської та сучасної американської літератури, а тому супроводжуваних автокоментарями у примітках-підрядниках. Частотні вони, наприклад, у поемі «Постскриптум»: *Кожного ранку, замість гімнастики, лежачи в ліжку,/ Вмикаю в уяві твої очі сіамської кішки,/ Шляхетний профіль, роздвоєне підборіддя./* ***Мов, копитó! – як писала одна з мого поріддя –*** (у примітці вказано: *Сільвія Плат,* “*Татко*”); *Що ж – **прощай, і якщо назавжди… – як писав був один бритієць*** – у примітці вказано: *Байрон* і подано англомовний варіант *Far thee well, and it forever, then forever far thee well*). Ідентифікаторами цитатного статусу висловлень *роздвоєне підборіддя, мов, копитó*; *прощай, і якщо назавжди* слугують: а) метаоператори *як писала одна з мого поріддя*, *як писав був один бритієць*, що

акцентують "інтенцію чужості", та б) подані прецедентні англомовні відповідники.

Ідентифікувальну чи коментувальну частини посилюють внутрішньотекстові метаоператори, які містять ім'я, псевдонім або парафрастичний онім автора: *Я тільки хочу/ (**«Малюй, художнику», – мовляв/ Цитатний Гете**) клаптик ночі/ Вам одслонити* (М. Рильський); *Міцна, лунка блакить з фаянсу,/ Та павутиння смертний сон/ Снує блаженний безрук трансу./ Й про **«першу ніч залізну» Гамсун/ Диктує сонцю в унісон*** (Є. Маланюк); ***"Далі – мовчання", – сказав Англієць задовго до Вас**./ (Той дещо в цім тямив; той знав, як себе вборонити)/. Орден посвячених – рухнув./ Зостався мокрий шинквас – на місці міту* (О. Забужко).

Самодостатній аспект сучасної інтерпретативної стилістики – мовне життя філософсько-риторичної сентенції *бути чи не бути / to be or not to be*. Частотність відтворюваності у текстах найрізноманітніших жанрів і стилів (насамперед художньої, публіцистичної, розмовної сфер) дає підстави стверджувати, що це актуальна для української лінгвокультури цитата, яка, з одного боку, зберігає авторизованість (із 10 респондентів 9 ідентифікують її як висловлення В. Шекспіра й співвідносять не тільки із протоджерелом – трагедією "Гамлет", а й із персонажем). З другого боку, це типова, на сьогодні вже усереднена вербальна реакція на ситуацію важливого життєвого вибору. Основу такого філософсько-художнього сенсу становить сформована у творі В. Шекспіра протосемантика – "найважливіше питання, питання життя і смерті". Із цим змістом висловлення закріплене в українській мовно-поетичній свідомості і в мовній практиці: *Твої ліси обдерті і прямі,/ Твій слід зів'яв, на порох перекутий,/ Здається, **вічне "бути чи не бути"**/ Тобою стало у тобі самім* (Н. Федорак); *Людство прагне всесвіт осягнути/ І себе у ньому зрозуміть,/ А тривожне **"бути чи не бути"**/ Грізно над планетою висить* (М. Луків). Пор. у мові мас-медіа: *Про сумніви можна писати і писати, і щоразу знаходити нові слова… Але все має свій початок і свій кінець, так само й сумніви. Колись вони закінчаться, і це буде першою ознакою того, що в нашій голові визріло рішення – **бути чи не бути*** (http://bigmir.net/groups/article/14070).

Важливо наголосити, що розглядувана цитата функціонує і залишається впізнаваною і в «первинному» англомовному, і в перекладному (українськомовному) варіантах: *химерна штучка плекає папугу пугу/ плеще мене позаплічно заламує руки в горі/ оце тобі лицар з лугу осьо тобі зелепугу/* ***to be or not to be*** *каже* (Ю. Андрухович); *В бетони й сталь наш край закутий/ нам не страшний ворожий стан./ Минуло:* ***"Бути чи не бути?"****/ Над синню буйною Славути/ про це вирує Дніпрельстан* (В. Сосюра); *самотерзання* ***бути чи не бути****/ в цих стінах і кутах,/ у лабіринтах лжі* (В. Махно).

Не послаблюють впізнаваності цієї цитати її найрізноманітніші лексичні й структурні модифікації: *Крило тримала я в уяві ще тобою п'яна,/ Як дужий вітер налетів на свічечку мою./ О Радосте моя!/ Моїх живильних днів кохання,/* ***Чи бути, чи не буть****?/ Знайшла собі забаву злу* (Людмила Ромен); *Заховаємось в ніч, як поети у річ/ під розчулені марші військових оркестрів./ Це і стане цим третім між "****Бути чи не..****"* (Б. Щавурський); *Роздвоїло. Стерпло. Загірчило./ Келих ночі. Крапелька отрути./ Панночко з блакитними очима,/* ***з вами чи не з вами, чи... не бути?*** (І. Андрусяк); *Майже гамлетівське питання:/* ***Бути/ Чи/ Бити*** (А. Мойсієнко).

Трансформації Шекспірового висловлення в сучасній авангардній і постмодерній поезії зумовлюють кардинальне зниження її стилістичного статусу: *Здається, вічне "****бути чи не бути"****,/ Як кошик яблук, продане в кредит./ Чиясь душа на пагорбі смердить,/ Оранжева і лиса, і надута* (Н. Федорак). Низка компонентів контекстного оточення (епітетні характеристики *душа – лиса, надута, ліси – обдерті*, дієслівні сполуки *слід зів'яв, душа смердить,* розгорнуте порівняння *вічне "бути чи не бути", як кошик яблук, продане в кредит*) помітно нівелюють первинний високий філософський зміст. Як наслідок, зберігаючи структурну, формальну цілісність (крім питальності), цитата змінює базову тональність і оцінність. Прикметно, що надалі у цьому ж творі, коли гамлетівське питання проектується на тему літератури, творчості, цитата знову набуває високого поетичного звучання: *Тебе назву Поезії Шолом,/ Вогонь Знання, Несамовитість Мови./ Коли виходять королі на лови,/ Коли третина бореться зі сном,/ Тоді*

в полон при наступі на крути/ Здається ***вічне "бути чи не бути"*** (Н. Федорак).

Контрастування за стилістичною шкалою *високе – низьке*, оцінно-виражальне опозиціювання цитати і її сучасних реінтерпретацій відбувається також на рівні *мовної гри.* При цьому ігрових цитацій, які залишаються на полюсі високого, поетичного, кількісно менше, – власне, вони епізодичні (*Натомість вже звучить* ***тобі****/ Набат одвічного* ***To be****?* (М. Розумний). Значно більше контекстів підтверджують відзначену вище тенденцію до зниження цитати – наприклад, тоді, коли її входження у новий текст пов'язане з описом знижено-побутової ситуації: ***Бити чи не бити*** *— ось питання!* (Драч ІІ, 49). Не тільки лексичний склад, а й предикативність, оцінність при цьому варіюють у найширших межах, однак сама лінгвокогнітивна модель не порушується, а тому цитата залишається впізнаваною. Пор. у мові сучасних мас-медіа: *вибирай, кому дістануться гроші —* ***тобі ор нот тобі*** (реклама лотереї); *Але завжди постає Гамлетівське питання:* ***брати чи не брати*** [кредит – *Г.С.*]. *Може і до сімейних скандалів дійти* (http://groshi-v-kredit.org.ua/chy-vyhidno-braty-spozhyvchyj-kredyt.html).

Зафіксовані в українській поетичній мові цитати з текстів класичної і сучасної *американської* літератури – це епізодичні апеляції до мовотворчості Ернеста Хемінгуея, Сільвії Плат, Рея Бредбері: *історії/ не записані не перечитані/.../ просяться до тебе/ просять їх укоськати/ притулити до губ/ пришити до рани/ намастити на хліб/ нашепотіти сліпому* ***старому/ що сидить біля брами/ у пошуках моря*** (М. Савка); *тримаєш за зябра цей світ, як* ***старий Гемінгвея ту дідькову рибу*** (М. Савка); *Привіз Галчинський препишні ружі,/* ***Рей Бредбері вино з кульбабок****./ А Плужник айстри…* (І. Жиленко).

Отже, цитати із текстів світової літератури – це активні текстотвірні, змістотвірні й оцінні одиниці поетичного дискурсу, знаки надчасового й позапросторового діалогу окремих творів як репрезентантів різноетнічних і різночасових літератур і культур. Реактуалізовані в українських поетичних текстах ХХ ст. цитатні коди засвідчують тяглість, неперервність

словесної традиції, підтримувану циклічністю функціонування одиниць у межах художньої мови як цілісної системи, що має поетичну пам’ять.

Ольга Сенькович

СЛОВНИК ПСИХОЕМОЦІЙНОГО ПОРТРЕТУВАННЯ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ПРОЗІ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

Мовоопис психоемоційного портрета людини у мові української прози 20–30-х років спирається на використання традиційних для цього лексико-тематичного сегмента засобів.

У національній словесній традиції ядро словника психоемоційного портретування становлять номінації *душа, серце, очі*. Так само це ідейно-тематичні домінанти зображення психологічних станів людини у творчості Б. Антоненка-Давидовича, У. Самчука, А. Головка, М. Хвильового, В. Підмогильного.

Номінація *душа* («внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями» (СУМ, II, 446) – стрижнева одиниця психоемоційного портретування. Її образний потенціал розкривається у лексико-семантичних зв’язках, коли номінація входить у змінні контексти, унаслідок чого змінюється й смислове наповнення слова. До таких змінних контекстів належать передусім епітетні структури з різними типами оцінності – позитивною (спостережено епізодично: ***сила великої душі*** **–** У. Самчук) та негативною (представлені системно, кількісно численно).

Негативні психоемоційні стани персонажів, окреслені через лексему *душа*, передають метафоричні епітети *холодна, мерзла, мерзенна, дрібненька*, *егоїстична, засмічена, замкнена*: *захищав йому* ***холодну душу*** *від сонця* (В. Підмогильний); *в* ***душу мерзлу і мерзенну*** *знов теплота ладану просякає і розводить лють мою воячу* (У. Самчук); *Що важить для революції якийсь мікроскоп!* ***Дрібненька, егоїстична душа***!

(Б. Антоненко-Давидович); *як підійти до них, як одімкнути їхні* ***замкнені душі?*** (Б. Антоненко-Давидович).

У поєднанні з епітетами лексема *душа* відбиває також особливості часово маркованої національної картини світу. Показові з цього погляду контексти, у яких соціальні нашарування в оцінці внутрішнього стану персонажа ословлюють прикметники *мужицька, сільська, сентиментально-романтична*. Наприклад: *Знищити худобу так, щоб менше боліло отут десь, де сидить* ***мужицька, на всі болі гартована душа*** (У. Самчук); *Десь глибоко, отам у запічках, під повітками, на левадах, зашилась разом із іржавими обрізами* ***сільська душа***. ***Насторожлива, підозріла*** *і* ***жорстока*** (Б. Антоненко-Давидович); *Тих опереткових людей* (українців – *О. С.*) *з* ***сентиментально-романтичною душею***... (Б. Антоненко-Давидович).

Як відзначала Л. О. Ставицька, для прозової мови 20-х рр. характерне було «асоціювання внутрішнього світу людини із замкнутим простором», що віддзеркалює психологічну манеру письма». Цю властивість репрезентують генітивно-метафоричні слововживання *дно душі, безкінечні коридори душі*, пор.: *Ти .. стояв на воротях і дивився на нас... Що ти ловив голодними очима й ховав* ***на саме дно душі****?* (А. Головко); *Каганець згустив Горобенкову самотність у кімнаті і засвітив затаєний куточок у* ***безкінечних коридорах душі*** (Б. Антоненко-Давидович).

У мові аналізованої прози активні висловлення й звороти зі словом *душа*, які доречні в ситуаціях невимушеного спілкування – [щось] *робиться в душі, проймає душу*, *душу вивертає* та ін.: *Тоді я похиляюсь на телеграфний стовп і думаю, що я ніколи не розкажу, що* ***робиться в моїй душі*** (М. Хвильовий); *які були величні гасла, що* ***проймали душу*** *навіть карного елемента* (А. Любченко); *люблю Шевченка: вмів, понімаєте, пройняти тебе,* ***душу*** *тобі* ***вивертає****, як читаєш* (Б. Антоненко-Давидович). Помітно, що за тональністю й лексичним наповненням такі вислови тяжіють до розмовності.

Друга за активністю одиниця в словнику психоемоційного портретування людини – іменник *серце.*

Із-поміж епітетних сполук із поетизмом *серце* особливо знакові ті, зміст й оцінність яких визначають позитивно-оцінні

означення *велике, золоте, м'яке*: *-Не допусти, Господоньку святий, щоб моя дитина отако все життя дибала, краще вже пішли мені смерть, – молилась вона з повноти свого* ***великого серця*** (У. Самчук); *Люди всі любили Івана. Був добрий,* ***серце мав чуле й м'яке*** (У. Самчук); *Усі знали, що мала* ***золоте серце*** *і всепрощенну душу* (А. Головко).

Епітетний образ *романтичне серце* (*я ніколи не розкажу.., які виникають образи, які, як потоки, як жемчуг протікають біля мого* ***романтичного серця***) зафіксований у прозі М. Хвильового і підпорядкований знаковій для ідіостилю автора сememі 'романтика'.

Уживання лексеми *серце* в складі метафор на позначення відчуттів фізичного болю – епізодичні: *І знову глибоко* ***свердлило серце****, і не можна було лежати, не рухаючись, на одному місці* (Б. Антоненко-Давидович). Натомість значно активніше ця номінація вживається у переносному значенні «внутрішній психічний світ людини, її настрої, переживання, почуття», унаслідок чого перебирає на себе роль ідентифікатора динамічних відчуттів і переживань: ***Серце так билось****, що от-от вискочить* (М. Хвильовий); ***Серце*** *Василеві Григоровичу* ***калатало****, на губах виступила слизька піна* (Б. Антоненко-Давидович); *навіть ухом кожен чув, як* ***гупало в грудях серц*****е** (А. Головко). Різний ступінь інтенсивності вияву цих ознак вербалізують предикати до іменника *серце – билось, калатало, гупало, тюхнуло*.

У загальному корпусі динамічних характеристик емоційного стану звертаємо увагу на ті, які пов'язані з позитивними та з негативними переживаннями. З-поміж перших – *веселощі, радість*, пор: *ви почуваєте, як поволі насичує ваше тіло відрадна потужність, почуваєте, як згодом легшає вам голова й* ***веселішає серце*** (А. Любченко); *І тут ярина, і далі ярина. Друга ярина – своя не своя. І* ***серце радіє*** (М. Хвильовий). Характер емоційно-психологічного стану в наведених ілюстраціях маркують висловлення *серце радіє, веселішає на серці*, змістово й експресивно увиразнені деталями *легшає голова, хочеться засміятися, відрадна потужність, весела пісня.*

Стани, пов'язані з негативними переживаннями, – це *неспокій, тривога, біль, страждання*. Їх зображення пов'язане з метафорами *серце стислось, серце заніміло, серце заниє, на*

серці холоднішало, наприклад: ***Серце в тебе з болем стислось і заніміло****. Схилившись на тин, тупо дивився ти під колеса на шлях* (А. Головко); *якийсь внутрішній неспокій, від якого* ***холоднішало на серці*** *й тиснуло в животі, прибив його зрання до знайомого коридору* (Б. Антоненко-Давидович); *іноді буває ...* ***заниє тоскно серце*** *у Катрі* (А. Головко).

Загальну настанову на опис психоемоційних станів відбивають зовнішньопортретні характеристики *обличчя, лоб, очі, брови, рот, руки* тощо: *Іванові Івановичу навіть* ***піт виступив на лобі****. Хвилинами здавалося, що він знепритомніє* (М. Хвильовий); *Горобенко* ***тремтячими руками скрутив похапливо цигарку*** (Б. Антоненко-Давидович); *У Матвія* ***тремтіли руки і ноги*** (У. Самчук); ***рука*** *Собачки* ***труситься****, він єхидно сміється й розгонисто пише* (Г. Косинка).

Стилістично навантажений елемент зовнішнього портрета, який може метонімічно передавати щонайширшу гаму психологічних та емоційних станів, – *обличчя*. Це показово ілюструють розгорнуті лінійно-динамічні структури з відповідною опорною лексемою: *Йдуть поспіхом (бо можуть спізнитись) дівчата з червоними* ***веселими лицями*** (У. Самчук); *Варя тиснула до своїх грудей своє маленьке дитинча, і загадкова посмішка.. так і не злітала з її* ***надхненного обличчя*** (М. Хвильовий); *Дивуюся, як можна в такий день мати* ***похмуре обличчя*** (У. Самчук).

У низці контекстів М. Хвильового психоемоційну ознаку, виявлену через зовнішньопортретну характеристику *обличчя*, додатково конкретизує вставна конструкція: *я й зараз бачу* ***незадоволені обличчя (мовляв, все добре, та от багато публіцистики),*** *але й тепер, на жаль, нічим не можу допомогти*; *ми віримо, що товариші визнають свої помилки і покинуть бузу. Коли ж вони цього не зроблять* ***(тут Семен Якович прийняв відповідно суворе обличчя)****, то ... пролетаріат примусить їх це зробити*. Проілюстроване двопланове (і зовнішньопортретне, і психоемоційне) зображення контекстної ситуації Б. А. Успенський порівнює з ефектом «подвійного світла» у творах живопису.

Образ *очі* формально належить до засобів зовнішнього портретування людини. Однак контекстний зміст багатьох

метафор із цією номінацією стосується опису більшості емоційних станів. Пор. семантику поєднуваних з іменником *очі* означень *жаскі, злякані, жахливі, запитливі, нахабні, невидющі, підозріливі, сердиті, тихі, флегматичні* тощо: *Треба вислизнути від їхніх* ***запитливих, підозріливих очей*** (Б. Антоненко-Давидович); *Одну хвилину всі* (...) *не зводили* ***зляканих очей*** (А. Головко); *А* ***оченята розумні, та полохливі, та такі вам глибокі****, – в кого воно таке вдалося, Господоньку, подай сили та хорони, Мати Пречиста, щоб здорове росло – люди будуть...* (У. Самчук). Така описово-означальна манера портретування відбиває особливості сприйняття й оцінювання людини в річищі соціально-психологічної прозової традиції.

Також характер емоційних, психічних переживаньословлюють *назви почуттів, станів, переживань*.

У лексико-трематичній групі назв почуттів, станів, переживань найбільш стилістично нейтральною є лексема *спокій* – «стан душевної рівноваги, відсутність хвилювань, сумнівів, клопотів та ін.» (СУМ, Х,). Імпліцитно властиву цій номінації експресивну нейтральність модифікують епітети, які зміщують оцінність до позитивного чи негативного полюса: *Якийсь* ***дивний спокій пройняв його всього*** (А. Головко); *жінка – один із тих найсильніших стимулів, що ніколи не дозволять зазнати нудного й* ***страшного супокою*** (А. Любченко).

Окремі назви почуттів чи психологічних станів вибудовують власні контекстні мікропарадигми. Передусім це стосується іменників, що формують емоційно-експресивну опозицію *радість – сум*.

Архісема *радість* у мові аналізованої прози має традиційні лексичні вияви: іменник *радість* («почуття задоволення, втіха, приємність») та дієслово *радіти* («відчувати радість з приводу чого-небудь. ... Відчувати радість з якоїсь нагоди, з певного приводу»). Пор.: (Степан) *почував те невідоме, що в прагненні зрозуміти його з'являється запал і* ***радість творчості*** (В. Підмогильний); *відчув* ***радість оновлення*** (В. Підмогильний); *Казали: тільки краяни* ***радіють*** *(де верби на ставок похилилися), тільки чабани й байстрюки* ***радіють****, а іншим – смерть* (М. Хвильовий); *І тут ярина, і далі ярина. Друга ярина – своя не своя. І* ***серце радіє*** (М. Хвильовий).

Означення *терпка, хмільна, первісна, неперевершена, жагуча, величная, спокійна* тощо акцентують позитивний зміст та інтенсивність емоційного стану *радість*, пор.: *в грудях повно* ***терпкої радості*** (А. Головко); *Приходять сини, мов грім на голову серед ясного неба, тільки грім* ***великої радості*** (У. Самчук); *Бракувало тільки Андрія, але і без нього радість була* ***несказанна, неописанна*** (У. Самчук); (думка) *народилась зненацька, ясна, чарівна, повна* ***жагучої радості****, сили й подій* (В. Підмогильний).

Епітети часто ускладнюють структуру й увиразнюють семантику розгорнутих предикативних метафор, у яких номінація *радість* поєднується з дієсловами *відчувати, почувати, зазнавати, дізнати, пізнати* тощо: *Якусь* ***величну й спокійну радість почувала дівчина****, поступаючись своїм бажанням* (В. Підмогильний); ***зазнавав хмільної радості*** (В. Підмогильний); *він* ***відчув нестримну радість, що охопила, поглинула його*** *до самого денця змордованої душі* (У. Самчук).

У лексико-семантичну парадигму образу *радість* входить абстракт *сміх* (***Вибухнув сміх****. А вона –* ***ой дівчина ж****! – хоча б бровою звела. І не всміхнеться* (А. Головко), дієслово *сміятися* (*Він був нерішучий. Вона* ***засміялась****. Десь закричала сирена* (А. Любченко); *Про ту пригоду ... розповідала так весело, з такими комічними деталями.., що всі за столом* ***сміялися*** (А. Головко); *ви почуваєте, як згодом легшає вам голова й веселішає серце ... – хіба вам не хочеться тепер* ***засміятися*** *або почати веселої пісні?* (А. Любченко);

Із номінацією *сміх* пов'язані іменник *усмішка* та дієслово *усміхатися.*

Контекстний зміст мікрообразу *усмішка* як засобу психоемоційного портретування людини конкретизують епітети *мила, застигла, гордовита, щаслива* тощо: (Матюха) *глянув на гостей* ***із застиглою усмішкою*** (А. Головко); *до театру раз у раз підкочувалися республіканські фіакри, раз у раз вивантажуючи прихильників Мельпомени, ... у яких на обличчях світились* ***гордовиті й щасливі усмішки*** (А. Любченко).

Динамічну ознаку *усміхатися* конкретизують оцінні прислівники – традиційні (*мило, байдуже*) та індивідуально-авторські (*ніжно-золотаво*): (Степан Маркович) ***ніжно-золотаво***

посміхнувся... (А. Любченко); *Семен Якович* ***мило усміхнувся*** *й подивився на управділа...* (М. Хвильовий); *Ну, якщо знайдеш, не кури (ще й* ***усміхнувся, мовби так – байдуже****, а я бачу!), – папір товстий курити* (А. Головко).

Оксюморонний образ *заплакати радісними сльозами* – це мововияв глибокого емоційного зворушення персонажа: *Товариш Пупишкін* ***до того був зворушений, що заплакав радісними сльозами*** *й поцілував по три рази – по руському звичаю – публіку, що підносила йому самовар* (М. Хвильовий).

Обширний сегмент словника психоемоційного портретування в українській прозі 20–30-х років ХХ ст. формують назви *негативних почуттів, станів*. До ядра цієї лексико-семантичної мікросистеми належать номінації *сум, журба, печаль, туга*: *після заняття* ***з сумом*** *дивилась ... на Нестора. Як вона хотіла, щоб він зрозумів її...* (М. Хвильовий); *відкілясь із темних закамарків грудей виповзла* ***печаль*** (Б. Антоненко-Давидович); *дрібнобуржуазну душу тривожить* ***печаль****, що штовхає людину ... на дуже невитримані вчинки* (М. Хвильовий); *Наприкінці м’ясниць одужала Катря. Трудно було одужувати: змучила недуга, знесиліла од голоду, ... до того ж* ***журба*** *замордувала* (А. Головко).

Варто наголосити, що в описах пригніченого стану людини у соціально-психологічній прозі значне функціональне навантаження мають:

– епітетні характеристики *сумний, зажурений, невеселий, тужний*: *Потім серед жінок, що, як і вона, ...* ***смутні, а інші заплакані*** *(видно, теж у тюрму приїздили), примостилася та й стала чекати* (А. Головко); *через хвилину вийшов* ***невеселий*** *і простоволосий* (А. Головко); *в напруженій тиші кожен .. стояв самотній,* ***тужний*** *і простоволосий, в мужичій думі на обніжку своєї осьмини* (А. Головко);

– дієслівні характеристики – *журитися, сумувати*: *Ще* ***журився****. І згадалося – чого це? – рукою груди здавив і кашляв довго і з болем* (А. Головко);

– описові звороти епічного характеру: *Легко хитаючись, випливає над головами труна. Пливе над головами, і голови схилені* (А. Любченко).

У мовостилі Б. Антоненка-Давидовича психоемоційний стан *туга* послідовно означується як *безвихідна, незрозуміла,*

ображена (*Горобенко чув, як хрущали заломлені в* ***безвихідній тузі*** *дівочі пальці*; *Ці копи породять* ***незрозумілу тугу****...*; *В її словах Євгенові зачулась така інтимність, якась* ***ображена туга****, що він аж здригнув*) або ж асоціюється з мрякою, туманом, сірістю (*І знову густою* ***осінньою мрякою*** *його* ***оповила безвихідна туга***).

Синонімічні назви станів *нудьга, одчай*, *розпач* по-різному модифікують стан емоційного та психологічного пригнічення персонажа, пов’язані з неспокоєм, тривогою: *В їх поглядах була* ***безкрая нудьга****..* (Б. Антоненко-Давидович); *Партизани, мокрі, холодні і* ***в одчаї*** *– або пан, або пропав, – нальот на Обухівку* (А. Головко); *Протиснувся в коло, ... стояв хвилинку в* ***розпачі*** (А. Головко). Опис зазначених психологічних станів увиразнюють зовнішньопортретні характеристики *похилений*, *пониклий: Стояли над трупом* ***поникли і приголомшені****. Підбіг коваль з рушницею ... Протиснувся в коло, побачив на снігу і* ***теж похилився головою…*** (А. Головко).

Відбито в розглядуваній прозі також логічний зв’язок понять *сум, туга відчай* з мікрообразами *плач, сльози*. Їхня контекстна синонімія реалізована в структурно різноманітних слововживаннях: ***Плаче*** *Мишко на паші. То хлопці – пастухи й вирішили виручити товариша.* (А. Головко); ***Журналістка*** *раптом* ***заплакала****. Тоді я поцілувала її в голову ... і посадила її в трамвай* (М. Хвильовий); *Десь іззаду зойкнула жінка ... і* ***заголосила*** (А. Головко).

Зафіксовано значну кількість структурно ускладнених описових конструкцій із смисломоделювальною семою ‘плакати’: *Напекла я, що могла – мазуриків на маслі, курочку (****тут Одарка сякає у запаску носа і витирає очі****)* (У. Самчук); *Боже мій! Я підскочила, як на огні, і оглянулася. О, сину мій... (тут Одарка уриває оповідання.* ***Сльози не дають можливості говорити****)... О, кажу, сину мій*! (У. Самчук); ***Я говорю крізь сльози****: За що? За що?* (М. Хвильовий).

Спостерігаємо також вживання номінацій *тривога, неспокій, досада* (*тоді мій герой теж відчув би якусь* ***тривогу*** *на душі* – М. Хвильовий); *І знову Євгена засвердлили* ***неспокій*** *і* ***досада*** – Б. Антоненко-Давидович), епітетів *стривожений, задуманий, стурбований* (*Я насправді* ***стривожений****.*

Вдивляюся... – І. Микитенко); *ходить Цигуля* ***похмурий, задуманий тяжко й вельми стурбований.*** *Неначе в нього і з думки оте не йде* – А. Головко). Психоемоційну ознаку в цьому разі додатково інтенсифікують прислівники *вельми, тяжко*, дієслово *засвердлили.*

У творах соціально-психологічного спрямування персонажі переживають різнотипні психологічні стани та відчуття:

– ніяковість, збентеження, розгубленість: *Репортер все-таки* ***почував себе трохи ніяково*** *перед дружиною* (М. Хвильовий); *Товариш Лайтер знизив очі (йому, очевидно,* ***було ніяково*** *за свої ухили і за провал своїх ідей в масі), і сів на своє попереднє місце* (М. Хвильовий); *Аж* ***зніяковів*** *за догадку оту свою дурну* (А. Головко); *І, щоб уникнути* ***ніяковості****, говорили безперестанку, говорили про все, що тільки могло нас цікавити на той час* (А. Любченко); *Листоноша помітив* ***легеньке занепокоєння і сум'ятність*** (А. Любченко);

– сором: ***Обличчя обсипане жаром****... Палає...* ***Гіркий сором*** *в'їдається в очі, як дим...* (І. Микитенко);

– біль, страждання: *в грудях громадився* ***навісний біль*** (Б. Антоненко-Давидович); *Лише* ***хмурився од болю****, бо кожне слово його довбнею гупало по тім'ї* (А. Головко); *Життя страшне своєю невпинністю, нестримним поривом, що не схиляється перед найбільшим* ***стражданням*** *людини, показуючи спину її найгострішому* ***болеві*** (В. Підмогильний);

– страх, жах: *Паля Степанівна ... відчуває незрозумілу насолоду* ***припертого до стінки страху*** (Б. Антоненко-Давидович); *Тихо шелестів очерет і* ***робилося страшно*** *(може, хто підкрадається)* (А. Головко); *І тоді з* ***мертвотним холодним жахом*** *Люсі здається, що тисячами літ нагромаджувана людська культура конає в передсмертних корчах* (Б. Антоненко-Давидович); *від'їздила мати з Чумаком. Жаль було, і* ***лякала*** *самота* (А. Головко); *Але, на жаль, краснокутські мешканці* ***були налякані*** *стріляниною й боями* (М. Хвильовий); *Звечора він не міг довго заснути, щось ввижалося за вікном,* ***було трохи моторошно*** (У. Самчук); *Одну хвилину всі, приголомшені,* ***не зводили зляканих очей*** (А. Головко);

– невдоволення, досада: *Залишилась якась гуща* ***невдоволення й досада*** (Б. Антоненко-Давидович); (Іванов) *прийшов*

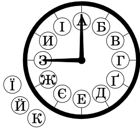
до одного спеца, а той випиває самий справжній спирт. Така взяла ***досада****...* (М. Хвильовий);

– обурення: ***обурювало*** *Карпа Сидоровича те, що якась там Варка, дочка поганої бублешниці ... насмілилась жити в покоях його зятя* (М. Хвильовий).

Збуджений, схвильований емоційний стан героя А. Головко часто передає через зворот *не міг заснути*, пор.: *Проте* ***заснути зараз не міг****. Оце згадав про завтра і зразу ж знову відчув.., який же він таки малий іще* (А. Головко); *Павло сам* ***довго не міг заснути****, увесь виповнений думками й образами* (А. Головко). Отже, характеристика дійових осіб здійснюється через опис зовнішніх проявів їхніх почуттів та емоцій.

Письменники активно вживають літературно-книжні засоби інтелектуалізації в оцінці психічних та настроєвих станів персонажів. Наприклад, це іменники *іронія*, *певність, безсилість,* прислівникові епітети *саркастично, флегматично*, пор.: *Але усмішка розбавилась* ***іронією****, а за нею гостро взяла нетерплячка* (Б. Антоненко-Давидович); *І в цьому почутті страшної самотності, цілковитої втрати всіх зв'язків із навколишньою дійсністю і нового з нею поєднання була* ***безтямна певність перемоги***. ***Певність****! Він пізнав глибину своїх сил…* (В. Підмогильний); *І тому, що тільки в такий спосіб помсти міг уявити свідомість* ***безсилості*** *ще більше його виснажувала* (В. Підмогильний); *Попельначенко* ***саркастично*** *скривив уста й посміхнувся* (Б. Антоненко-Давидович); *Василь Григорович* ***флегматично*** *човгав додому* (Б. Антоненко-Давидович).

Отже, мова соціально-психологічної прози початку XX ст. засвідчує цілісність словника психоемоційного портретування *людини*. Стрижневе місце в цьому словнику належить традиційним номінаціям *душа, серце, очі, обличчя,* також назвам емоцій, психологічних станів тощо. Вони виформовують контекстні ряди епітетних, метафоричних, метонімічних характеристик із різним типом оцінності (позитивною, нейтральною та негативною), конкретизують описи психоемоційного стану персонажів.

МОВА І ЧАС

Світлана Єрмоленко,
Світлана Бибик

НА КРИЛАХ РАДІОЕФІРУ (ДО 90-РІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОГО РАДІО)

У листопаді 2014 року Українське радіо відзначило своє 90-річчя…

Б. С.: Світлано Яківно, коли чуємо зараз, восени, з радіоефіру, що Українське радіо відзначає свій ювілей, то чи не виникає у Вас бажання пригадати, як мовознавці співпрацювали з радіо, що з озвученого і рекомендованого як норма колись залишається актуальним і сьогодні?

Є. С.: Дев'яносто років – упродовж майже цілого сторіччя! – в радіоефірі жило й, незважаючи на відверту чи приховану цензуру, розпросторювалося українське літературне слово. З погляду історії української мови й вироблення її літературного стандарту це дуже короткий відтинок часу, але для кількох поколінь мовців, які засвоювали через радіомовлення норми усної літературної мови, – це ціла історична доба. Змінювалися диктори, редактори, режисери, а також учасники радіопередач – представники різних поколінь, різних соціумів, носії різних діалектів української мови. Вони наповнювали радіоефір звучанням живого слова.

Б. С.: А що Ви розумієте під поняттям „живе слово"?

Є. С.: Справді, цей вислів нині сприймається як всуціль жива усна літературна мова, непідготовлене, спонтанне спілкування. А от починалося радіомовлення з відтворення писемних

текстів, бо літературна мова була інструментом поширення офіційної інформації. І „живе слово” треба сприймати як слово усне. До речі, увага до усної форми української літературної мови, а отже, й до культури мови помітно зросла в 60-ті роки XX ст. Науковці вивчали стильові різновиди усної літературної мови, взаємодію літературної мови і діалектів. Функціонування літературної мови в радіоефірі теж привертало увагу мовознавців і широкого кола радіослухачів.

Б. С.: Тож як починалася співпраця радіо з мовознавцями? Для чого вона була потрібна?

Є. С.: Саме в 1960-ті роки працівники радіо почали тісно співпрацювати з Інститутом мовознавства АН УРСР. В Інституті часто можна було побачити заслуженого диктора М. І. Погрібного. Разом із професором М. А. Жовтобрюхом вони обговорювали питання літературного наголосу і вимови.

У радіокомітеті регулярно проводили навчання-зустрічі (по-сучасному – *майстер-класи*) мовознавців і дикторів, редакторів передач. Але найтриваліша, найтісніша і найпредметніша виявилася співпраця Інституту з редакцією радіопередачі «Слово про слово». Її багаторічним редактором була Н. К. Бойко. Сьогодні вона згадує, що в умовах тодішньої цензури творцям радіопередачі вдавалося доносити до радіослухачів (а дротове Радіо займало тоді вагому нішу в інформаційному просторі) інформацію про життя українського слова, про те, як його плекають письменники, актори, журналісти. Це був формат літературно-художньої передачі з відповідним музичним оформленням. Українське мовлене слово доносив ефір у найвіддаленіші куточки України, єднаючи мовців і витворюючи ідеал гарної, вишуканої, або, як тепер кажуть, *елітної літературної мови*. Естетика радіомовлення, дібрані взірцеві тексти створювали позитивне психоемоційне тло для сприйняття і засвоєння літературної норми.

Із відстані часу цікаво простежити, які складні випадки слововживання, наголошування, вимови ставали предметом обговорення в радіопередачах. Адже передача «Слово про слово», з одного боку, пропонувала художньо-естетичні зразки мови, а з другого – давала відповіді на конкретні питання мовної практики, спричинені хитанням літературної норми, тенденціями її

розвитку, стильовими особливостями, стилістичною функцією варіантів. Прикметно, що відповіді так само були побудовані на використанні художнього стилю, мови фольклору. Апелюючи до словників, де закріплена норма, автори радіоматеріалів знову-таки звертаються до художнього слова. Тобто естетичний принцип виявився визначальним у культивуванні й усталенні норми. І це закономірно. Коли тексти звучать не як правило, що його треба завчити, а як невимушене слововживання, то вони найдієвіші в процесі засвоєння літературної норми.

Б. С.: Цікаво. Підготовлено чимало матеріалів для радіоефірів. Невже нічого не збереглося, все лишилося на тепер уже старих носіях?

Є. С.: За матеріалами зворотного зв'язку радіопередачі «Слово про слово» із слухачами було підготовлено науково-популярне видання «Життя слова» (К., 1978. Автори – В. М. Русанівський та С. Я. Єрмоленко). Майже через півстоліття можна побачити, що порушувані тоді питання культури мови є актуальними й сьогодні.

Б. С.: Погортаймо разом, погляньмо, що актуалізується в мові й зараз, що залишається предметом дискусії, культуромовних рекомендацій? Над чим ми б'ємося і через сорок років?

Є. С.: Скажімо, про дієслово *займатися* йдеться чи не в усіх посібниках з культури мови. Але й сьогодні часто звучить *Мій син займається у третьому класі*. Лексичної норми дотримано у фразі: «Мій син вчиться/навчається у третьому класі».

Б. С.: Зачекайте, Світлано Яківно. Ми, батьки, між собою ніби безпомилково, впевнено говоримо: „Моя донька *займається плаванням, малюванням*". Це теж неправильні вислови?

Є. С.: З погляду сучасної норми бажано розрізняти офіційну інформацію (Дитина відвідує секцію з плавання) і усну розмовну – *Дочка займається плаванням*. Або *Дочка ходить на плавання.* Тобто час реабілітував один із видів слововживання дієслова *займатися* (див.: Русанівський В. М., Єрмоленко С. Я. Життя слова. – К., 1978. – С. 12; Далі покликання на сторінку).

Б. С.: Дивіться, яка актуальна пара *виборний – виборчий*. Я бачу, у довіднику чимало матеріалу про особливості вживання книжних слів і зворотів.

Є. С.: Так. Для мовної практики й досі залишаються проблемними конкретне розрізнення значення слів *виборний – виборчий* (С. 14), уживання прийменникових відмінків із словами *подібний до…*, *схожий на…*(С. 14). Часом потреба диференціювати значення слів мотивована спеціальною підготовкою мовців для оволодіння нормами професійного спілкування. Ідеться про розрізнення слів *інвентар* і *реманент* (С. 16).

Б. С.: Світлано Яківно, на початку нашої розмови Ви згадали, що прикметними були розмови в Інституті мовознавства на теми правильної вимови слів. Звичайно, для усної мови хоч підготовленої, хоч відтворювальної, для читання текстів, ці питання завжди актуальні. Цікаво, а які слабкі норми вимови чи наголошування відзначали Ви і Віталій Макарович Русанівський у радіоефірі 60-70-х років XX століття?

Є. С.: Окремий розділ у виданні „Життя слова” присвячено літературній вимові та наголосу. Він може бути довідником для сучасного мовця, насамперед для майбутніх журналістів, сучасних дикторів радіо і телебачення, які мають культивувати орфоепічні норми, щоб з ефіру чи зі сцени не лунали слова з м’якими шиплячими, оглушеними дзвінкими приголосними, щоб не було у вимові редукції звуків, складів. Адже такі помилки спричинюють нерозбірливість, нечіткість висловлювання й справляють враження недбалої вимови. Посібник «Життя слова» зафіксував поширення під впливом діалектного мовлення неправильного наголошування дієслів, зокрема у префіксальних формах, а також особових дієслівних форм: *піднЕсти*, *привЕсти*, *везЕмо*, *несЕте* , *кАжу*, *рОблю* тощо (С. 21).

Б. С.: Справді, торік ми організовували в нашому Інституті круглий стіл про мову засобів масової інформації і наводили ці самі приклади... На жаль, ця норма не вирівнялася, виявилася слабкою. Поширена думка (здається, її узагальнила в одній із праць Н.Д. Бабич), що еталоном для акцентуаційних норм є жива народнорозмовна мова, тому вони частіше змінюються, відбувається їх уточнення, що (разом із впливом діалектного мовлення та поширеної російськомовної практики) є однією з причин появи типових помилок у наголошуванні слів.

Є. С.: Ця думка цілком слушна. Тогочасні спостереження за культурою усної мови виявляли не лише помилки у вимові, але

й динаміку орфоепічної норми. Наприклад, функціонування сучасного наголосу у слові *доброзИчливий* поряд із давнішим *дорозичлИвий* (С. 23). Прикметно, що міркування про наголошування слів не могли оминати поетичної практики, рекомендацій запам'ятовувати правильний наголос із віршової мови. Якщо для таких слів, як *ненАвисть* (*Тільки той ненАвисті не знає, хто цілий вік нікого не любив* (Леся Українка), можна знаходити приклади літературного/нелітературного наголошування в поетичній мові, то для засвоєння нормативного наголошування числівників на зразок *одинАдцять*, *чотирнАдцять* єдиний шлях – запам'ятати цей наголос!

Радіослухачі чули, а читачі згодом могли прочитати про стилістичну роль звукових фонетичних засобів мови: *дІвчина* – *дівчИна* (С. 25-27).

Б. С.: А які ще Ви можете навести приклади слабкої норми, що засвідчена в літературному слововживанні середини XX століття?

Є. С.: Є чимало у довіднику статей про уточнення значення слів, щодо яких норма була нестійкою, слабкою. Характерні хитання у мовній практиці 60-70-х років XX ст. спостерігаємо і нині. Так, можемо почути, що *сторінку в книжці перевертають*, а треба – *перегортають* (С. 56).

Б. С.: Якщо ми взагалі спостерігаємо повторюваність і порушень літературної норми, і варіантність у слововживанні, яка не зникає, а залишається предметом для „актуальних питань культури мови", то, можливо, мовознавці взагалі помиляються, коли говорять про усталені, так звані прескриптивні норми?

Є. С.: Насправді варто розрізняти сильні й слабкі літературні норми. За сильними нормами простежується тривала традиція, усвідомлення мовцями того, що ці норми визначальні для вирізнення мови з-поміж споріднених мов, для виявлення її структурних особливостей на всіх рівнях. Слабкі норми пов'язані з периферійними ознаками літературного еталону.

Б. С.: Звернімося ще до матеріалів довідника. Чи зберігають його сторінки щось таке актуальне, що дихає часом, у якому ми живемо і мовимо? Ці речі прийнято кваліфікувати як моду в мові.

Є. С.: Пошуки стилістично виразного слова часто нагадують рух по спіралі. Це бачимо на функціонуванні, наприклад,

таких слів-синонімів, як *нині – сьогодні* (С. 105), *відтак – потім, тоді, згодом; отже, тому* (С. 95). У сучасних книжних стилях слова *нині*, *відтак* частотні, а в 60-70-ті роки XX ст. вони справляли враження стилістично маркованих мовних знахідок. Мовознавці застерігали: «Важливо, щоб стилістичне забарвлення слів *нині*, *нинішній* не втрачалося, щоб вони не стали спочатку нейтральними, а потім і висловами-штампами» (С. 105). У мовній практиці досить швидко незвичне стає звичним, як, скажімо, модне сьогодні слововживання *цьогоріч*, *сьогоріч* замість *цього року*. Автори не випадково звертають увагу на проблему влучного слова і моди. Вона найбільше стосується публіцистичного стилю, публічної мови, розрахованих на те, щоб привернути увагу слухачів.

Б. С.: А що із радіопередач „Слова” стало традиційним на десятки років?

Є. С.: В усі часи актуальні теми правопису імен, прізвищ та інших власних назв. Автори радіопередач не лише рекомендували нормативні форми, але й пояснювали історію їх виникнення, мотивували кодифікацію, фіксували динамічні зміни тієї чи тієї літературної норми. Інформація з культуромовних питань у радіоефірі охоплювала всі розділи мовознавства – фонетику, морфологію, лексикологію, синтаксис, стилістику, історію мови. А через цитовані тексти з історії художнього стилю слухач здобував широку культурологічну і наукову інформацію. І хоч у кожному посібнику, підручнику того часу обов’язковим був ідеологічний доважок – покликання на матеріали партійного з’їзду, пленуму тощо, проте цінними й актуальними на сьогодні залишаються спостереження і висновки про ставлення до мови як засобу формування думки. Так, І. К. Білодід наголошував на значенні «природної людської мови у створенні й розбудові асоціативних полів пам’яті, у формуванні і зміцненні самого психофізіологічного апарату мислення, мозку» (С. 188).

Б. С.: Так, ця думка відомого українського мовознавця співзвучна з початком нашої розмови. Адже Ви підкреслили роль естетичного усного слова, яке без спеціально сформульованих правил завдяки потрібному психоемоційному тлу (а тут вагома роль музики як додаткового засобу впливу й ритмомелодики фрази), на якому воно оживає з радіоефіру, саме стає

нормою, бо його приймає загал, колективна мовна свідомість. Прикметно, що радіоканали широко залучають акторів, які володіють майстерністю сценічної мови. Прочитане, сказане ними сприймається як єдність „красиве – правильне”.

Є. С.: Зауважте, Світлано Павлівно, що за понад 50 років як живуть у радіоефірі культуромовні передачі, зацікавлення ними не знижується. За цей час змінилася сама форма поширення лінгвістичних знань: з’явилися передачі-конкурси („Чорним по білому”), передачі-диктанти. До речі, радіодиктант – цікавий феномен. Як і усна літературна мова, що лунає з ефіру Українського радіо вже 90 років і засвідчує єдність, мабуть, шести поколінь мовців, так і радіодиктант – незабутнє відчуття єдності всієї україномовної спільноти, громади, члени якої можуть писати українською, впродовж кількох хвилин літера за літерою виводять речення радіодиктанту. Так живе, мислить, дихає в унісон з усією нацією кожний його учасник. «Всеукраїнський радіодиктант національної єдності» започатковано Національною радіокомпанією України у 2000 році. І це вже теж маленька історія Українського радіо.

Які б формати не обирали журналісти для утвердження державної мови через радіоефір, але для багатьох від шістдесятих років минулого століття радіопередача „Слово про слово” (згодом вона дістала назву ”Слово“) – це щира, проста, невимушена розповідь про красу рідного слова, про норми української мови, про стилістично грамотну, вишукану мову.

Б. С.: Отже, започаткована в 60-ті роки ХХ ст. практика культивування літературного досконалого українського слова через ефір охоплювала не лише норми писемної, але й усної мови. На початку нового століття завдяки радіодиктанту журналісти прагнуть пропагувати й грамотне письмо. Привертає увагу й інформаційно-пізнавальна передача „Всьо на глянц”, що виходить на хвилях ефіру FM Галичина. Ця передача популяризує регіонально марковані особливості спілкування. На сайті каналу прочитаємо: „Тільки на файному радіо ви дізнаєтесь, як спілкувались галичани в давнину і які слова при цьому використовували. Ми знаємо „львівську ґвару”, а сучасним галичанам – ще й розтлумачимо”.

Нині ми віддаємо належне першій радіопередачі про мову – „Слово про слово". Саме зусиллями її творців вироблявся науково-популярний радіожанр, який робив доступними власне лінгвістичні знання і залучав слухачів до активного позаефірного діалогу про мову. Через те в радіопередачі певне місце відводили коментуванню листів, а простіше сказати – відповідям на питання дописувачів.

Є. С.: І ці коментарі також враховані у нашому виданні „Життя слова". Доктор філологічних наук, професор Н. М. Сологуб разом із колегою з Інституту мовознавства кандидатом філологічних наук В. А. Ткаченком багато років якраз і виконували цю складну роботу, вони готували відповіді-коментарі до листів радіослухачів.

Б. С.: Я попросила показати кілька таких листів. Ось один із них. Процитую повністю: „*Доброго дня, шановні ведучі! Прошу в вашій передачі прокоментувати наступне. В коробці разом з придбаним мною приладом був вкладений папірець, на якому я прочитав: «Керівництво з експлуатації». Як на мене, це не дуже вдала калька з російської: «Руководство по эксплуатации». Чи можна вищевказане словосполучення використовувати в українській мові? Яка ваша думка? З повагою Анатолій*". Світлано Яківно, як Ви вважаєте, чи доречно вжито цей канцеляризм?

Є. С.: Звичайно ж, правильно назвати цей документ „Інструкція з експлуатації".

Б. С.: Як кажуть сучасні автори передачі „Слово", надходить багато листів, у яких питають про правильне написання складних слів, особливо новітніх. Ось уривок з такого листа: „*Особливо мене цікавить написання слів з медіа-. У пресі і на інтернет-ресурсах трапляються слова «медіапростір» і «медіа-простір»,»медіа-відділ» і «медіавідділ» й ін. написані разом та через дефіс. У словнику слова з «медіа-» написані через дефіс. Тож як правильно писати слова із «медіа-»? Адже пишучи ці слова, можна застосувати 2 правила, можливо, тому слова з «медіа-» одні автори пишуть через дефіс, інші – разом. Буду вдячна за аргументовану відповідь*". Справді, такі питання виникають часто. Тож як писати складні слова з новітніми частинками *медіа-, веб-, топ-, інтернет-* та ін.?

Є. С.: По-перше, йдеться про нові запозичення, правопис яких не устався, принаймні, він потребує додаткових аргументів щодо вибору написання цих слів разом, а не через дефіс. По-друге, ці іншомовні слова не одного типу. Для таких, наприклад, які мають частини *медіа*-, *інтернет*-, що співвідносні з окремими словами, є мотивація написання їх через дефіс. Інший аргумент – написання разом тих частин, які виконують функцію префіксоїдів. Тим часом Орфографічний словник подає написання всіх згаданих слів через дефіс. Можливо, мовна практика викристалізує в майбутньому правописну норму.

Б. С.: Ще одне дражливе питання – ставлення до іншомовних запозичень. Автори листів – великі партіоти України. Вони хочуть почути з ефіру ствердні, категоричні відповіді, що треба вживати тільки українські слова замість їхніх іншомовних відповідників, як-от: *торги* замість *тендер*, *відбір* замість *кастинг*, *контроль* замість *моніторинг*, *продовження* замість *пролонгація*, *урізноманітнення* замість *диверсифікація* тощо. Чи поставали такі проблеми у 60-70-ті роки, про які ми вже згадували, коли Ви готували матеріали до радіоефіру?

Є. С.: Такого засилля іншомовних слів тоді ще не було. Ось гортаю нашу книжку „Життя слова". У розділі „Звідки походить слово" є інформація про іншомовні слова, зокрема, йдеться про пари слів *елегантний – вишуканий* (С. 114), *симпатія – прихильність* (С. 116), *репрезентувати – представляти* (С. 121). Пояснення щодо доречного вживання конкретного слова дуже короткі: „помітно зростає сполучуваність слова в сучасній мові", „слово властиве переважно мові наукової літератури".

Б. С.: Потік питань, які певною мірою і допомагають авторам „Слова", доволі активний. Мене зацікавила фраза з листа: „*Ми постійно слухаємо дротове радіо. Дуже хотілося б побачити дикторів радіо на екранах телевізорів*". Як гадаєте, Світлано Яківно, чим спричинене таке бажання?

Є. С.: Найперше, що спадає на думку, – слухачам цікава розмова про життя слова. Вони хотіли б розширити кількість інформаційних каналів, щоб науково-популярна передача про мову була й на телебаченні. Адже телебачення дає змогу побачити конкретного мовця, а його мову сприйняти як ситуацію безпосереднього спілкування, невимушеного діалогу.

Цей діалог триває*…*

Тетяна Коць

УСТАЛЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ НОРМИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ СЬОГОДЕННЯ

Інформаційні технології – це не лише визначальні чинники розвитку економіки, а й невід'ємний елемент формування масової свідомості, мовної компетенції суспільства. Репрезентуючи нові сфери спілкування, інтернет-комунікація помітно змінює природу мовної системи. Інтернет сьогодні є не лише об'єктом дослідження мови, а й інструментом кодифікації літературної норми. Динамічний характер норми передбачає і традиційне відтворення мовних одиниць, визначених мовною практикою як правильні, й фіксацію постійно породжуваних в процесі живої комунікації мовних явищ, які орієнтовані і на систему, і на реалізований зразок. Мовна ситуація в Україні потребує детального вивчення лінгвальних процесів, особливо тих, що відбуваються в цифровому середовищі, а аналіз культуромовних проблем сприятиме утвердженню єдиного взірцевого літературного стандарту і консолідації національного простору.

Актуальність вивчення тенденцій літературної норми визначають, по-перше, мовні потреби суспільства в умовах глобалізаційного простору, по-друге, завдання якнайповнішого аналізу літературної норми на всіх мовних рівнях для визначення шляхів оптимізації українськомовної локалізації програмного забезпечення. Актуальною є також проблема лінгвоекології, оскільки в умовах розширення інформаційного поля мова не лише розкриває свої потенційні можливості, а й вбирає невиправдані іншомовні одиниці, що негативно впливає на стан мовної системи.

Тенденції літературної мови вивчають С. Я. Єрмоленко, К. Г. Городенська, О. О. Тараненко, Г. М. Яворська, С. П. Бибик, Г. М. Сюта, Т. А. Коць та ін. Аналізові глобалізаційних процесів сьогодення та їх відбиття в Інтернеті присвячені праці С. Г. Чемеркіна, К. А. Булаховського.

Диференційними ознаками літературної мови є *відповідність мовній системі, стабільність, кодифікація, поширеність*

в узусі, культурно-історична традиція, естетичне сприймання. У лінгвістиці диференційовано поняття *мовна норма і літературна норма*. Категорія мовної норми передбачає розрізнення понять *національна мова* і *літературна мова*. Часові й просторові параметри норми національної мови ширші; вони охоплюють діалектні ознаки і не позначені впливом соціально-культурних чинників. «Специфіку національної мови, – зазначає С.Я. Єрмоленко, – визначають не лише одиниці структурних рівнів, відмінні від одиниць іншої, передусім спорідненої, мови, а й цілий комплекс комунікативних ознак, залежних від етнокультурних, соціолінгвальних, психолінгвальних характеристик мовної діяльності представників етносу» (Літературна норма і мовна практика / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 2013. – С. 256; далі ЛН). Літературна норма відносно динамічна і залежить від мовної практики соціуму на певному етапі історичного розвитку.

Мовна практика часто демонструє низьку культуру мови. К. А. Булаховський зазначає, що із 1600 слововживань зафіксованих у 29-ти найпопулярніших комп'ютерних програмах 1265 не відповідають літературній нормі (Булаховський К. А. Українська мова в локалізації програмного забезпечення / Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – 10.02.01. – К., 2014. – С. 8; далі Бул.). Це розхитує мовну норму і негативно впливає на формування мовної свідомості суспільства.

Серед різноаспектних завдань сучасної лінгвістики особливої уваги вимагають питання кодифікації, яка не завжди вчасно реагує на запити мовної практики. Норми з часом потребують перегляду. Кодифікація – це ретроспективна, найбільш експліцитна і об'єктивна форма суспільного прийняття мовних норм. Вона систематизує літературну норму у граматиках, підручниках, словниках і довідниках (ЛН, С. 22).

Неякісне українськомовне середовище більшості комп'ютерних програм – це наслідок низького рівня освіти суспільства, незнання літературного стандарту, а також відсутності фахових мовознавчих рекомендацій, особливо щодо складних випадків слововживання. Також неусталеною залишається інформаційно-технологічна термінологія, що пов'язане з відсутністю в Україні єдиного глосарія інформаційно-технологічних термінів.

Лінгводидактична й довідкова література не завжди встигає фіксувати відповідні зміни, які відбиває мовна практика. Тому в певні періоди розвитку літературної мови варто говорити про існування прескриптивної і дескриптивної мовної норми. Стабільність прескриптивної норми залежить від культурно-історичної ситуації, мовної структури та особливостей генези її літературної форми. Реально вживані в мові словоформи, лексеми, мовні конструкції не завжди відповідають установленим зразкам, адже на них позначаються і стилістичний потенціал, і екстралінгвальні чинники, і постійні внутрішньосистемні пошуки. Мова ЗМІ, текстових інтерфейсів тощо відбиває типові помилки мовної практики загалом. У правописі вони, як правило, виявляються у варіантному написанні закінчень іменників чоловічого роду другої відміни однини (*автореферата – автореферату, сектора – сектору, документа – документу*). Це так звана слабка норма протягом усієї історії літературної мови. Недотримання правил правопису виявляємо в написанні складних слів, особливо з компонентами нових запозичень (*відео-опис, медіа програвач, анти-вірус*, правильно: *відеоопис, медіапрогравач, антивірус*) (див. Городенська К. Г. Синтаксична специфіка української наукової мови // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць – К., 2001. – Вип. IV. – С. 12).

Динамічність лексичної норми позначається на входженні в ужиток іншомовних слів, які не завжди виправдані, адже засмічують мову, а іноді руйнують її структуру. На лексичному рівні помітне поширення росіянізмів, що залишається проблемою уже не одного століття: *слідуючі статті – такі статті, список виключень – список винятків*.

До постійних проблем граматичної норми належить також вживання активних дієприкметників на *-уч(ий), -юч(ий),* хоч А. Кримський ще в 1901 р пророкував їм «повну загибель», а О. Синявський у 1931 р. твердив, що вони зникли (Синявський О. Норми української літературної мови. – Х., 1931. – С. 41; Кримський А. Про нашу літературну мову// Літературно-науковий вісник. – Львів, 1901. – Річник IV. – Т. XVI. – С. 58). Мовці не завжди диференціюють прикметники дієприкметникового походження і прикметники, що творяться від основ дієслів або віддієслівних іменників прикметниковими суфіксами, напр.:

блискучий, колючий, підписний, перекладний, які засвоїлися в літературному вжитку. На сьогодні питання статусу дієприкметникових форм поки що залишається відкритим. Як слушно зауважують мовознавці, «дієприкметники на -*чий* в українській мові – явище надто складне, щоб його простим запереченням можна було викинути з мови або, навпаки, визнаючи правомірним, беззаперечно творити такі дієприкметники в усіх можливих і неможливих випадках» (Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975. – С. 175). У мові є свої відповідники до багатьох дієприкметників на *-уч(ий), -юч(ий): сплячий режим – режим сну, попереджуюче декодування – попереджувальне декодування* тощо. Але іноді без цих форм обійтися важко: *діючі відеокарти*, пор. також *діючий завод*.

Мовна практика засвідчує неправильне вживання прийменників *по, при*. Типовим є неприйнятне вживання прийменника *при* в значенні *під час* (*при аналізі – аналізуючи, при зміні – внаслідок зміни, при виконанні службових обов'язків – під час виконання службових обов'язків)*.

На синтаксичному рівні важливе правильне вживання активних і пасивних конструкцій. Мова ЗМІ, Інтернету тощо часто перенасичена пасивними мовними одиницями, які прескриптивною нормою рекомендовано уникати. Поширені трикомпонентні конструкції із суб'єктом дії в орудному відмінку в функції додатка, дієсловами пасивного стану з постфіксом *-ся* у функції присудка, об'єктом дії в називному відмінку (підмет). Такі синтаксичні одиниці рекомендовано трансформувати в активні (підмет, виражений іменником в номінативі, присудок у формі особового дієслова і додатка у формі знахідного відмінка (Бул., С. 12). Наприклад: *Словник використовується користувачем – Користувач послуговується словником; Ця програма захищається законами про авторське право – Цю програму захищають закони про авторське право.*

На стилістичному рівні спостерігаємо витіснення з ужитку сурядного сполучника *і* сполучником *та*. Такі тенденції показові для всіх стилів, усіх сфер мови одночасно, що є наслідком явища мовного гіперизму. Це негативно впливає на синтаксичні зв'язки у реченні, зокрема в мережі Інтернету дослідники фіксують 92,3 % вживання сполучника *та* і лише 7,7 %

сполучника *і* (Бул., С. 92): *Програма є простою та зручною у використанні; Оновлення антивірусних баз та програмних модулів відбувається швидко.*

Перед мовознавцями постають проблеми багатозначності, дублетності, словотвору термінів з різних галузей знань, які через ЗМІ входять у загальний вжиток. Варіантність лексичних одиниць – це різні вияви тієї самої сутності, видозміни того самого слова, що за будь-яких модифікацій залишається самим собою. Варіантні форми лексеми різняться або фонемним складом (фонематичні варіанти), або формотворчими афіксами (морфологічні варіанти). Хронологічно варіантність слова – це прямий наслідок історичного розвитку, еволюції мови, зміни мовних смаків. Тому варіанти слова маркуються насамперед за часовою шкалою (зникає – з'являється), потім за критеріями норми (нормативні – ненормативні) і лише після цього – із соціального та стильового погляду.

Сучасні тенденції свідчать насамперед про дію закону мовної економії, що виразно ілюструє активне функціонування віддієслівних іменників – *злокалізування, убезпечення, активування.* Актуальною є проблема розмежування явищ синонімії й дублетності в терміносистемі мови, зокрема іменникових і дієслівних одиниць – віддієслівний іменник позначає результат, а саме дієслово – тривалу дію, напр.: *вибір режиму екрана – вибрати режим екрана, експорт до країн ЄС – експортувати до країн ЄС.*

Важливою сьогодні є проблема мовного пуризму або лінгвоекології, у якій потрібно знайти доцільний вихід – вдало поєднувати питомі словотвірні можливості мови і в необхідних випадках залучати іншомовні елементи, які приходять в мову разом із новими реаліями.

Якісні зміни в адаптації запозичень виявляються у передаванні номенів (назв програм, сайтів, імен файлів) у процесі українізації: додаванні до них родового поняття, пошуку правильної морфологічної форми, яка б не порушувала внутрішніх законів мови, зокрема у відмінюванні, відтворенні кириличною графікою.

Вибрати правильну форму слова допомагає знання внутрішніх законів мови, її функціонально-семантичних особливостей, лексикографічних джерел, також – мовне чуття. Відкритість

мовної системи, її динаміка спричинює появу в мові не лише нових слів, а й значень, семантичного перерозподілу. Системне осмислення літературної норми у зв'язку з мовним узусом, який в умовах комунікаційних технологій відбиває і закономірні, і тимчасові, випадкові зміни, дозволяє простежити основні тенденції мовного розвитку.

Оксана Ковтунець

ПРО «СВОЄ» І «ЧУЖЕ» В УКРАЇНСЬКІЙ ЛЕКСИЦІ

Мова – невід'ємний складник нашого життя, тому природно, що у ній обов'язково відображаються найменші соціальні, культурні, політичні та ін. зміни. І найчутливіша до таких змін лексична система.

Сучасна українська лексикографічна наука намагається акумулювати й осмислити кількісні та якісні лексичні зміни, дослідити питання, пов'язані з внутрішньомовною мобільністю та міграцією лексики, оскільки динамічні процеси в лексиці відбивають і очевидні, й приховані механізми мовної еволюції. Потреба у великій кількості нових назв, означень та термінів вимагає ретельного мовознавчого вивчення повернених текстів української мови, зумовлює та інтенсифікує процеси словотворення та зростання кількості запозичень у лексичній системі. У цьому разі закономірно постає проблема «існування "нового" та "старого" в комунікативній сфері, що сприяє виникненню варіантних засобів вираження. Життєздатність варіантів перевіряється їх відповідністю або невідповідністю системі мови» (О. А. Стишов).

Демократизаційні процеси в суспільному житті впливають на мову не тільки позитивно, а й негативно. Свобода слова й безцензурність спричинюють появу численних слів і зворотів, які не властиві літературній мові. Часто вони вживаються з гумористичною або сатиричною метою. Характерна особливість сучасного українського просторіччя – наявність іншомовних запозичень, фамільярних слів, вульгаризмів, жаргонізмів тощо.

Зазвичай такі елементи проходять апробацію в художній літературі, де вони є засобами епатажності та емоційності і вживаються переважно у мові персонажів: *Тоді Хая сказала з тугою: – Ах, яка ви* ***дура****... простіть мене, Прісю. Невже ви не розумієте, що в мене хвороба матки*? (М. Хвильовий); *засміявся сам дзвінко, а тоді, видно, вхоплений чи штовхнутий міліціонером, залементував люто: – Куди хапаєш,* ***лахудра*** *лягава!? Гад! «ЦЕРАБКООП» який видумав*! (І. Багряний); *верещала дружина Пал Палича на весь мікрорайон. Верещала, але відгавкувалась: – І-гі-гі-ой!* ***Мужлан*** *вульгаріс! І-гі-гі-ай! Вульгарний тип*! (А. Крижанівський); *– Таке скажете, дядьку! – розсудливо мовив іменинник. – Хіба без блату в народні проб'єшся? А всі інші – кловуни,* ***потаскуни*** (А. Крижанівський).

Більшість таких одиниць залишаються функціонувати лише в усноразмовному варіанті, бо, на думку багатьох мовознавців, невиправдане вживання чужомовних елементів засмічує українську мову. «Свобода слова подекуди сприймається як уседозволеність, зняті всі бар'єри й фільтри на шляху проникнення в літературну мову грубої, навіть вульгарної лексики, значної кількості жаргонізмів» (Тодор О. Г. Явища семантичної трансформації та стилістичної транспозиції в українській мові 90-х рр. XX століття // Наукові записки. – Том 22. – Ч. 1. – 2003. – С. 15).

Ще одна причина руйнівого впливу запозичень на українську мову – невисокий рівень двомовності/багатомовності користувача, «що призводить до змішування мов, надання одній з них (як правило, іноземній) переваг перед першою, рідною мовою (так званий вертикальний білінгвізм)» (Чередниченко О.І. Український медіадискурс: проблема іншомовних впливів // Українознавство. – № 4. – 2005. – С. 153). Особливо гостро ця проблема постала в сучасному українському писемному й усному мовленні. Л.Т. Масенко зауважує, що через постійні активні процеси «спонтанної й офіційної суржикізації» живої народної мови «звертатися у справі нормування літературної мови до усноразмовної бази, як це робили мовознавці й літератори, зокрема Б. Антоненко-Давидович, ще в 60-х роках, не кажучи вже про 20-ті, слід із великим застереженням» (Масенко Л. Т. (У)мовна (У)країна: Популярне видання. – К., 2007. –

С. 53). С. Караванський пропонує мовознавцям «орієнтуватись на народну творчість у неспотворених записах, на мову класиків, на лексикографічні джерела, видані до погрому українства або у вільному світі» (Караванський С. Й. Секрети української мови. – К., 1994. – С. 8).

За цих умов у сучасній лінгвістиці актуальними є питання і кількості, і якості лексичних запозичень. Д.В. Мазурик в оцінюванні лексичних запозичень виділяє принцип відповідності мовній системі та принцип доцільності. Перший полягає у відповідності неологізму або запозичення «тим словотвірним моделям, які усталені в літературній мові», а другий «визначає ступінь потрібності нового утворення або нового запозичення», тобто «чи не дублюють "новозапозичені" слова того, що вже усталене в мові, чи не є вони виявом надлишковості й чи не загрожують самобутності мови» (Мазурик Д. В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-ті роки XX ст.): автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – Л., 2002. – С. 17). Тому дуже важливим залишається аспект виокремлення та кодифікації чужомовних слів.

Як реакція припинення мовної самоцензури, використання мовцями невдалих слів-кальок для задоволення своїх практичних потреб, поширення слів-запозичень з інших мов за наявності відповідної української питомої лексики, засилля іноземної термінології виникла українська лінгвоекологія. Основна мета нової дисципліни – «впровадження слабких елементів питомої лексики української мови, а також безпідставно забутої і новоствореної через її стандартизацію до активного функціонування, реабілітація словникового складу української мови, створення словників з екології слова» (Бондар О. І. Екологія українського слова: аспекти і проблеми // Мовознавство: Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. україністів. – К., 2002. – С. 162), дослідження правомірності вживання іншомовної лексики в українській літературній мові.

У літературі кінця XX – початку XXI ст., зокрема в інтернет-текстах, теж фіксуємо чимало слів-запозичень, вжитих замість питомо українських відповідників. Так, лексема *ба́бник* (*Між іншим, чом ми **бабники**. Ви як гадаєте*? – М. Хвильовий) у словнику А. Кримського перекладена як *бабі́й, баболю́б,*

ба́бський дури́світ (Російсько-український академічний словник: Т. I – III / Голов. ред. акад. А. Кримський, акад. С. Єфремов. – К., 1924—1933. – Т. I. – С.8; далі – РУС(Кр–Єф). У новому РУС (2011–2014) її наведено з позначкою *разг., неодобр.* і перекладено як *бабі́й, ба́бич, спідни́чник, баболю́б, бабоду́р, ба́бський дури́світ пога́ний, погане́нький* (Російсько-український словник: у 4 Т.– К.: Знання, 2011-2014. – Т. I. – С. 81; далі – РУС). У словнику Б. Грінченка наявні лише форми *ба́бич, бабі́й, бабоду́р, баболю́б* (Словарь української мови: В 4-х т. / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907–1909. – Т. II. – С. 14–15), так само й у СУМ *ба́бич, бабі́й, баболю́б* (СУМ, I, 76).

Лексема *беліберда́* (*десь там, у церкві, люди стоять перед лампадками і думають про ідеалістичні катакомби перших християнський мучеників, а тут ніяких лампад нема, і світить цілком матеріалістична електрика і люди думають без всякої ідеалістичної* ***беліберди*** – М. Хвильовий) має відповідники *нісені́тниця, харки́-макого́ники, курзу́-верзу́, ка́зна-що, дурні́ тереве́ні* (РУС(Кр–Єф)), I, 18) із позначкою *разг. нісені́тниця, дурни́ця, тереве́ні, тереве́ні-ве́ні* (РУС, I, 127).

Лексема ***ви́холений*** *(Тоді Майя підвелась і сіла біля нього [анарха]. Потім погладила його волохату голову своєю вихоленою рукою…* – М. Хвильовий) – *ви́коханий, ви́пещений, ви́плеканий* (РУС(Кр–Єф), I, 157), *ви́пестуваний, ви́пещений, ви́коханий, відко́ханий* (РУС, I, 423), *выхолиться – ви́ходитись (дочка виходилась на славу)* (Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. 2-ге вид., доповн. і випр.. Львів, 2006. – 562 с. – С. 64; далі – РУС(Карав).

Лексема ***гробовщи́к*** (*Мій Василю/ Справа не в тому пузатому автобусі/ Підперезанім чорною стрічкою/ ..І справа не в п'яненьких* ***гробовщиках****/ З чорними лопатами під хрестами…* – М. Вінграновський) – *трумна́р (р. -ря́), тру́нний ма́йстер* (РУС(Кр–Єф), I, 190), *труна́р* (РУС, I, 501). Полр. Також: лексема ***заго́нщик*** (*Минуло ще кілька хвилин, і захекані* ***загонщики*** *були поряд* – М. Слабошпицький) – *заго́нич, наго́нич, obла́вник, гучо́к* (РУС(Кр–Єф), II, 18), *заго́нич, наго́нич, гучо́к* (РУС, I, 710); лексема ***заковиля́ти*** (*І як тільки світанок зіпнеться на тонюсінькі ноги та й* ***заковиля*** *по землі.., зведеться баба Наталка, розведе глину і крейду, заходиться біля*

хати – А. Дімаров) – *закульгáти, зашку(и)тильгáти* (РУС(Кр–Єф), II, 34), *зашкандибáти, зашкутильгáти, закульгáти, закривуля́ти, задúбати* (РУС, I, 741); *закульгáти* (СУМ, III, 173)*, зашкутильгáти* (СУМ, III, 415); лексема ***запеленáти*** (*Фрау Герта тепер приходила до них кожного дня аби допомогти, підказати як правильно **запеленати** дитину, або й просто поглянути на малого* – Й. Салаш) – *уповúти, повúти, сповúти когó в що* (РУС(Кр–Єф), II, 61), *сповúти, повúти, уповúти* (РУС, I, 779); лексема ***заскору́злий*** (*Осипалося біле й мовчазне, Розтануло, стремтілося, оджило. Тепер тепло ніколи не мине Хворобою у **заскорузлих** жилах* – І. Шувалова) – *зашкару́блий, зашкарупíлий, шкарубкúй* (РУС(Кр–Єф), II, 85), *зашкару́блий, пошкару́блий, шкару́блий, шкарубкúй, заскнíлий, закоснíлий* (РУС, I, 807), *(одяг, скутий морозом) цупкúй* (РУС(Карав), 120); лексема ***заскору́зліcть*** (*пригасає свіча нашої мови і культури, нашої духовності на протягах методичної **заскорузлості**, організаційної безталанності освітянських чиновників, а також пошесті безпам'ятства і безрідності, національного нігілізму...* – «Літературна Україна». – 11 серпня. – 1988. – С. 2) – *зашкару́блість* (РУС(Кр–Єф), II, 85), *зашкару́блість* (РУС, I, 807), *заскору́знуть* (рос.) – *скоржавíти* (РУС(Карав), 120); ***кружевнúця*** (*Вишивки, петрогліфи, .. дивовижні вироби золотоковачів і різьбярів по сріблу, східних чаклунів металевих візерунків, майстерність наших **кружевниць**, – коротше кажучи, вся світова творчість народів планети відображає красу й розмаїття квітів та рослин* – О. Бердник) – *мережівнúк, мережівнúця* (РУС(Кр–Єф), II, 368), *мереживнúця, мерéжниця* (РУС, II, 144), *мереживнúця* (РУС(Карав), 166); лексема ***маріонéточний*** (*Крісло пряме, з високою спинкою, схоже на трон якоїсь злиденної **маріонеточної** держави* – В. Дрозд) – *маріонéтковий, лялькóвий* (РУС(Кр–Єф), II, 484), *маріонéтковий, лялькóвий* (РУС, II, 246), *маріонéтковий* (СУМ, IV, 628); лексема ***пáсмурний*** (*Хрести на кладовищі видовжувалися аж до **пасмурних** хмар на обрії і лоскотали душу страшком* – В. Дрозд) – *(о небе, погоде) хмáрнúй, хмурнúй, хму́рий, похму́р(н)ий, пахму́р(н)ий, тьмя́ний, тéмрявий, насу́пуватий, насу́плений* (РУС(Кр–Єф), III, 166), *хмáрний, хму́рнúй, похму́рий, похму́рний, насу́мрений,*

захма́рений, затьма́рений (РУС, III, 22) та ін. Як бачимо, кожна із наведених лексем має в українській мові по кілька нормативних відповідників. Однак автори з різних причин надають перевагу неукраїнським словам.

Оскільки «орієнтуватися на живе мовлення сьогодні можна лише вибірково» (Караванський С. Й. Секрети… – С. 7), а сучасні друковані матеріали не завжди відповідають нормам української мови, «зокрема, з огляду на перспективу придатності їх використання як складників корпусної бази словників» (Гриценко П. Ю. «Слово поза словником»… – С. 241), то перед мовознавцями, особливо перед лексикографами, стоїть завдання детального вивчення та виокремлення чужомовних елементів в українській лексичній системі, дослідження їхньої функції, ролі та відповідності лінгвістичним нормам. Це забезпечить теоретичну основу для подальшого унормування та кодифікації лексики загалом, а також сприятиме створенню власне Національного лінгвістичного корпусу української мови.

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ

Тетяна Коць

ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТЕКСТІВ У ПІДРУЧНИКАХ ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Публіцистичні тексти є майже в усіх підручниках для загальноосвітніх навчальних закладів. Вони виконують інформативно-пізнавальну, а також емоційно-експресивну функції. Характерною особливістю мови публіцистичних текстів є популярний, чіткий виклад, орієнтований на швидке сприйняття повідомлень, на стислість і зрозумілість інформації. Це дає змогу учням на конкретних прикладах засвоїти науковий матеріал.

Підручники для загальноосвітніх навчальних закладів містять короткі рубрики: ***погляд учасника подій; на думку дослідника*** (Ладиченко Т. В., Заболотний Ю. І. Всесвітня історія. 11 клас. – К., 2011; далі ВІ); ***документи*** (тут, крім офіційно-ділової документації, наведено спогади, виступи сучасників подій, див. Турченко Ф. Г. Історія України. 11 клас. – К., 2011; далі ІУ); ***дізнайтеся більше*** (Лашевська Г. А., Лашевська А. А. Хімія. 11 клас. – К., 2011; далі Х) тощо.

Такі тексти, зокрема в підручниках з історії, спонукають учнів проводити паралелі між минулим і сучасним або ж викликають нові, суголосні нашому часові асоціації, напр.: *Донбас наш! Від радості хочеться стрибати, верещати, кричати й танцювати. Як я заздрю тим землякам-воїнам, котрі у ці хвилини ходять по зранених, обвуглених містах донецьких,*

дихають нашим терпким, різким, неповторним повітрям (із щоденника військ. журналіста В. Дроздова 8.09.1943. – ВІ, С. 53); *Захід намагається і буде намагатися зберегти своє положення і захищати свої інтереси, називаючи їх інтересами «світової спільноти». З допомогою МВФ та інших міжнародних економічних інститутів Захід змушує інші країни вести ту економічну політику, яку вважає прийнятною* (з праці Є. Хантингтона «Зіткнення цивілізацій». – ВІ, С. 313).

Сьогодні повернулися до активного вжитку слова, які донедавна належали до розряду історизмів і, які в публіцистичних повідомленнях виступають як назви історичного минулого – *окупант, фашист, бандерівець*. Прочитання таких текстів спонукає учнів до більш глибокого осмислення минулого і сучасного, допомагає, порівнюючи, пізнати явища минулого, напр.: *Спасибі вам, ...французькі робітники, селяни інженери, техніки, інтелігенти за те, що… прекрасна наша земля вже перестала гостинно пропонувати себе окупанту для розважальної прогулянки* (із радіовиступу французького письменника Ж. Р. Блока 15.02.1942. – ВІ, С. 56). З огляду на зміни свідомості суспільства, зокрема школярів, які сьогодні гостро реагують на останні політичні події, не доречними є висловлювання на зразок: *Ми шукаємо захисту, і знаходимо його в особі Росії* (ВІ, С. 180). Підручники з історії треба писати не з позицій владних осіб (як-от видання 2011 р.), а з урахуванням об'єктивних поглядів історичної науки.

Мовні огріхи у публіцистичних текстах пов'язані з неграмотним перекладом з інших мов (авторами майже усіх висловлювань є російські або інші зарубіжні журналісти, громадські діячі). Особливо багато недоглядів спостерігаємо в доборі **лексичних** відповідників: *Сталін запровадив поняття «ворог народу». Цей* ***термін*** *відразу звільняв від необхідності всяких доказів ідейної неправоти людини або людей, з якими ти ведеш дискусію: він давав можливість* ***усякого****, хто в чомусь не згодний зі Сталіним, хто був тільки запідозрений у ворожих намірах... піддати найжорстокішим репресіям* (із доповіді М. Хрущова. – ВІ, С.154) – правильно ***поняття, будь-кого***.

Лексичні помилки є наслідком калькування російських слів: *Він* (М. Хрущов) *усвідомив, що на... пенсію… прожити не*

можна, й значно підвищив її... За 10 років перебування ***у руля*** *дай Бог кожному керівникові зробити стільки для народу* (із спогадів директора Інституту США і Канади у 1967–1995 рр. Г. Арбатова. – ВІ, С. 156.) – правильно ***на керівній посаді, біля керма***; *Описані зміни тваринного світу так само необоротні, як історичні процеси в людському суспільстві. Це означає, що вже ніколи українськими степами не блукатимуть* ***стада*** *сагайдаків і зубрів* (ВІ, С. 216) – правильно ***череда***.

Не позбавлені лексичних огріхів і підручники з української мови: *Як сформувати в собі потребу в праці, навички праці, уміння зосередитись, бути уважним, тобто, як удосконалювати свою особистість, як* ***узнати*** *самого себе* (Шелехова Г. Т., Бондаренко Н. В., Новосьолова В. І. Українська мова. – К., 2011; далі УМ, С. 41) – правильно ***пізнати***.

Чимало помилок у вживанні дієприкметників, зокрема в підручниках з біології, напр.: *Такі випадки відомі науці – кров від шимпанзе переливали для порятунку життя людини, коли людську кров* ***підходящої*** *групи неможливо було дістати* (Межжерін С. В., Межжеріна Я. О. Біологія. 11 клас. – К., 2011. – С. 49; далі Б). – правильно: ***людську кров групи, яка б підійшла***…

У мові підручників спостерігаємо також калькування з російської мови прислівників: *Зовнішність Андерсена сучасник описував так: «Він був високий, сухорлявий і вкрай своєрідний поставою і рухами. Руки й ноги його були* ***нерозмірно*** *довгими і тонкими, кисті рук – широкими і плоскими…* (Б, С. 57) – правильно ***несумірно***; *Як це* ***заманливо****: одержати клони із соматичних клітин надзвичайних людей – ген вчених, художників, музикантів…* (Б, С. 153) – правильно ***спокусливо***.

У деяких підручниках помічаємо вживання діалектних слів, напр.: *Креми на основі органічних розчинників (скипидар, уайт-спірит)* ***ліпше*** *за креми на емульсійній основі захищають взуття в негоду* (Х, С. 134).

Не завжди мову публіцистичних текстів можна назвати стилістично взірцевою, що пов'язано, очевидно, з неправильним дослівним перекладом з інших мов. Це позначається на сприйманні учнями інформації: *Нескромний у всьому прагне взяти участь і* ***всякій долі стати дійовим чинником*** (Т. Леслі – УМ, С. 124); *Ненависть до іноземців, до чужих, до інших*

***дістає свій вираз** у погромах, які знаходять схвалення у більшості населення* (з праці Геллера «Росія на роздоріжжі» (про період об'єднання Німеччини), ВІ, С. 139).

Неправильні граматичні форми, зокрема калькування прикметникових, прислівникових одиниць, словосполучень, мають в українській мові нормативні відповідники: *Позбавте людину домагань, її духу, прищепіть їй беззаперечну повагу до* ***довколишнього** – і ви одержите абсолютно скромну особистість* (УМ, С. 126) – правильно ***довкілля***; ***На рано** надумав ще раз глянути на подарунок* (УМ, С. 166) – правильно ***вранці***; ***керуюча людина** не обов'язково краща за інших, просто вона краще пристосована для виконання цієї функції* (ВІ, С. 133) – правильно ***керівник***.

У публіцистичних текстах трапляються також орфографічні, технічні огріхи, які помічають самі школярі, і яких бажано було б уникати: ***Не вірячі** власним очам, громадяни читали про власну армію як про «гадину», але Горбачов категорично відкидав критичні оцінки на свою адресу* (ВІ, С. 164); *Саме гібридизація кроманьйонців з неандертальцями могла і* ***привести до внесення гена рудого кольору волосся у геном сучасної людини*** (Б, С. 108); *Ви **сажаєте** до тюрми нещасного, який краде, щоб не померти з голоду, але жоден із сотні злодіїв, що вкрали в держави мільйони, ніколи не провів і ночі за гратами* (ВІ, С. 223).

У деяких підручниках в одному тексті знаходимо і граматичні, і лексичні, й стилістичні помилки: *Збір різних колекцій (жуків, метеликів, гербарій рослин лісу тощо) можна замінити **відеозйомкою**, фотографуванням. У ході такого дослідження не постраждає жодна жива істота. Це* ***стане вашим важливим вчинком у справі охорони природи*** (Ярошенко О. Г. Природознавство. 5 клас. – К., 2013. – далі П.).

Уведення публіцистичних текстів у підручники урізноманітнює науково-навчальний матеріал, робить його доступним і зрозумілим. Сьогодення ставить перед авторами завдання не лише забезпечення суголосного настроям доби, віку учнів змістового наповнення матеріалу, а й дотримання визначальних ознак стилю, грамотного мовного оформлення.

Світлана Бибик

ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ З ВИКОРИСТАННЯМ ЕЛЕМЕНТІВ РОЗМОВНО-ПОБУТОВОЇ СФЕРИ СПІЛКУВАННЯ

Пізнання мовних і ситуативних ознак розмовного (розмовно-побутового) стилю в шкільній практиці має велике значення для формування і вдосконалення комунікативних навичок дітей, для прилучання їх до унормованого врівноваженого спілкування з рідними, близькими, однолітками, з усіма, з ким ми стикаємося в неофіційному мовному середовищі. У зв'язку з цим у школі на уроках розвитку зв'язної мови важливо робити правильні акценти щодо використання елементів розмовно-побутової сфери спілкування для вирішення лінгводидактичних завдань.

Що визначає вагу розмовного (розмовно-побутового) стилю серед інших функціональних різновидів? У концепції польського мовознавця Є. Бартмінського розмовний стиль посідає центральне місце в системі стилів через те, що найчастіше вживається, охоплює найбільше коло користувачів національної мови, застосовується у найширших життєвих ситуаціях. Він „акумулює елементарні структури мислення, сприйняття світу, пов'язані з елементарними потребами мовців в елементарних ситуаціях буття" (Współczesny język polski / Pod. red. J. Bartmińskiego. – Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. – Lublin, 2010. – С. 116; далі Współczesny..), „виконує роль дериваційної бази для інших стилів. Це тло, на якому функціонують спеціалізовані засоби" (С. 119), які в синтезі з розмовними одиницями мови можуть допомагати трансформувати складне у просте, доступне.

Розмовний образ світу тлумачиться як наївний, тобто такий, що репрезентує пункт бачення простої людини „у словнику, семантичній організації, в категоріях граматики, правилах деривації, зразках будови речень, у способах побудови речень" (С. 119), у категоризації світу з погляду функціонального, групового, а не логічного (С. 127).

Отже, розмовний стиль – перший функціональний різновид літературної мови, яким оволодіває будь-який мовець,

у розмовно-побутовій сфері формуються стереотипи мовної поведінки і перші, основні комунікативні навички, прості способи оформлення думки. До того ж, це природний і генетично первинний вияв конкретної мовної ситуативної діяльності (див. детальніше: Баранник Д. Х. Народнорозмовний складник лексичної та фразеологічної систем національної мови (на захист розмовного стилю) // Мовознавство. – 2008. – № 4-5. – С. 25-30), під час якої активно послуговуються широким арсеналом лексичних і фразеологічних засобів вираження ставлення до людей, предметів, у якому закладено потужний україноцентричний компонент і специфіка конкретно-предметної образності (порівняйте сталі звороти: *гинуть* ***як мухи***; *б'ється* ***як горобець***; *гамселить,* ***ніби збиває горіхи з дерева***).

Як тлумачать основні ознаки розмовного (розмовно-побутового) стилю у шкільних підручниках? У сучасній шкільній лінгводидактиці закладено основну інформацію про розмовно-побутову сферу життя мови і зроблено певні акценти на його основних параметрах. Так, у підручнику „Рідна мова. 5 клас" (К., 2005) С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичової зазначено: стиль у побуті, транспорті, стиль розмови з рідними, друзями (С. 196) – ситуативний параметр як основний. І це найпереконливіше. У підручнику „Рідна мова. 5 клас" (К., 2005) О. Глазової, Ю. Кузнецова відзначено: спілкування з близькими людьми, за неофіційних обставин (С. 54) – параметр неофіційності як основний. І він недостатній. У підручнику „Українська мова. 7 клас" (К., 2011) А. А. Ворон, В. А. Солопенка наголошено: спілкування з близькими людьми, встановлення і з'ясування стосунків, обмін думками (С. 22) – комунікативний параметр. Він також неповний, а до того ж і зроблено небажаний для навчальної літератури акцент на конфліктності деяких побутових ситуацій спілкування.

Відповідно до вікових особливостей учнів треба розширювати інформацію про специфіку стилю і доводити, що це поліпараметризований функціонально-стильовий різновид мови: розкуте, демократичне, економне, спонтанне, міжособистісне, неофіційне, конкретно-ситуативне спілкування, унормована мовна взаємодія учасників спілкування.

Які лінгводидактичні завдання вирішують з використанням елементів розмовного (розмовно-побутового) стилю?

Плануючи завдання, треба враховувати, що не всі учні говорять літературною мовою вдома (побутова мова в селі й у місті), а отже, діти по-різному відчувають і дистанцію між повсякденним спілкуванням удома і тим, якою має бути розмовна літературна мова. Тому на роботу з текстами розмовного стилю покладено вагоме лінгводидактичне і виховне завдання – прилучати учнів до естетики щоденного міжособистісного спілкування. Здебільшого ж побутова комунікативна ситуація – тло для обговорення подій, проблем із шкільного життя, взаємин однолітків.

Тексти розмовного стилю, що їх пропонують учителі для прочитання, ситуації, за якими учні складатимуть діалоги повинні справляти і психологічно-розвантажувальний ефект, оскільки в реальній україномовній практиці органічний і такий компонент, як національний гумор. Розігрувані побутові діалоги, створювані тексти мають формувати в учнів і критичне ставлення до надлишку обсценізмів, вульгаризмів, просторіччя в сучасній сценічній мові – мові драматургійного мистецтва, мультиплікації, кіно, мові телебачення.

Ті діалоги, що пропонуються в підручниках для опрацювання, повинні бути максимально наближеними до реальних. Тому важливо самим авторам цих текстів (авторам підручників) „проживати" їх у діалогах перед тим, як включати до лінгводидактичних завдань. Один із „антизразків" діалогічних єдностей, насичених книжно-писемними конструкціями, неприродними в побутовому спілкування, такий:

– *Привіт, Сашко! Я прийшов до тебе з проханням!*

– *Привіт, Ярославе! Що сталося?*;

– *А як же Оксана буде одягнена?*

– *Моя сестра надає перевагу спортивному стилю одягу.*

Які ж лінгводидактичні пріоритети в роботі зі зразками розмовного (розмовно-побутового) стилів? На перших етапах важливим є *текстоцентричний підхід* – знайомство із зразками, моделями побутових діалогів, представлених у художніх текстах. У сучасних підручниках засвідчено уривки із творів С. Руданського, М. Стельмаха, Д. Білоуса, М. Галагузи, В. Винниченка, Остапа Вишні, О. Гончара, У. Самчука, С. Хавуся, С. Струтинського, Л. Ковалишиної та ін., із фольклорних джерел (народні казки, жарти). Другий пріоритет – відтворення

й побудова власних діалогів. Наприклад, у серії підручників С. Єрмоленко та В. Сичової є рубрики ***Усміхнімось, Із бабусиної скрині, і не тільки*** з „неавторизованими текстами”. У „Рідній мові” (К., 2005) О. Глазової, Ю. Кузнецова є рубрика ***Складання діалогів.*** Цей підхід тісно пов’язаний з осягненням *мовних особливостей розмовного стилю* у зв’язку з вивченням підрозділів мовознавства („Лексика і фразеологія”, „Звертання”, „Вставні слова”, „Поняття про діалог, пряму мову”). Четвертий акцент – *робота з етикетними формулами*. П’ятий – *формування культури усної побутової мови*: вивчення звукових параметрів розмовної літературної мови (орфоепічна норма); робота з емоційно-оцінними, експресивними словами, які в своєму лексичному значенні мають позитивне чи негативне емоційне забарвлення; робота з побутовою лексикою, яка складає основу словника розмовного стилю (тематичні групи лексики „Турбота про тіло”, „Стосунки між людьми”, „Емоції, оцінки, почуття, волевиявлення”, „Розум – пам’ять”, „Характер людини”, „Моральність”, „Віра і релігія”, „Мистецтво і звичаї”); робота з розмовними фразеологізмами; акцент на особливостях граматичної норми розмовного стилю.

Тренінги зі створення діалогів мають передбачати не лише сам факт його компонування, а й додаткові завдання з вправляння у вимові, правильному наголошуванні слів. За характером вимови виділяють, зокрема, звичайний розмовний стиль вимови (Коваль А. П. Культура ділового мовлення. – К., 1994. – С. 265), де немає підкресленої, спеціальної чіткості, притаманної книжним стилям – науковому, публіцистичному).

Насамкінець зауважимо, що в теорії літературної мови розмовний (розмовно-побутовий) стиль виокремлюють у функціонально-стильовій системі тоді, коли сформована нормативна книжно-писемна основа. Через освіту мовці прилучаються до інших, відмінних від побуту типів спілкування, побудови фраз, висловлення думок. „Окнижнена” мовна свідомість, інтелектуалізована книжно-писемна практика зворотно впливають на посилення нормативності усної мови в побуті, на посилення естетики усної побутової мови. Але цей вплив не односпрямований. Як вже відзначено вище, ядро розмовного стилю складають елементарні одиниці національно-мовного

повсякдення, прості за синтаксичною формою засоби вираження думки, діалогічні текстові структури. Саме вони становлять основу наших мовних звичок, що найбільше виражені в усному спілкуванні. Відзначені ознаки можуть бути використані в оволодінні іншими формами, прийомами, жанрово-стильовими способами спілкування.

Катерина Глуховцева

МОВНА ОСОБИСТІСТЬ СУЧАСНОГО СТУДЕНТА ТА ЇЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ТЕЗАУРУС

У сучасній комунікативній лінгвістиці поширені поняття *комунікативна особистість* (В. В. Красних), *мовна особистість* (Ю. М. Караулов, В. І. Карасик, В. В. Красних, О. Б. Сиротиніна, О. І. Голубовська), *мовленнєва особистість* (В. В. Красних, О. О. Залевська). Обстоюють думку про необхідність заміни цих термінів поняттями *дискурсивна* (Л. М. Синельникова, О. О. Пушкін) чи *дискурсна* (А. В. Нікітіна) особистість. У шкільній лінгводидактиці усталився термін *мовна особистість,* який вживають щодо мовця, який має високий ступінь комунікативної компетенції і володіє правилами мовної поведінки.

У вищому навчальному закладі, імовірно, має йтися про виховання *елітарної мовної особистості.*

У процесі оволодіння українською мовою постає питання про використання етнолінгвістичного матеріалу, а також про упорядкування та збагачення лексикону школярів і студентів. Виявити тезаурус національно-мовної особистості, студента вищого навчального закладу допомагає анкетування „Мовні знаки української лінгвокультури", яке проводилось серед студентів історичного та філологічного факультетів Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. В основу питальника було покладено дослідження про культурно марковані мовні одиниці.

Серед пропонованих 20 питань є такі, що виявляють загальний культурний розвиток особистості, ступінь орієнтування в

національному просторі, як-от: *Хто, на ваш погляд, з українських письменників репрезентує Україну на світовому рівні? Хто, на ваш погляд, з українських передових культурних діячів репрезентує Україну на світовому рівні?* У наративах цієї тематики студенти зазвичай називають Т. Шевченка, Лесю Українку, І. Франка, Б. Грінченка, О. Забужко, але не завжди вміють обґрунтувати свою думку. Скажімо, не згадують опитувані про переклади творів українських письменників багатьма мовами світу, про спільність мотивів у творчості українських і зарубіжних письменників тощо. Тобто їхній вибір персоналії більш інтуїтивний, аніж свідомий. Студенти не називають дослідників, які вивчали це питання й у своїх працях результати подібного опитування репрезентували (Г. В. Онкович). Говорячи про передових культурних діячів, опитувані часто називають прізвища сучасних політиків, не аналізуючи історичне минуле.

Окрему групу питань становлять ті, які виявляють рівень обізнаності студентів з українською символікою: *Які слова, на ваш погляд, найбільше зазнали естетизації, стали символами України? Які назви птахів стали мовно-естетичними знаками української культури? Які назви рослин стали мовно-естетичними знаками української культури?* Відповіді на ці питання зазвичай коректні, проте часто однослівні, без цитування народних пісень, казок. Лише іноді цитати взято з творів українських письменників.

У відповідях нерідко відсутнє розуміння національної специфіки фольклорної символіки. Так, випускники-філологи не завжди можуть пояснити специфіку символів *калина, тополя* в українській і російській лінгвокультурах; особливості символіки слів *сова, зозуля* в українській мові.

Група питань пов’язана із знаннями випускників середньої школи та студентів вищих навчальних закладів історії України, окремих її сторінок. Це питання: *Які назви людей за соціальним станом чи видом діяльності українців у минулому символізують мужність, героїзм, самовідданість? Які загальні назви етнічних груп населення стали, на ваш погляд, знаками української етнокультури?*

Якщо на перше з цих питань респонденти зазвичай відповідають правильно, то друге в багатьох випадках не розуміють,

в усних бесідах на цю тему спираються винятково на свою інтуїцію. Прикро, що студенти не знають жодної гіпотези походження назв *гуцул, бойко, лемко.* Нерідко не можуть пояснити походження прозорої з погляду етимології назви *поліщук.*

Одне питання стосувалося витлумачення слів-архаїзмів: *поясніть значення слів, що є назвами власне українських реалій:* колодязь з **журавлем**, конопляний дух **підметів,** золототкане **полотно.** Із опитаних 85 студентів лише 15% змогли пояснити значення слова *журавель* у цьому контексті, інші лексеми викликали труднощі при тлумаченні.

Низка питань об'єднані темою рідного краю: *Яка історико-етнографічна назва північних районів Луганської області, на ваш погляд, є мовно-естетичним знаком української культури? Якій формі ви надали б перевагу –* ***луганчанин*** *чи* ***луганець****? Як пояснити походження назви річки* ***Сіверський Донець****? Як пояснити походження назви річки* ***Айдар****? Як пояснити походження назви річки* ***Деркул****?*

У розгорнутих відповідях на перше питання та при їхньому обговоренні виявлено, що більшість студентів знають назву *Слобожанщина,* проте, незважаючи на прозорість внутрішньої форми, зазвичай не можуть пояснити походження цього слова або роблять це з великими труднощами. Так само складно вдається пояснення походження слова *слобода.* Не всі можуть з'ясувати, чому в багатьох населених пунктах Луганщини центр села до нашого часу називають *Слободою.*

Пояснюючи походження назв річок, студенти нерідко переповідають народні легенди про постання гідронімів, тобто виявляють знання народної етимології, але не знають наукових гіпотез про походження назв водойм.

На жаль, походження назви *Україна* студенти досі пояснюють без критичних коментарів, переповідаючи гіпотезу, за якою Україну названо так тому, що вона була окраїною сусідньої держави, інші гіпотези знають далеко не всі респонденти.

Отже, анкета „Мовні знаки української етнокультури" виявила істотні лакуни в національному мовному тезаурусі студентів-істориків та філологів, що свідчить про недосконалість національного виховання в класах і школах з російською

мовою викладання, оскільки в Луганському національному університеті такі випускники кількісно переважають.

Необхідно постійно дбати про українознавчу свідомість школяра й студента, що можуть забезпечити такі загальноосвітні дисципліни, як українська мова, українська література, історія України, географія України, художня культура українською мовою, незважаючи на базову мову навчання освітнього закладу.

Формування мовної особистості, зокрема й елітарної, пов'язане з високим професіоналізмом у викладанні мови, який має забезпечуватися не тільки виконанням вимог програми, а й упровадженням нових технологій навчання, що сприятиме створенню нестандартних ситуацій спілкування, активізуватиме використання різноманітних мовних засобів.

Галина Сюта

ПІДРУЧНИК ЯК ДЖЕРЕЛО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ТЕЗАУРУСУ СУЧАСНОГО УЧНЯ

Означена лінгводидактична проблема передбачає передусім з'ясування змісту поняття *інтелектуальний тезаурус.*

Тезаурус – це загальний словниковий запас людини, який вона активно використовує в певній галузі своєї діяльності, а щодо учнів – це насамперед освітня діяльність, діяльність навчання. Г. Воробйов також вказує на те, що “тезаурусу найбільше відповідає одне із значень слова “світ”: наприклад, *світ підлітка*”. Тож можна визначити, що *інтелектуальний тезаурус учня* – це вербалізований світ його знань, набутого інтелектуального досвіду, тієї корисної інформації, яка постійно поповнюється та слугує основою для інтелектуального розвитку.

На формування інтелектуального тезаурусу учнів впливають різноманітні середовища – шкільна освіта, позашкільна освіта, родина, Інтернет. Також варто згадати, що діти беруть інформацію з творів мистецтва, кіно та з багатьох інших

джерел. Щодо ієрархії, впливовості цих джерел (чи середовищ), щодо важливості інших чинників можна активно дискутувати, однак не це сьогодні є предметом наших рефлексій. Для нас важливо з'ясувати, наскільки дієвим є для формування і збагачення інтелектуального розвитку тезаурусу сучасного учня *шкільний підручник* – як основний засіб / інструмент шкільної освіти.

Одним із визначальних компонентів інтелектуального тезаурусу учнів (як, зрештою, і кожної людини) є *мовно-культурний тезаурус* – словник, що відбиває рівень знань про навколишній світ, начитаність та обізнаність із творами культури та мистецтва. І якщо для формування загального інтелектуального тезаурусу важливими є всі підручники (як носії інформації з різних навчальних предметів), то щодо мовно-культурного тезаурусу особливою є місія підручників з української мови та літератури. Насамперед мови, оскільки це основний інструмент, завдяки якому учні засвоюють культуру, знання, здобувають освіту. Також літератури, бо цей навчальний курс має забезпечувати повноцінне занурення учня у світ національної словесності від найдавніших до найсучасніших її пластів, створювати цілісний вертикальний контекст історико-культурних знань. І саме на перетині практичних наслідків вивчення курсів української мови та літератури актуалізується проблема закріпленості в активному словникові, у мовній свідомості учнів афоризмів і цитат літературного походження – як своєрідних згустків, репрезентантів вивченої, засвоєної творчості письменника.

Для з'ясування того, які цитати і наскільки активно присутні в інтелектуальному тезаурусі сучасних учнів, було проведено опитування одинадцятикласників гуманітарного профілю однієї з престижних київських гімназій (22 особи). Для опитування їм було запропоновано теми – асоціативні стимули і сформульовано чітке завдання – навести по 5 цитат з української літератури, які максимально відповідають названим темам, вказати автора висловлювання.

Найбільш показові результати опитування:

Тема	Відповіді
Любов до Батьківщини. Батьківщина у нас одна. Повертатися на Батьківщину завжди приємно.	1. *Любіть Україну, як сонце любіть.* Авторство визначено так: 7 – В. Сосюра, 2 – Т. Шевченко, 1 – М. Рильський, 2 – В. Симоненко; 3 – без автора. 2. *Ще не вмерла Україна…* – 2. 3. *А я дивлюся, і серцем лину* – 1. 4. *Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину* – 1. 5. *Я їду додому, до тебе додому...* – 1 (С. Вакарчук). 6. *Як у нас на Україні всі лани квітучі..* – 1 (без автора).
Мама – найрідніша людина	1. *Рідна мати моя, ти ночей не доспала…* Авторство визначено так: А. Малишко – 4; без автора – 5. 2. *Сорочку мати вишила мені…* – 1 (без автора). 3. *Пішла в снопи, пошкандибала…* – 1 (Т. Шевченко). 4. *Мама жизнь подарила, мир подарила мне и тебе* – 1 (без автора і джерела). 5. *Лечу я сквозь волны и ветер к единственной маме на свете* – 2 (без автора і джерела).
Проблема вибору у житті людини.	1. *Бути чи не бути* – ось у чому питання…: 6 – Шекспір, «Гамлет», у тому числі 1 – англ. мовою, 1 – російською; 1 – без автора. 2. *Можна все на світі вибирати, сину…* – 1 (без автора).
Праця (корисна, марна, тяжка, цілеспрямована). Праця ошляхетнює людину.	1. *Праця зробила з мавпи людину* – 2. 2. *На панщині пшеницю жала…* (Т. Шевченко) – 1.
Краса і сила рідної мови	1. *Не бійтесь заглядати у словник…* Авторство визначено так: М. Рильський – 4; П. Тичина – 1; без автора – 1. 2. *Як парость виноградної лози*: 2 – Авторство визначено так: М. Рильський – 2; без автора – 2. 3. *Мово рідна, слово рідне…* – 1 (без автора).

Інший важливий аспект закріплення цитат з української літератури як одиниць активного словника учнів пов'язаний із тим, щоб *формувати національний, власне український контент їхнього інтелектуального тезаурусу*. Замість іншомовних (російсько- чи англомовних) цитат, якими, як показує мовна практика, оперують підлітки в більшості навчальних, а то й розмовно-побутових ситуацій, у їхній мовній свідомості мають бути закріплені саме *українські формули*. Наприклад, замість *Нельзя объять необъятное – Не міряй ти безмірного безкраїм* (Леся Українка, «Вавилонський полон»); замість *И дым отечества нам сладок и приятен – Для нас у рідній краї навіть дим солодкий і коханий* – Леся Українка «Дим»). І в цьому разі йдеться не просто про переклад (як-от паралельне побутування афоризму у тримовному форматі *to be or not to be // быть или не быть // бути чи не бути* – таких цитат одиниці). Йдеться радше про необхідність пошуку і «вкладання в голови» українських аналогів відомих російськомовних висловлень. Адже зазвичай цитати – це реакції на теми вічні, і в українській літературі вони опрацьовані не менш афористично. Пор.: *Жизнь нужно прожить так, чтобы не было мучительно больно за бесцельно прожитые годы…* (М. Островський) // *Єдине, що від нас іще залежить, принаймні вік прожити, як належить* (Л. Костенко). Тому очевидно, що одне з важливих завдань, яке покладається на авторів сучасних підручників, – віднаходити такі висловлення, уміщувати їх у форматі тематичних блоків, різноманітних вправ. Ці тексти мають бути популяризовані, повторювані, закріплювані у мовній свідомості як своєрідні ідеальні етномарковані формули висловлення певної думки, певних тем, реакції на певні ситуації тощо. Звичайно, якщо йдеться про виховання особистості, яка не тільки у разі потреби *здатна висловитися*, а й *думає по-українському*, має сформований український інтелектуальний тезаурус.

Ангеліна Пономаренко

НЕ БІЙТЕСЬ ЗАГЛЯДАТИ У СЛОВНИК VS ІНТЕРНЕТ…

Про словникову роботу на уроках української мови написано багато праць. Ніхто ніколи не ставив під сумнів потребу у збагаченні лексикону учнів, поліпшенні їх правописних навичок, проте кожна епоха вносила свої нюанси в організацію словникової роботи. Якщо ще два десятиліття тому школяр, аби з’ясувати лексичне значення слова чи перевірити його правопис, звернувся б до словника-книги, то нині – переважно до електронних ресурсів. Це добре чи погано? Що здобуто, а що втрачено?

У сучасній освітній парадигмі відбулися зміни у змісті й обсязі навчального предмета «українська мова». Розширення сучасного інформаційного простору й переосмислення місця й ролі в ньому української мови спонукає до багатоаспектного трактування мови як явища, зумовлює пошуки нових підходів, ефективних методик у лінгводидактиці. Триває робота над якісно новими навчально-методичними комплектами з дисциплін, які відповідають сучасним орієнтирам викладання і сприймання навчального предмета, покликані цілісно розвивати мовну особистість.

В освітянському середовищі останнім часом широко застосовується поняття *навчально-методичний комплект*, яке не є стандартизованим і відсутнє у ДСТУ 3017-95 «Видання. Основні види. Терміни та визначення». Також немає у переліку видань за видовою належністю, що мають обов’язковим його компонентом, не визначено їх необхідну кількість. Загалом навчально-методичний комплект призначений задовольнити дидактичні потреби учасників навчально-виховного процесу і повинен мати єдину наскрізну змістову концепцію, а не лише бути згрупованим за принципом оформлення.

Варто розрізняти терміносполуку *навчально-методичний комплект*, що переважно має застосування у загальноосвітній школі, та поняття *навчально-методичний комплекс навчальної дисципліни*, що частіше використовується у вищій школі, має ширше значення і, крім матеріалів методичного забезпечення,

охоплює ще й документацію щодо планування вивчення дисципліни, її паспортизації. Навчально-методичний комплекс навчальної дисципліни є моделлю навчального процесу на всіх його етапах і широко впроваджений в Україні і в зарубіжжі.

Часом навчально-методичним комплектом вважають видання з одного навчального предмета для всіх класів, підготовані одним автором чи авторським колективом. Інший підхід до тлумачення поняття *навчально-методичний комплект* знаходимо у презентаційних каталогах та рекламних оголошеннях видавництв, що займаються випуском навчальної літератури. У цих матеріалах найчастіше виокремлено такі складники навчально-методичного комплекту: підручник (посібник), який є визначальною складовою комплекту; робочий зошит (характерна складова для початкової та середньої школи і менш характерна – для старшої); методично-дидактичне видання. У комплектах для учнів старших класів, як правило, до підручника, що містить основний навчально-теоретичний матеріал, укладають посібник-практикум.

Для прикладу порівняймо найширший (який нам вдалося виявити) навчально-методичний комплект з української мови (для 5 класу, автор – О. Глазова), він має такі складники: 1) підручник; 2) зошит для тематичного оцінювання навчальних досягнень з української мови; 3) робочий зошит з розвитку мовлення (мовне портфоліо); 4) уроки української мови в 5 класі; 5) «Готуємося до уроків української мови в 5 класі: контроль знань».

Стандартний навчально-методичний комплект з української мови (для 6 класу; автори – А. А. Ворон, В. А. Солопенко) охоплює: 1) підручник; 2) зошит для контрольних робіт з української мови; 3) «Готуємося до уроку. Українська мова. 6 клас».

Загалом обидва навчально-методичні комплекти дадуть змогу творчому вчителеві-словеснику досягнути дидактичної, розвивальної та виховної мети в навчанні української мови, яку ставлять перед ним державний стандарт і програма з української мови. Більша кількість складників комплекту оптимізує роботу вчителя, урізноманітнює навчальну діяльність учня і стимулює креативність лінгводидактів і мовознавців.

На нашу думку, навчально-методичні комплекти з української мови варто доповнити зошитом-словником з української

мови, у якому доцільно поєднати кілька сегментів – тлумачний, фразеологічний, орфографічний, перекладний (для шкіл з викладанням мовами національних меншин) словнички. Кожний сегмент має охоплювати достатній для досягнення дидактичної мети у відповідному класі реєстр-мінімум і друковану основу для власноруч створюваного під керівництвом учителя словничка.

Чи потрібен сучасному учневі (й без того перевантаженому різноманітною навчальною інформацією, проектами, конкурсами, атестаціями) зошит-словник з української мови? З іноземної – без жодного сумніву – потрібен. Доцільність підтверджена десятиліттями практики вивчення мов. А з української?

Нерідко вчителі-словесники у сучасній практиці викладання української мови рекомендують учням вести зошити-словники. Переважно у них фіксують складні випадки правопису (особливо під час роботи над помилками після контрольних робіт, диктантів, творів, переказів), а також тлумачення незнайомих слів. Рідше, за порадою педагога школярі ведуть термінологічні словнички. Оскільки годин на вивчення фразеології відведено зовсім мало й системну фразеографічну роботу організувати складно; найчастіше обмежуються епізодичним тлумаченням певних фразеологічних одиниць, фіксуючи його у робочому зошиті. Орієнтування на профільне навчання підштовхує до творчих підходів в учнівській лексикографії. Скажімо, О. Россихіна у статті «Збагачення словникового запасу учнів на уроках української мови з огляду на їх профільне самовизначення та майбутню професійну орієнтацію» умотивовує доцільність ведення зошита-словника, в якому на кожній сторінці в алфавітному порядку варто записувати професійну лексику того виду трудової діяльності, який до вподоби, з поясненням походження кожного слова. Творення словників «власноруч» (наприклад, словників місцевих говірок) – цікава й продуктивна ідея для лінгвістичних гуртків, проте дуже важливо, щоб учитель хоча б схематично ознайомив учнів із базовими принципами української лексикографії, пояснив, яким може і яким не може бути словник, чим треба керуватися при створенні словника, що це тривала в часі дуже ретельна праця, яка покладає на словникаря величезну відповідальність за

результати своєї роботи перед майбутніми користувачами підготованого лексикографічного видання.

Отже, словникова справа в загальноосвітніх закладах жива, але наскільки ефективна? Анкетування, проведене лінгводидактами, засвідчило, що ознайомлення учнів зі словниками прямо залежить від того, якою мірою ними забезпечено навчальний заклад. Лідерами словникового «рейтингу» є шкільні орфографічні та короткі тлумачні словники, трохи поступаються за популярністю – фразеологічні. Визначені у програмі лексикографічні видання найчастіше в кабінетах української мови сучасних українських шкіл є в одному примірнику, тому зазвичай вчитель лише демонструє учням ці книги під час вивчення відповідних тем програми, а організувати колективну роботу зі словниками з об'єктивних причин неможливо. Частково проблему забезпечення шкіл лексикографічними джерелами дає змогу розв'язати те, що в сучасних підручниках з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів як додатки наводяться короткі словнички – тлумачний, фразеологічний, термінологічний, словничок наголосів, словничок назв почуттів, російсько-український та українсько-російський словничок, словничок ділової мови, словничок синонімів.

Інформативним є дослідження хронометражу відшукування учнями заданого слова в орфографічному словнику. Швидкість виконання цього завдання здебільшого не залежить від успішності навчання учні. Школярі з гіршим рівнем успішності часом демонструють кращі результати. У класах, де це засвідчено, не була належно організована робота зі словниками; формування цієї навички у дітей відбувалось неконтрольовано.

Із щораз ширшим застосуванням електронних лексикографічних ресурсів, де пошук слова відбувається автоматично, навички роботи з друкованими словниками у сучасних школярів не розвиваються. Для цього немає мотивації: навіщо йти до бібліотеки і шукати книжку (а нині в домашніх бібліотеках лінгвістичні словники, на жаль, не популярні), коли за кілька секунд все можна знайти в Інтернеті? Так, можна. А іноді й варто, адже нині маємо якісні електронні лексикографічні продукти. Але вчитель-словесник у словниковій роботі має спочатку сформувати в учнів навички роботи зі словниками-книгами,

пояснити принципи їх укладання та максимально ефективного використання в навчанні і повсякденній практиці, а вже потім ознайомити з різними типами електронних лексикографічних ресурсів, щоб школярі розуміли, що може і чого не може електронний словник. У віртуальних навчальних середовищах, які набувають дедалі більшої популярності, часто розробники передбачають можливість створення власного словничка (глосарію), переважно термінологічного або тлумачного. На нашу думку, у розробленні навчальних курсів з української мови для загальноосвітніх шкіл на електронних ресурсах варто використовувати креативний потенціал міжпредметних зв’язків української мови та інформатики і передбачити віртуальний експериментальний майданчик для творчості юних лексикографів – програмну оболонку для створення кількох типів словничків. Це в майбутньому. А тепер – подих історії. Серед методичних рекомендацій до викладання української мови у другій половині ХХ століття трапилась така пам’ятка для учня «Як виготовити словник»:

1. Знайдіть зошит для словника, для цього порахуйте скільки літер є в алфавіті мови, яку вивчаєте. Врахуйте, що не всі літери можуть бути включені до словника. Наприклад, в українській мові для словника не потрібні літери «и», «ь», адже з них не починаються слова. Щоб визначити кількість сторінок у зошиті, помножте кількість літер на 5. Таким чином на кожну літеру буде виділено 5 сторінок словника. Якщо вважаєте, що потрібна інша кількість, зробіть ваші розрахунки. Деякі літери маловживані на початку слів, для них потрібно менше сторінок. Орієнтуйтесь на друкований словник.

2. Розріжте аркуші, як в алфавітній книжці. Подивіться, як влаштовані щоденники. Відзначайте початок кожної літери на аркушах простим олівцем, щоб не відрізати зайве, в результаті з правого боку зошита буде видно всі літери алфавіту.

3. Підпишіть всі літери фломастером. Ваша алфавітна книжка готова.

4. Розподіліть кожну сторінку на потрібну кількість частин. Сторінки можна розкреслити за допомогою лінійки та олівця.

5. Підпишіть словник. Якщо він колись загубиться, вам його повернуть».

Одне з найважливіших умінь сучасної людини – вміння працювати з інформацією, а отже, з довідковими ресурсами. Основи цього закладаються під час словникової роботи в школі. Навички використання різних типів лексикографічних джерел – це невід'ємний складник комунікативно самодостатньої сучасної мовної особистості. І вчитель-словесник відповідальний за їх формування. Які методичні прийоми він вважатиме найбільш доцільними у словниковій роботі на уроках мови в конкретному класі – чи «історичну реконструкцію» у вигляді самостійно виготовленого зошита-словника; чи ведення зошита-словника на друкованій основі як складника навчально-методичного комплекту, чи роботу у віртуальному середовищі над створенням глосарію до певних тем – це його професійне рішення. Але реалії сьогодення переконують: нині словникова робота в школі не лише не втратила своєї актуальності, а й має набагато більші можливості для стимулювання пізнавального інтересу учнів і мотивування навчальної діяльності. Важливо, щоб школярі хотіли і вміли «заглядати у словник», а також знали, де знайти його в Інтернеті.

Оксана Данилевська

РУДИМЕНТИ ТОТАЛІТАРНОЇ МОВИ В УКРАЇНСЬКИХ ПІДРУЧНИКАХ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Феномен тоталітарної мови, або тоталітарного дискурсу, добре досліджений у сучасній соціолінгвістиці. Праці, у яких висвітлено різні аспекти тоталітарних мов, класифікують не тільки за країнами, де ці мови формувалися, а й за історичними періодами, географією авторів, проблематикою, підходами. До незаперечних авторитетів у царині тоталітарного дискурсу належать Д. Вайс, А. Вежбицька, В. Клемперер, Е. Лассан, П. Серіо, Дж. Янг. Ідеї згаданих учених розвивають В. М. Брицин, О. В. Зарецький, С. С. Єрмоленко, Ю. С. Степанов, Г. М. Яворська та інші дослідники, які з'ясовують механізми тоталітарної мови, досліджують лінгвістичні особливості так

званого „новоязу” – мови тоталітарних суспільств, що її в найзагальніших рисах характеризують як своєрідний експеримент, у якому абсолютизовано можливості маніпулювання мовою для її використання як засобу жорсткого соціального контролю.

Матеріалом для аналізу рис тоталітарної мови серед іншого слугували й тексти шкільних підручників – хоча й не так часто, як тексти засобів масової комунікації чи політичних промов. Підставою для розширення репертуару жанрів, які зазнали корозії тоталітарної мови, є припущення лінгвістів про існування „тоталітарних універсалій”. Радянський „новояз”, наголошують дослідники, кодифіковано не тільки в політичних промовах, текстах партійних з’їздів, а й у тогочасній пресі, радіо, кіно, підручниках, художній літературі. Переконливим видається міркування польської дослідниці І. Данецкої, яка зазначає, що впродовж тривалого часу російська мова була в Польщі обов’язковим предметом, проте таким, який не любили молоді поляки, бо цей предмет відрізнявся від інших тим, що був не лише засобом передавання знань та формування вмінь і навичок, а й знаряддям ідеологізації. „Образ радянської людини, ідеального будівничого нового світу, було нав’язано не тільки офіційною пропагандою, а й шкільними підручниками,” – резюмує авторка.

Виразними ознаками „новоязу” в текстах радянських підручників є, зокрема, надуживання кванторними словами (*усі, кожен, цілий, ми, наш, скрізь, остаточно, безумовно*), засилля *-ізмів* тощо. Дослідники звертають увагу також на національну специфіку тоталітарної мови. Так, деформаційний вплив тоталітаризму в Україні полягав, крім іншого, у нівелюванні національних особливостей української мови, у „наближенні” її до російської (Л. Т. Масенко). Основну властивість тоталітарної мови вбачають у тому, що «внаслідок тотальної підміни дійсності тоталітарною мовою дискурс, пов’язаний з цією мовою, оцінюють не за його відповідність дійсності, а за тим, наскільки він відповідає внутрішнім змістовим нормам тоталітарної мови; самі ці норми мають тут референційне значення, оцінка ж відповідності їм набуває й морально-етичного характеру» (С. С. Єрмоленко).

Традиції створення навчальних текстів не змінюються синхронно зі змінами суспільно-політичних систем. Тож за

інерцією вони справляють вплив на авторів і редакторів доти, доки живуть відповідні стереотипи в суспільній свідомості. Саме тому опис і класифікація рудиментів тоталітарної мови в підручниках посттоталітарної епохи мають спиратися на аналіз основних рис тоталітарного підручника. Варто наголосити, що до проблеми тоталітарного підручника історії першими звернулися історики та методисти. Їхні висновки насамперед стосувалися змісту: тоталітарний підручник історії є завжди єдиним підручником, мета якого – ретранслювати певну ідеологію; у такому підручнику викладено єдину, цілісну, неускладнену суперечностями картину історії; учні довідуються тільки одну історичну правду, бо в підручнику викладено один погляд на історичні події; нерідко запропонована в підручнику історична правда є аргументом, що виправдовує певну місію народу, тож викладено її в категоріях боротьби.

Зрозуміло, що перелічені засади підручника передбачали використання певних стилістичних прийомів, що, зрештою, й зумовило його особливий стиль. Найяскравіші ознаки цього стилю такі:

1. Образи, створені засобами мови, мають справляти емоційний вплив (як відомо, семантика знаків тоталітарної мови є здебільшого оцінною), пор.: *Денікінці не витримали навального удару будьоннівців і* ***в паніці відступили****. Селяни* ***гаряче підтримували*** *неп.*

2. Виклад у підручнику здебільшого монологічний, при цьому позиція автора непомітна, тож текст загалом знеособлений.

3. Номіналізація та надуживання пасивними конструкціями (П. Серіо цю особливість радянського дискурсу пояснював заміною предикатів віддієслівними іменниками: *Врожаї в радянських колгоспах істотно зросли. – Зростання врожаїв в радянських колгоспах*). У підручниках історії радянської епохи помітне надуживання іменниками *зміцнення, піднесення, застосування, рішення, згуртування, зростання, вдосконалення, поліпшення,* внаслідок чого зросла частотність уживання пасивних конструкцій на кшталт *Схвалення народом політики партії*.

4. Надуживання сурядним зв'язком. Наприклад: *У роки громадянської війни в спільній боротьбі проти ворогів* ***зросла й зміцніла*** *дружба трудящих усіх національностей Росії.*

5. Засилля кванторних слів: *Уперше* ***за всю історію*** *людства смерть однієї людини тяжко вразила* ***мільйони людей в усіх країнах світу, на всіх материках.***

6. Численність пропагандистських штампів (*Ми перемогли в цій війні ворога, якого ніхто не міг перемогти. Ми перемогли фашистів тому, що вели війну Вітчизняну, визвольну. Ми перемогли тому, що народи нашої країни захищали соціалістичний лад, захищали завоювання Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ми перемогли тому, що згуртувала і вела нас на битви Комуністична партія, створена великим Леніним.).*

7. Уживання слів і граматичних конструкцій, не властивих граматичній системі української мови, що штучне зближувало її з російською: ***По наступаючих*** *почала бити ворожа артилерія,* ***застрочили*** *кулемети*.

Як зазначали вище, тоталітарний дискурс конструює картину світу, яка підміняє собою реальність. Цю сфальшовану картину підтримують текстами в будь-якій офіційній (а часом і неофіційній) комунікації. Всеохопного фальшування дійсності досягають системним використанням деяких риторичних прийомів, серед яких „догматична дедукція", перетворення сумнівного на незаперечне, гіпостазування, „маніхейський словник" тощо. Варто наголосити, що ці прийоми не є специфічними саме для тоталітарного дискурсу, проте в його текстах концентрація й послідовність їх використання гіпертрофовані. Активне використання згаданих прийомів – прикметна риса тоталітарних підручників із соціально-гуманітарних предметів.

У структурі тоталітарного підручника зазвичай немає таких елементів (рубрик, запитань чи завдань), що передбачають особисту реакцію учня. Документальні матеріали та ілюстрації подано мінімально, мінімізовано також позатекстові елементи. Серед запитань переважають репродуктивні, бракує розвивальних, проблемних, дискусійних завдань. Тож, аналізуючи дискурс шкільних підручників, недостатньо враховувати мовне втілення тексту. Треба також зважати на пропонований автором стиль комунікації, використовувати на уроці

за посередництва текстів та методичного апарату навчальної книжки. Не менш важливою є змодельована в параграфах структура уроку. Багато важать позатекстові компоненти, зокрема ілюстрації.

Щоб зрозуміти причини проникнення елементів тоталітарної мови в тексти посттоталітарної епохи, маємо з'ясувати механізми корозії природної мови, якої вона зазнає в тоталітарному дискурсі. Принципово важливий момент для офіційних текстів, створених як заперечення попередньої або альтернативної ідеології (саме ця закономірність визначала принципи текстотворення перших українських підручників історії та української літератури), – те, що антитоталітарний дискурс завжди є віддзеркаленням тоталітарного, тільки з протилежним знаком. Це означає, що той, хто в тоталітарному дискурсі зображений як *ворог*, в антитоталітарному перетворюється на *героя*, і навпаки. При цьому мовні засоби використовуються ті самі. А. Вежбицька, аналізуючи антитоталітарну мову в Польщі, наголошує, що ця мова зберігає, хай і через заперечення, зв'язок з тоталітарною ідеологією, оскільки в ній збережене ключове протиставлення „ми – вони" / „свої – чужі", пор.: „Офіційна тоталітарна мова породжує свою власну протилежність – антитоталітарну мову" (А. Вежбицка).

Аналіз українських підручників періоду незалежності дає підстави для висновку, що навчальні тексти для дітей успадкували чимало мовних рис текстів тоталітарної епохи.

Проаналізуймо докладніше особливість, яку Дж. Янг називає „маніхейський словник". Ідеться про систему цінностей, в основі якої лежить поділ світу на добре й лихе. Відповідно до цього світогляду вибудовується специфічний словник, де „своє" вербалізовано в категоріях добра, а „чуже" – в категоріях „зла". У радянському дискурсі дослідники виокремлюють три групи слів: 1) слова, що мали винятково позитивну конотацію й асоціювалися лише з радянською політичною системою (*комуніст, пролетаріат, народ, революція*); 2) слова з постійною негативною конотацією, які стосувалися світу імперіалізму (*імперіалізм, капіталізм, фашизм, реакційний, буржуазний, націоналістичний*); 3) слова, конотація яких залежить від контексту (*відділ* ***пропаганди*** *в райкомі партії – американська*

пропагандистська *машина*). Зрозуміло, що з розпадом СРСР лексичне наповнення „маніхейського словника” змінилося відповідно до ідеологічних настанов суспільних груп (наприклад, комуністична партія та близькі до неї сили й далі користувалися випрацюваною в радянську епоху пропагандистською мовою, натомість політичні сили правого спрямування відкидали її), проте система цінностей так швидко не могла змінитися. Тож у перших підручниках з історії України розповіді про українських історичних діячів, верстви українського народу (князів, гетьманів, братчиків, козаків, гайдамаків), особливості побуту та традиції українців побудовано з використанням винятково лексики з позитивною конотацією, а розповіді про чужинців – з негативною конотацією, пор.:

1. *Поступово держава занепадала,* ***недобрі сусіди*** *по шматку* ***розтягували*** *її землі,* ***уярмлюючи*** *народ,* ***зневажали*** *мову, звичаї.* ***Чуже*** *панство господарювало як у себе вдома* (О. С. Кучерук. Оповідання з історії України: підручник для 5 класу. – К., 1993. – С. 56; далі – Кучерук).

2. *Бути* ***братчиком*** *означало бути* ***захисником*** *прав українського народу,* ***дбати*** *про його розвиток* (Кучерук, С. 65).

3. *Яких* ***небезпечних ворогів*** *вдалося подолати Святославу?* (Кучерук, С. 34).

4. *Життя, повне небезпек, де вся надія на шаблю, силу та прудкого коня, манило до себе* ***відважних*** *і* ***сміливих*** *людей. Українське* ***козацтво*** *складалося з* ***найвідчайдушніших, найсміливіших, найсильніших*** *– слабкі тут не виживали і не йшли в козаки* (Кучерук, С. 66).

5. *Ми нізвідки на свої землі не приходили:* ***праслов'яни****, як стверджують історики, заселяли перш за все територію, на якій тепер живемо ми. І хоча над нами впродовж багатовікової історії* ***глумилися****,* ***принижували****,* ***грабували*** *наші міста та села,* ***пророкували загибель****,* ***відбирали*** *землі й* ***виселяли*** *нас із власної домівки – ми* ***вижили і вистояли*** *у цьому поєдинку,* ***пам'ятаючи своє коріння, розмовляючи власною мовою*** (Мисан В. О., С. 32).

6. ***Чужинці загарбали*** *всю Україну.* ***Польські пани хазяйнували*** *на її просторах,* ***як у себе вдома****. Спочатку* ***захопили*** *землі, що лежали на правому березі Дніпра, а потім перейшли*

і на лівий. Виникають великі землеволодіння польських магнатів. Тільки й чуєш: „Це земля Калиновських, а це – Потоцьких, а там – Вишневецьких, Жолкевських...”. ***Багато їх розвелось****. А колись усе це були вільні українські землі. Були часи та минулися* (Мисан, С. 70).

Про генетичну спорідненість наведених уривків з тоталітарним дискурсом свідчать приклади з радянського підручника, пор.:

7. ***Голодом, холодом, вогнем і залізом вороги*** *хотіли* ***знищити*** *Радянську владу... На захопленій території колчаківці встановили найжорстокіші порядки. Вони* ***заарештували й стратили тисячі*** *робітників і селян.* (Голубєва Т. С., Гелерштейн Л. С. Оповідання з історії СРСР: підручник для 5 класу середньої школи. – К., 1990. – С. 126; далі – Голубєва).

8. *Ленін звернувся до трудящих із закликом: „Усі на боротьбу з Колчаком!”.* ***Цілодобово не йшли з заводів*** *робітники, щоб постачати фронТ. Саме тоді залізничники станції Москва-Сортувальна вирішили залишатися після роботи й* ***працювати безплатно*** (Голубєва, С. 126).

Автори перших українських підручників з історії часто вибудовують образ „чужого” як ворога, пор.: ***козаки*** *– сміливі, відважні лицарі; нові вороги (****литовські князі****) – підступні лиходії;* ***козаки*** *– просто екіпіровані (дубинки, коси, вила), протягом десяти днів тримали оборону;* ***шляхтичі*** *– ошатно, багато вбрані, в обладунках із золотими прикрасами, панічно втікали, рятували власне життя, залишали зброю, обози.* Той самий прийом зафіксовано й у цитованому вище останньому радянському підручнику для п’ятикласників: ***білогвардійці*** *– підступні й підлі (відчуваючи близьке повалення радянської влади, вони почали „білий терор”, убиваючи з-за рогу комісарів і всіх, хто співчував новій владі);* ***робітники*** *– безкорисливі (готові працювати безплатно, аби забезпечити фронт).*

Однією з найяскравіших рис тоталітарного дискурсу є гасла, які слугують змістовим каркасом для офіційних текстів. У пострадянську добу в Україні не стало панівної ідеології, проте звичка писати за дороговказом гасла залишилася. Цим можна пояснити, що в підручниках історії трапляються фрази на кшталт *Запорізька Січ завжди була і є для українців символом*

нескореності, то наша національна гордість і святиня (Кучерук, С. 99). Зваживши на досвід школярів, яким адресовано цю сентенцію, а також формальність викладу (жодних фактів на підтвердження автори не пропонують), маємо підстави припускати, що цитовану фразу учні мусять сприйняти „на віру” – саме так, як свого часу гасло *Партія – розум, честь та совість нашої епохи.* У наведеному прикладі помітне намагання автора (свідоме чи, радше, несвідоме – як відтворення стереотипної дискурсивної практики радянської доби) перетворити сумнівне на незаперечне, очевидне. Твердження, яке потребує доведення, обґрунтування, подають як неспростовний факт. Варто наголосити, що згадана „метаморфоза змісту” – чи не найпомітніший елемент тоталітарної мови в сучасних українських підручниках історії, пор.:

9. *Первісні люди розуміли, що життя неможливе без праці* (Мисан, С. 20).

10. *Але із зміною кліматичних умов (похолоданням) змінився і рослинний світ. Трави, чагарники вже не росли цілий рік. А потреба в рослинній їжі залишалась. Що ж робити? На допомогу прийшли жінки. Саме їм удалося вирішити цю проблему* (Мисан, С. 23).

11. *Музика й пісні завжди були присутніми в житті наших предків. Співали матері над колисками немовлят, співали, йдучи в похід, вояки; співали працюючи, відпочиваючи. Полюбляли грати на дудках…* (Кучерук, С. 48).

12. *Польський король вважав, що нарешті він приборкав козацтво і всю Україну. Та варто було кинути іскру, як полум’я визвольної боротьби спалахнуло знову* (Кучерук, С. 76).

Непевність викладених у поданих уривках тверджень легко доводять сутнісні запитання: до прикладу 9 – *Звідки автор знає, що думали первісні люди про значення праці?*; 10 – *Чи є археологічні підтвердження думці, що у справі порятунку від голодного вимирання людство має завдячувати саме жінкам?* тощо.

Приклад 12 прикметний ще й використанням специфічної метафорики радянської доби. Образи *іскри, полум’я* пов’язані з міфом про походження назви більшовицької газети „Іскра”, хоча, ймовірно, про алюзію тут і не йдеться, тому авторська емоційність видається цілком недоречною.

Варто наголосити, що емоційність навчальних текстів підручників так званого першого покоління (видання 1993–1995 рр.) за монологічного викладу й пропонованих методик, які не передбачали зворотної реакції учнів, пов'язана з дискурсом попередньої епохи.

Для другого й третього поколінь підручників з історії характерне ускладнення структури (рубрикація тексту, урізноманітнення запитань та завдань, збільшення кількості ілюстрацій).

Структурні та композиційні зміни свідчать про подолання таких ознак тоталітарного підручника, як монологічність та нехтування ставленням учня до навчального матеріалу. Стало помітно більше завдань, що передбачають інтерактивну методику опрацювання в класі. Дедалі активніше автори використовують запитання, які апелюють до особистого досвіду дитини. Серед ілюстрацій зросла питома вага фотодокументів.

Важливий чинник подолання тоталітарної спадщини в підручнику для школи – використання різноманітних історичних документів: у підручниках третього покоління частину авторського тексту замінено текстами джерел, роботу над якими скеровують запитання. Утім, такі зміни оприявили нові проблеми, пов'язані з мовною якістю навчальних книжок. Адже набула гостроти проблема мовної адаптації історичних документів відповідно до вікових особливостей школярів, коректного скорочення текстів джерел. Багато документів, які використовують автори підручників історії, є іншомовними, тож не втрачає актуальності проблема якісного українського перекладу (нерідко, не маючи лінгвістично опрацьованих текстів документів, автори подають їх російською мовою або у власній редакції).

Ускладнення структури підручника зумовило більшу інформаційну насиченість тексту – зросла кількість термінів, понять, що потребують додаткового тлумачення й ретельної праці редактора. Тим більше, що подолання тоталітарної спадщини в мовному оформленні навчальних книжок – надійний спосіб викоренити стереотипи попередньої епохи. Аналіз сучасних українських підручників свідчить, що найпомітнішими мовними огріхами, породженими тоталітарною добою, і досі залишаються такі:

1) недотримання фонетичних чергувань *у / в, і / й* (*що залишають люди* ***у*** *спадок*; *Ловили рибу* ***і*** *полювали звірів*; *Більшість кримських татар осіли* ***і*** *освоювали довкілля*);

2) надуживання пасивними конструкціями (*Що вивчає історія? Як* ***вона пишеться****?*);

3) уживання міжмовних омонімів, у значенні російського відповідника (*Найкраще на це запитання відповів би археолог – людина, що* ***займається*** *археологією*);

4) уживання кальок з російської (*Прийняття рішень відбувалося* ***таким чином***);

5) неправильне (під впливом російської мови) вживанням прийменників (*перетворив* ***у*** *регулярну армію*).

Надзвичайно гострою проблемою є передавання засобами української графіки власних імен. Для прикладу подаємо варіанти написань із сучасних підручників історії: *Осіріс – Озіріс, Цінь Шихуанді – Цінь Шіхуанді, Перикл – Перікл, Демокрит – Демокріт, Мірон – Мирон, Венера Мілоська – Венера Милосська, Тиберій Ґракх – Тіберій Гракх* (приклади наведено з підручників історії для 6 класу, надрукованих у 2014 р., – Пометун О., Мороз П., Малієнко Ю. та Бандровський Ю., Власов В.).

Отже, українські підручники поступово втрачають риси тоталітаризму, що особливо помітно в структурі, композиції, ілюстративному матеріалі, методиці роботи з навчальним текстами, які пропонують автори. Водночас окремі елементи тоталітарної мови (образ іншого як ворога, формалізація викладу, ідеологічно мотивована емоційність, різноманітні мовні прийоми фальшування дійсності, орфографічні та стилістичні огріхи, причиною появи яких є орієнтація на норми радянської епохи тощо) подекуди трапляються і в нових навчальних виданнях. Тому робота над підручником має передбачати обов’язкову лінгвістичну експертизу підготовленого до друку рукопису.

Анжеліка Попович

ДОТРИМАННЯ ЄДИНОГО МОВНОГО РЕЖИМУ В СУЧАСНИХ ПІДРУЧНИКАХ ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Одне із завдань сучасної школи – формувати національно свідому мовну особистість. С. Я. Єрмоленко зауважувала: «Мовну особистість формує мовне середовища. Брак такого середовища не дає змоги індивіду випробувати практично володіння механізмом мови, довести його до автоматизму» (Єрмоленко С. Нариси з української словесності: (стилістика та культура мови). – К., 1999. – С. 356).

У цьому аспекті важливим є дотримання в загальноосвітніх навчальних закладах єдиного мовного режиму – вимог до загальної грамотності й культури мови учнів. Мета єдиного мовного режиму – закріпити на практиці знання з мови, набуті впродовж навчання, і підвищити культуру мови школярів. Зусилля вчителів-словесників повинні підтримуватися педагогічним колективом школи: вимог до усної та писемної мови учнів на уроках української мови і літератури варто дотримуватися при викладання усіх шкільних предметів.

Взірцевою має бути також мова шкільного підручника. Для цього «ціле громадянство мусить пильнувати, щоб усі підручники по його школах були писані тільки соборною літературною мовою, і то такою зразковою мовою, щоб на ній мовно виховувалась молодь» (І. Огієнко).

Спробуймо проаналізувати дотримання норм сучасної української літературної мови в підручнику із всесвітньої історії для 10 класу профільного рівня (Ладиченко Т. В. Всесвітня історія: підручник для 10 кл. загальноосв. навч. закл.: профільний рівень. – К., 2010).

Насамперед звернімо увагу на використання засобів милозвучності української мови, зокрема чергування прийменників *у – в*, *з – із – зо*, сполучників *і – й*, відповідні правила зафіксовано в Українському правописі. На ці аспекти звертав увагу й І. Огієнко: «звук *й* (він приголосний, а не голосний) –

це особливість української мови, – він дуже далекий від *і*, а сам мало помітний у вимові. Його не кожен може належно вимовити. Наприклад, чужинці ... не можуть його вимовити» (Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Рідна мова. – К., 2010. – С. 234). Крім того, він наголошував: «Українська мова вільно вживає сполучника *та* замість ***і***, таке *та* не треба забувати. ... Знаємо, що деякі совєтські редактори викидали з мови це *та*, але робили це тільки з політичних мотивів, бо російська мова таке (*да*) оминає» (Там само, С. 240). Натомість в аналізованому підручнику натрапляємо на порушення чергування *у – в*, *і – й*: *Допомогти* ***у*** *цьому покликані наведені* ***у*** *підручнику уривки з документів...* (С. 3); *§1. Індустріальне суспільство. Нові явища* ***у*** *економічному* ***і*** *соціальному житті* (С. 7); *Особливе значення надавалось розширенню прав і повноважень виборних органів влади (парламентів, муніципалітетів), більш широкій участі* ***у*** *політичному житті тих соціальних верств....* (С. 15); *Поступово відбувається професіоналізація політичної діяльності, перетворення роботи депутата парламенту, члена муніципалітету* ***у*** *постійну оплачувану професію* (С. 16); *Чиї інтереси* ***у*** *парламенті мала представляти лейбористська партія?* (С. 38); *розпалися багатонаціональні імперії* ***і*** *звільнені народи* (С. 3); *контролювали більшу частину видобувної* ***і*** *оброблювальної промисловості країни* (С. 21); *Згадайте, що стало причиною занепаду і кризи ідеології* ***і*** *політики англійських лібералів у цей час* (С. 31); *Хто стояв біля витоків її економічної* ***і*** *військової могутності?* (С. 39).

Поширена помилка в підручнику – кальки з російської мови:

1) *відносно* (з рос. *относительно*) замість *стосовно*, *щод*: *Перше, що необхідне для вироблення політики* ***відносно*** *корпорацій, це знання фактів, тобто гласність* (С. 29); *Однак лідери консервативної партії розглядали це як загрозу втрати британського впливу і домоглися більш жорсткого урядового курсу* ***відносно*** *національно-визвольного руху в колоніях* (С. 169);

2) *з точки зору* (з рос. *точка зрения*) замість *з погляду*: *сформулювати та висловити власну* ***точку зору*** (С. 3); *Свою* ***точку зору*** *обґрунтуйте* (С. 15, 23, 91, 120); *У ході внутріпартійної боротьби в 1920-х рр. зіштовхнулися різні, альтернативні*

точки зору *на шлях просування до загальної мети – побудови соціалізму* (С. 236);

3) *виключно* (з рос. *исключительно*) замість *тільки*: *Вона гарантує вільне відправлення культів, обмежене* ***виключно*** *вимогами громадського порядку* (С. 50);

4) *співставляти, співставлення* (з рос. *сопоставлять, сопоставление*) замість *зіставляти, зіставлення*: *Не менш важливим буде і* ***співставлення*** *ситуації у провідних країнах із станом справ в Україні* (С. 3); ***співставляти*** *політичне та соціально-економічне життя Франції та Великої Британії у 20-х рр.* (С. 162);

5) в якості (з рос. *в качестве*) замість *як*: *Пропонуючи соціал-демократам використовувати у своїх інтересах парламент і діяти в ньому* ***в якості*** *самостійної політичної сили* (С. 43); *Форд був одним з перших підприємців, які усвідомили, що робітник може приносити прибуток і* ***в якості*** *споживача товарів* (С. 20);

6) *піднімати* (з рос. *поднимать*) замість *порушувати*: *Знову* ***підняте*** *питання про протекціонізм – необхідність захисту англійського ринку від іноземної конкуренції – викликало серйозні розбіжності у партії...* (С. 33);

7) *в тому числі* (з рос. *в том числе*) замість *також і*, *зокрема й, навіть і*: *З 1870 до 1913 р. обсяг промислового виробництва в країні збільшився у 6 разів,* ***у тому числі*** *видобуток вугілля – у 7 ...* (С. 39); *У цей час зміцнилися й франко-російські відносини,* ***у тому числі*** *й в галузі військового співробітництва* (С. 102);

8) *носити* (з рос. *носить*) замість *бути, мати*: *Лютнева революція* ***носила*** *буржуазно-демократичний характер* (С. 197); *Але звинувачення у шпигунстві* ***носило*** *явно надуманий характер* (С. 201);

9) *таким чином* (з рос. *таким образом*) замість *так*: *Купуючи акції і вкладаючи* ***таким чином*** *вільні кошти в корпорації, дрібні власники не брали безпосередньої участі у їх роботі* (С. 10); *Хоча виборчий закон було складено* ***таким чином****, щоб забезпечити у Думі більшість представникам дворян і буржуазії* (С. 68) та *отже*: ***Таким чином****, Третя республіка набула вираженого парламентського характеру* (С. 47); ***Таким чином****, у Європі з'явилися ворогуючі коаліції* (С. 101);

10) *складова* (з рос. *составляющая* і *составная*) замість *складник*: *Ця операція була* ***складовою*** *частиною загального стратегічного плану Антанти на 1916 р.* (С. 125); *Найважливішою* ***складовою*** *політики «воєнного комунізму» стала продрозкладка* (С. 223); *Суть та основні* ***складові*** *нової економічної політики* (С. 228); *Фізична культура –* ***складова*** *загальної культури* (С. 291);

11) *ряд* (з рос. *ряд*) замість *низка, окремі, декілька, кілька*: *В інтересах споживачів уряд зменшив до 27 % мита на ввезені до країни товари, причому* ***ряд*** *продуктів харчування звільнявся від них цілком* (С. 26); *Адміністрація Вільсона провела також* ***ряд*** *помірних соціальних реформ* (С. 26);

12) *подібний* (з рос. *подобный*) замість *такий*: *Їх змістом є й* ***подібні*** *перетворення в реальному становищі, статусі й свідомості чоловіків...* (С. 137); *Однак* ***подібні*** *обіцянки не легко було виконати* (С. 168);

13) *привести* (з рос. *привести*) замість *призвести*: *До яких наслідків* ***привело*** *б збереження застарілих принципів внутрішньої політики*? (С. 14); *Промисловий переворот і наступна індустріалізація в Росії* ***привели*** *до глибоких зрушень соціального порядку* (С. 61) тощо.

Сучасна усна й писемна мовна практика грішить надуживанням сполучника *аби* замість нормативного синтаксичного засобу сучасної української мови – сполучника *щоб*: ***Аби*** *прискорити революцію, Ленін пропонував об'єднати роз'єднані марксистські сили в єдину політичну організацію* (С. 63); *Йому була байдужа форма правління,* ***аби*** *лише Боснія позбулась «опіки» Австрії* (С. 116); *Особливі зусилля докладалися,* ***аби*** *не допустити зближення Німеччини з Росією* (С. 140).

Б. Антоненко-Давидович зауважував, що сполучник *аби* в сучасній українській літературній мові вживають тільки як відповідник до російських *лишь бы*, *только бы*, «у всіх інших випадках слово *аби* стоїть не на своєму місці» (Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо. – К., 1994. – С. 171). *Аби* в значенні *щоб* є діалектизмом, який не тільки нестандартно звучить, а подекуди й перекручує зміст сказаного, – вважає С. Караванський (Караванський С. Пошук українського слова, або Боротьба за національне «Я». – К., 2001. – С. 59). І далі: «Треба визнати,

що пошесть «абикання» нестримно поширюється: «передові» кадри в усіх галузях мають за честь для себе «абикати». Абикання поширилося на ряд пристойних українських видань та на радіомовлення. Але це не значить, що наша духовна еліта має безкритично сприймати все, що готує їй суржикова кухня бездарних філологів, вихованих на теорії «злиття мов». Характерна риса цих філологів – тотальне незнання української мови, спритно масковане впровадженням невластивих нам зворотів та форм (наприклад, сполучника аби)» (Там само).

Не відповідає сучасним синтаксичним нормам вживання слова *згідно* з іменником в орудному відмінку без прийменника *з*: ***згідно*** *конституції США* (С. 21); ***згідно*** *прийнятої 16-ї поправки* (С. 26); ***згідно*** *точки зору* (С. 30); ***згідно*** *закону* (С. 51); ***згідно*** *царського указу* (С. 70).

І. Р. Вихованець стверджує: «Коли в газетах і журналах надуживають ... так званими активними дієприкметниками теперішнього часу, то відчуваємо, що це не природна українська мова. Це щось інше, наближене, очевидно, до суржику» (Вихованець І. Р. Розмовляймо українською: мовознавчі етюди. – К., 2012. – С. 24; далі – Вихованець). Варто вживати або власне іменники, або описові конструкції: *випереджаюче зростання промисловості* (С. 7); *випереджаючий розвиток* (С. 39) → *випереджальне, випереджальний*; *зростаючі обсяги зовнішніх інвестицій* (С. 13) → *зростання обсягів*; *фабрично-заводська промисловість ставала домінуючою* (С. 7) → *домінувала*; *контролюючі функції* (С. 209) → *функції контролю*; *воюючі країни* (С. 91) → *країни, які воюють* тощо.

Доцільно розрізняти слова *вирішувати, вирішити* і *розв'язувати, розв'язати*. Зокрема, «віддаємо перевагу дієслову *розв'язувати, розв'язати* на позначення розв'язання проблем, справ, завдань і под. А дієслово *вирішувати, вирішити* намагаймося використовувати у значенні «роздумуючи, обмірковуючи, доходити якого-небудь висновку; намагатися реалізувати задумане, якийсь намір» (Вихованець, С. 118). Отже, некоректним є вживання дієслова *вирішувати* в таких контекстах: *Майбутні вибори повинні* ***вирішити*** *питання: бути або не бути робітникам дійсно представленими в парламенті*? (С. 38); *було зроблено спробу* ***вирішити*** *внутрішньополітичні*

проблеми з допомогою зовнішньополітичних перемог (С. 53); *Чи було в країні остаточно **вирішено** земельне питання?* (С. 60); *Молоде покоління виростало із переконанням можливості й необхідності **вирішення** існуючих протиріч військовим шляхом...* (С. 111); *Незважаючи на здобутки першої революції та проведені П. Столипіним реформи, у Росії так і не було **вирішено** завдання капіталістичної модернізації* (С. 195).

Відомо, що «основне значення дієслова «*займатися*» («*зайнятися*») у нашій мові – "починати горіти, спалахувати" (Зорівчак Р. П. «Боліти болем слова нашого...»: Поради мовознавця. – Тернопіль, 2008. – С. 53). Уживане під впливом російського *заниматься,* що має ширшу семантику, українське *займатися* недоречне у таких конструкціях: *почали створювати губернські, повітові й волосні земельні комітети, які **займалися** врегулюванням земельних суперечок і переписом земельних володінь* (С. 199); *Нарада обрала Раду республіки.., яка до скликання Установчих зборів мала **займатися** врегулюванням питання про владу* (С. 202). Треба: *врегульовували земельні суперечки*; *урегульовували питання*.

Аналіз мовних огріхів не вичерпує всієї повноти проблем культури мови. Варто коли-не-коли проводити своєрідну гігієну мислення... Це вироблятиме звичку вслухатися в чуже й своє мовлення, фіксувати слова, фрази, що викликають сумнів – добре сказано чи не зовсім, спонукатиме до пошуків кращих засобів, активізуватиме роботу думки. Вироблятиметься звичка уникати штампів, канцеляризмів, розвиватиметься потреба говорити не лише правильною, а й вишуканою мовою. Насамперед це стосується мови шкільних підручників, яка має бути взірцевою.

Оксана Тищенко

СИСТЕМНІ ВАДИ МОВИ ПІДРУЧНИКІВ ТА ПОСІБНИКІВ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ (НА МАТЕРІАЛІ РЕЦЕНЗОВАНИХ РУКОПИСІВ)

Для отримання грифа Міністерства освіти і науки України (гриф "Затверджено Міністерством освіти і науки України" або гриф "Рекомендовано Міністерством освіти і науки України") автор, видавництво або інші фізичні та юридичні особи звертаються до Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН, молоді та спорту України, надавши попередньо відредаговані рукописи підручників, посібників, робочих зошитів, програм тощо. Рецензування цих рукописів (загалом це близько 30 джерел)[1] під час роботи предметної комісії з української мови Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України дало змогу виявити системні порушення мовних норм (лінгвальні вади) та недоліки наукової інтерпретації мови як предмета вивчення (лінгвістичні вади). Найвиразніші з виявлених порушень засвідчено на рівні: 1) реалізації лінгвального складника (дотримання мовних норм; змістова коректність формулювань; етичність формулювань 2) добору мовного матеріалу (за змістом та джерелами) та 3) науковості (термінологічно-понятійна точність; змістова відповідність мовним та науковим фактам; повнота; логічність). Розгляньмо їх послідовно.

Реалізація лінгвального складника.

Мовні норми в тексті рукописів. І в текстах вправ, і в метатекстах трапляються порушення різнорівневих норм:

– ***орфоепічних:*** не завжди дотримано чергування *у–в, і–й* тощо, іноді неправильно позначено наголос;

– ***орфографічних****: анали / аннали; домисл / домисел; арґумент / аргумент; міґрація / міграція; марсіянин / марсіанин*

[1] Оскільки після доопрацювання ці помилки, сподіваємося, будуть (чи були) усунуті, ми не наводимо прізвищ авторів, констатуючи стан мовного оформлення підручників та посібників на момент проведення експертизи щодо надання грифу Міністерства.

тощо (такі помилки загалом нечисленні й здебільшого зумовлені недоглядом, частина – впливом неофіційного правопису);

– ***лексичних****: висловлювання* / *вислів* (у значенні тексту, а не процесу його продукування); *відсутні* / *немає* (стосовно неістот); *даний / такий, цей; замітка / допис*; *розробка / розроблення, випрацювання*; *виділяє / виокремлює; допоможе / дасть можливість*; *співпадає / збігається*; *повинні / мають*; *включає в себе / містить, вміщує, об'єднує*; *чи розділяєте ви думку / чи погоджуєтеся ви*;

– ***граматичних:*** найпоширенішими є зловживання: а) формами активних дієприкметників на -уч-, -юч-: *відділяючі, відокремлюючі, уточнюючі, пояснюючі, думаючий, проймаючий, тонізуючий*; б) пасивними конструкціями: *розглядаються важливі теоретичні теми, відтінки голосу повинні використовуватися, члени речення можуть пропускатись, зворот виділяється паузою, учням пропонується дати відповідь*; в) аналітичними формами вищого й найвищого ступенів порівняння: *більш доцільний*; *найбільш активний.* Спостережено помилкове заміщення форми найвищого ступеня формою вищого: *конкурс на кращу доповідь / конкурс на найкращу доповідь.* Пункт (в) можна пояснити інертністю навчальних програм щодо їхнього змісту: досі ми ніде не натрапили на засторогу про те, що українській мові властиві переважно синтетичні форми вищого та найвищого ступенів порівняння (крім тих, що вказують на зменшення ознаки), а отже, учні так само вивчають два способи утворення цих форм. Синтаксичні неузгодження (*осмислює поняття «інформація» як базового поняття журналістики*) здебільшого зумовлені неуважним редагуванням;

– ***стилістичних****:* у текстах трапляються науково-популярні фрагменти, що не сприяє чіткості викладу навчальної інформації; нечіткість поняттєво-термінологічного апарату виявляється у тавтології: *мовлене й написане слово* (мовлення є усне й писемне); *вивчення документів і джерел* (документи і є джерелами) та ін.

Змістова коректність формулювань. Деякі завдання до вправ сформульовано некоректно через тавтологію, нечіткість метамови підручника, непослідовність викладення теоретичного матеріалу, неуважне редагування. Так, у тексті з назвою

Самозакоханий Нарцис читаємо: *Нарцисом називають людину самозакохану, яка милується сама собою.* Запитання до тексту: *Що означає вислів «самозакоханий нарцис»?* (підручник для 7 кл.), гіпотетична відповідь: *самозакохана людина*? У завданні до іншого тексту: пояснити, у чому полягає *відмінність* ***бойового гопака*** *від інших* ***видів спорту*** *та* ***громадських організацій*** *скаутського типу*, некоректно порставлено в один ряд *вид спорту* й *організацію*. Вправа на *мовностилістичний аналіз* складається із трьох завдань, лише одне з яких є власне аналізом, решта – синтезом, продукуванням тексту, а не його аналізом (посібник для 9 кл.).

Іноді завдання для учнів чи зауваги для вчителів сформульовано некоректно через термінологічну неточність: так, *збагачення мови учнів* ***етнокультурознавчою*** *лексикою* передбачає роботу з термінологією етнокультурознавства, а не з лексикою, яка має особливе етнічне, культурне забарвлення (як і передбачено в посібнику). Сплутано подають назви завдань *лінгвістичне* ***дослідження****, лінгвістичне* ***спостереження****,* коли зміст завдань переважно такий самий: ***виявити*** *певне мовне явище* (посібник для 11 кл.).

Формулювання завдань часто нечіткі або ж передбачають неоднозначні відповіді. Так, заголовок *«Мова – скарбниця духовності народу»* може бути і темою, і основною думкою твору С. Плачинди про мову. Натомість учням запропоновано обрати лише один варіант: це *тема* чи *основна думка* (посібник для 8 кл.). Так само некоректним вважаємо вислів про те, що *одним із джерел фразеології є вислови письменників*, точніше було б сказати *творчість письменників* (посібник для 6 кл.).

Часто в посібниках трапляються формулювання, які потребують або скорочення, або додаткових зауваг, як-от: *приголосні звуки поділяють на глухі, дзвінкі й сонорні* (у шкільному курсі української мови сонорні звуки зараховано до дзвінких). Якщо далі не вжито термін *сонорні звуки,* то чи варто про них зазначати, заплутуючи учнів? Адже багато тез сучасної наукової філологічної думки не збігається зі змістом шкільного курсу, наприклад, у школі не виокремлюють напівм'які приголосні, сурядні словосполучення, ніколи не визначають як підмет звертання та ін. Це саме та ситуація,

коли суб'єкт оцінювання (учень) може дізнатися з посібника більше, ніж передбачено шкільною програмою, і це йому зашкодить під час тестування: типова, на жаль, ознака того, що в школі мають тепер не готувати до самостійного творчого мислення, уміння адаптуватися до мовного середовища й оптимально реалізуватися в ньому, а тільки призвичаювати до відтворення змісту навчальної програми на ЗНО.

Етичність формулювань. Чи не найвагоміше побажання до авторів більшості посібників – осучаснити й оживити мовний матеріал та способи його подання. Тексти в посібниках переважно патріотичні, максимально спрямовані на формування визначених програмою моральних якостей, однак їхня подекуди гіпертрофована пафосність відштовхує від сприймання змісту. Так, авторам не варто ставити себе (й учителя) в опозицію до учнів агресивними фразами на зразок: *у вік музичного модернізму, задушливого віяння біт-, хіт-, поп-, рок-музики, що заполонила душі широких мас, особливо молоді, наша пісня повинна стати оазисом духовності для тих, хто здатен відчувати красу рідної мови, вслухатись у соловейкову мелодію* (За А. Авдієвським) (посібник для 5 кл.). Чи варто нагадувати, що саме через популярну сьогодні хіп-хоп і рок-музику українська пісня й мова долинає до молоді, а неформальність музики ще не є ознакою її низькопробності.

Мета заняття з теми *«Грецькі крилаті вислови. Олімп. Титан»* передбачає, зокрема, *виховувати шанобливе ставлення до класного керівника*. Такі формулювання можуть спричинити жорсткий стьоб з боку шестикласників (посібник для 6 кл.).

У низці формулювань варто збалансувати емоційний аспект викладення матеріалу, як-от: *беззаперечно, найдорожчим скарбом людства є рідна мова* – можливо, ***одним із*** *найдорожчих скарбів*? У підрозділі *«Українська мова – найрозкішніша гілка індоєвропейської мовної сім'ї»*, де подано суху класифікацію мовної сім'ї, винятковість української мови підтверджено лише одним, достатньо декларативним, реченням: *українська мова як одна з найрозкішніших гілок індоєвропейської мовної сім'ї є однією з найбагатших і наймелодійніших мов світу*. Також не зовсім виправдане, на нашу думку, формулювання: ***аргументовано*** *доведіть, що мова є* ***найдивовижнішим***

явищем у світі (посібник для факультативних занять) або тема дискусії *Який літературний жанр найкращий?* (посібник для 8 кл.).

Отже, через неетичні, емоційно незбалансовані, декларативні, пафосні формулювання мова підручників може спровокувати відразу до українського слова, до вчителя.

Добір мовного матеріалу.

За змістом. Вади добору мовного матеріалу до вправ іноді спричиняють суттєві труднощі під час виконання тестових завдань. До прикладу, слід вказати ряд, де немає діалектного слова: ***А.*** *хата, колиба;* ***Б.*** *плекати, доглядати;* ***В***. *смугастий, басаманистий;* ***Г.*** *гарний, файний*. Слово *плекати* позначене в 11-томному Словнику української мови як діалектне лише в одному з трьох значень: «3. Годувати груддю». Натомість два основні значення «1. З любов'ю вирощувати, виховувати кого-, що-небудь; викохувати. 2. *перен*. З любов'ю зберігати в пам'яті, серці що-небудь, пристрасно мріяти про здійснення чогось» сьогодні є загальновживаними. *Басаманистий* СУМ подає з ремарками *розм., рідко*. Навряд чи шестикласник без словника зможе «пригадати» такі тонкощі, крім того, діалектна належність слова *плекати* залежить від значення, а судячи із наведеного поряд *доглядати,* актуалізується НЕдіалектне значення (посібник для 6 кл.).

Украй необхідно збільшити кількість дотичних до сьогодення тематичних, мовних ознак, оскільки мовний матеріал рукописів не відбиває особливостей сучасних комунікативних ситуацій, є одноманітним, лексично неактуальним. Наприклад, тему *Телевізор у твоєму житті* варто замінити на *Інтернет/комп'ютер у твоєму житті*, тему *Краще ім'я, ніж прізвисько* доповнити темою *Ім'я та нік* (посібник для 6 кл.).

До прикладів на орфограми варто уводити запозичені й питомі актуалізовані слова й неолексеми (зокрема скорочення), проблемні з погляду правопису: *онлайн, онлайн-... , онлайновий, диджей, акаунт, арт-виставка, арт-директор, бізнес-комунікатор, веб-дизайн, веб-ресурс, веб-пошта, інтернет-спілкування, інтернет-простір, інтернет-провайдер, месидж, саміт, чипси, бутик, сендвіч, логін, блогер* тощо. Натомість можна вилучити *пейджер* і *магнітофон* із категорії неологізмів – це вже історизми. Водночас доречно було б пропонувати питомі українські

слова як відповідники новітнім запозиченням: *онлайн – наживо, пост – допис, інтернет – всемережжя* тощо.

Також автори підручників і посібників мали б значно активніше демонструвати функціонування української мови в усіх сферах сучасного життя. Бажано було б, зберігши історичні, культурологічні екскурси, уривки із класичної літератури, додати сучасних текстів, із новітнішою, психологічно ближчою для учнів тематикою, навести мовні й комунікативні приклади із сучасного життя. Закиди про відсутність «хороших» сучасних зразків мовної практики сприяють утвердженню думки про нежиттєздатність української мови.

Ще одне питання – технічне й змістове паспортизування джерел. Технічне потребує редакторської уніфікації графічного подання посилань (дужки, крапки, проміжки тощо). Змістове паспортизування спричиняє низку міркувань: а) чи доцільне таке кваліфікування джерела як, наприклад, *з енциклопедії, з журналу, з календаря, з довідника* тощо, коли паспорт не є додатковою ілюстрацією стилістичної, жанрової належності тексту тощо; б) імовірно, деякі тексти автори пишуть самі, паспортизуючи *з газети, з журналу.* Можливо, авторські тексти варто подавати як непаспортизовані за умовчанням; в) щодо окремих джерел треба вказувати рік написання, подавати ширшу назву джерела, щоб актуалізувати історичний, культурний контекст.

Реалізація лінгвістичного складника (науковість).

Термінологічно-понятттєва точність. Складність засвоєння теоретичних знань, формування умінь та навичок, подеколи неможливість виконання деяких завдань спричинена розмитістю поданих теоретичних понять, розбіжністю в термінології, неуніфікованістю метамови посібника.

Нечітка дефініційна основа посібників не сприятиме формуванню чітких знань про те чи те мовне явище (особливо коли йдеться про словники основних понять), наприклад, *афоризм* визначено *як крилатий вислів, що має форму речення* (посібник для 6 кл.). У тезаурусі ж посібника й *афоризм*, і *крилатий вислів* (перше значення) подано хоч і однаково, але без зазначення *«те саме, що...»* (а ця формула суттєво б сприяла усвідомленню зв’язку цих понять). Про *експресію* згадано лише у визначенні крилатих слів, але ж загальновідомо, що

фразеологізм – це насамперед *експресивне* неподільне сполучення. Також у дефініціях треба було б показати зв'язок між фразеологізмом та його різновидами (посібник для 6 кл.).

Не можемо погодитись, що *фонетика – це **набір** звуків, інтонацій і наголосів;* що *слово саме по собі ніякого змісту, ніякої думки поки що не виражає, воно **не має навіть ще свого конкретного значення*** – варто зазначити, яке ж значення має слово (навчальний посібник «Практикум з правопису і граматики української мови»). Чи те саме *наука про мову* й *українська мова як навчальний предмет*? Чи коректно ставити запитання: *Яка **наука** вивчає морфеми*?, коли раніше йшлося про ***розділи** науки про мову* (підручник для 8 кл.).

Поширені, загальновживані, однак приблизні, образні визначення тону як *оксамитного, ніжного, м'якого, глухого, теплого, твердого, верескливого, різкого* (деякі з них синонімічні, межі яких важко встановити) автор подає у стовпчик через риску, а це може задекларувати їх у свідомості користувача як обов'язкові кваліфікаційні характеристики.

Складність виконання деяких завдань може бути пов'язана з розмитістю поданих теоретичних понять. Наприклад, ідеться про *спілкування, повідомлення і вплив*, які запропоновано чітко розмежувати одне від одного і в такому разі *ділитися літніми враженнями з друзями* – це або тільки *вплив*, або тільки *повідомлення*, або тільки *спілкування*, хоча, як відомо, спілкування – це триспрямований процес, який передбачає обмін інформацією, взаємовплив і взаємодію. Також некоректно сформульовано завдання: *указати на вид мовлення* (за названими поняттями передбачено визначити, ідеться про письмове чи усне мовлення), хоч у попередній таблиці *видом* названо форму мову за характером діяльності учасників (*монолог і діалог*), а форму мови за матеріальним вираженням (*усна і письмова*) – *формою* (посібник для 5 кл.).

Подекуди трапляється розбіжність у термінології, зокрема вживання родо-видових назв як однорівневих (*добір лексики, мовних одиниць та мовленнєвих структур*; *читання творів, уривків, поезій, гуморесок про школу*) або небажана термінологічна синонімія: *сприймання, читання, ознайомлювальне*

прочитання (прочитання – інтерпретація?); *прослуховування, аудіювання* (посібник для 5–7 кл.).

Змістова відповідність мовним та науковим фактам. Відчутний дисонанс між визначенням у посібниках певного процесу, явища, факту мови та реальним станом речей у мові й у сучасній лінгвістиці. Так, некоректно називати писемне мовлення винятково монологічним, тоді як під час спілкування в програмах швидкого обміну повідомленнями (у чаті) *письмова* мова реалізує (не відтворює!) і *монолог*, і *діалог*, і *полілог*. Так само письмовий текст може бути зафіксований не лише на папері (як зазначено в посібникові), а й в електронному вигляді. До змісту підручників (через зміст програм) треба ввести теми з культури спілкування у віртуальному середовищі, мобільним телефоном тощо.

Особливо наголошуємо на *лексикографічній неточності,* оскільки словники щораз частіше стають невід’ємною частиною навчальних посібників.

Принципи тлумачення деяких одиниць є сумнівними: *бити поклони* – це більше, ніж просто *низько кланятись*, це ще *довго й настійливо когось про що-небудь просити*; за поданим тлумаченням одиниці *нічого не робити* повними синонімами виявляються фразеологізми *бити байдики* та *спочивати на лаврах* (підручник для 8 кл.).

Окрім мовної неточності (спотворення семантичного обсягу мовних одиниць), фіксуємо лінгвістичну неточність (порушення лексикографічних традицій): фразеологізм *легкий на руку* витлумачено фразеологізмом *легкий на почин*; *як укопаний* витлумачено дієслівною формою *стояти непохитно*.

Коли багатозначні лексеми в тлумачному словнику репрезентовані лише одним значенням, то це, на нашу думку, може бути виправданим, якщо вони або ремаркуватимуться (галерея, портал*, архіт.*)*,* або будуть представлені всіма значеннями. *Шпиталь* у значенні *лікарня* подано як застаріле, але відомо, що це значення сьогодні активізувалося. Також варто було б давати стилістичні ремарки, напр., *лик – заст., церк.* (*застаріле, церковне*). Структурні елементи словничків подеколи не адаптовано для підручника, адже незрозумілими для школярів є вжиті скорочення (*сов., ур., ев., ід.* тощо) (посібник для 8 кл.).

Іноді словники нечітко визначають нормативний складник матеріалу. Наприклад, у лівому стовпці **так кажуть…** неприпустимо розмито категорії *помилково / правильно*; у правому ж стовпці **а ми радимо так…** змішано категорії *правильно / рекомендовано / питомий варіант / стилістичний варіант / семантичний варіант / структурний варіант.* Словник ніби запропонував читачеві самому вирішувати, де ставити кому в дилемі: «Вживати не можна ігнорувати» (словник «Мова – не калька»):

так кажуть…	**а ми радимо так…**
Аби не зглазити	Коли б не зурочити (не врікти)
Або пан, або пропав	Або рибку з'їсти, або на дно сісти
Абонент	Користувач; передплатник
Абонентський ящик	Абонентська скринька
Абревіатура	Скорочення
Абсолютний	Повний; цілковитий; безумовний; довершений; необмежений
Абсолютно (зовсім) нічого	Ні цурочки

Отже, невідповідність тверджень посібників мовним фактам та їх науковим (зокрема, лексикографічним) інтерпретаціям шкодить навчальному процесу.

Повнота. Деякі відомості в посібниках (і в структурі, і в теоретичних матеріалах) подано неповно, фрагментарно. Так, підрозділ *Українська діаспора* довідника «Українська мова» має бути акцентований на мовному питанні, а не просто подавати інформацію про кількісний склад і загальнокультурну діяльність української діаспори. У підрозділі *Лінгвістика як наука про мову* з-поміж розділів мовознавства не бачимо *орфографії, морфології* та *синтаксису.* Можна вважати, що два останні розділи «приховані» під пунктом *граматика,* однак у такому разі незрозумілою є наявність окремого розділу *пунктуація*.

У завданні про *літературну, державну, рідну, національну мову* можна згадати й *офіційну мову* (підручник для 9 кл.).

У словниковому додатку до посібника непослідовно подані закінчення Р.в. (до слів *лунка, лексикон* їх не наведено), наголоси (не відбито, що під час відмінювання слова *куркуль* наголос переходить на закінчення), граматичні ремарки (до слів *макітра, копил* не подано рід), непослідовно вжито велику букву (посібник для 8 кл.).

Спостерігаємо жанрову незбалансованість матеріалу. Так, порівняно з оповіданнями, повістями, скупо представлено вірші, зовсім бракує п'єс, також байок, легенд, прислів'їв, приказок, пісень, передбачених програмою (посібник для 8 кл.).

На жаль, об'єктивна ситуація навколо чинного українського правопису не сприяє повноті поданого в посібнику теоретичного матеріалу. Поза увагою залишаються багато випадків, що потребують врегулювання правил написання слів разом, окремо, через дефіс, великої букви тощо, правопису іншомовної лексики. Однак подавати актуальний, «живий» мовний матеріал із сучасних джерел, написання якого чинний правопис здатний регулювати, – це обов'язок нових видань, адже сенсу в деяких прикладах – *Київський будинок мод*, *вуз, загс* – жодного.

Словосполучення «новий правопис», «нові правила» сьогодні вживають саме на означення тих змін, що їх пропонують до правопису 1993 року. Тому формулювання назви розділу «Слова, правопис яких зазнав змін згідно з новими правилами 1993 року» звучить суперечливо. Тим більше, що для сьогоднішніх школярів чи є потреба «переучувати» написання зібраних до окремого списку слів. Можливо, цей список, а також актуальний реєстр слів із літерою *ґ,* варто подати наприкінці посібника як додатки, зазначивши це при теоретичному матеріалові щодо правопису іншомовних слів.

Логічність. Непослідовність подання теоретичного й фактичного матеріалу теж не сприяє успішному навчанню мови.

Чи не випадає параграф *Порівняльні звороти* з розділу *Складне речення*, коли є розділ *Відокремлені члени речення* (навчальний посібник «Практикум з правопису і граматики української мови»). В одному ряді *«Орфографія. Просте неускладнене й ускладнене речення»* названо нерівноцінні поняття, логічніше було б зазначити *«Орфографія. Пунктуація»* й далі деталізувати синтаксичні теми в названих межах (посібник для 9 кл.).

Отже, рукописи підручників, посібників з української мови хибують системними вадами. Вони спричинені частковою невідповідністю навчальних програм сучасній лінгвістичній теорії, а також огріхами в редакторській роботі. Також помітна потреба в осучасненні джерельної бази більшості підручників.

НАШІ КОНСУЛЬТАЦІЇ

ГЕЛЬСІНСЬКА ЧИ ГЕЛЬСІНКСЬКА СПІЛКА?

Дехто наполягає на вживанні назви *Гельсінкська спілка*, тобто на утворенні прикметника *Гельсінкська* без зміни звука **(к)** перед суфіксом **-***ськ*, як у російській мові, пор.: *хельсинкская*. В українській мові небагато прикметників, утворених від іншомовних географічних назв саме так (*нью-йоркський, іракський, бангкокський*), але вони суперечать правилові чинного українського правопису, згідно з яким обов'язковою морфонологічною умовою творення прикметників від українських і неукраїнських географічних назв з основою на *к* є чергування **(к)** із **(ц′)** перед суфіксом **-***ськ***-** (див.: Український правопис, § 113, п. 2 б). Однак цим правилом свого часу не скористалися, бо внаслідок такого чергування у назві *Гельсінкі* перед зазначеним суфіксом постає важкий для вимови прикметник *гельсінцький*. Саме тому вдалися до утинання кінцевого *-кі* назви міста *Гельсінкі*, що посприяло вільному поєднанню її з суфіксом **-***ськ***-** та утворенню прикметника *гельсінський*, пор. український зразок: *П'ятихатки – п'ятихатський*.

Отже, не суперечить морфонологічній нормі української літературної мови і милозвучний для вимови лише прикметник *гельсінський***.** Тому правильною є назва *Гельсінська спілка.*

Катерина Городенська

ЖУРНАЛІСТ *ПРИ МІКРОФОНІ* ЧИ *ПЕРЕД МІКРОФОНОМ*?

Журналісти громадського радіо почали вживати форму *при мікрофоні…* замість узвичаєної, добре відомої всім *перед мікрофоном.* А чи є підстави для такої заміни? Немає, тому що прийменники *при* і *перед* розрізняються за відтінками просторового значення: *при* виражає просторову близькість, його вживають тоді, коли потрібно назвати предмет, місце, простір, поблизу яких щось відбувається чи розташоване (пор.: *Козаче село Глибове **при** самому **Дніпрі**…*(Марко Вовчок); *Спершу* (вони) *стояли на горбі **при** пологій **впадині** – спускові до Сиваша* (О. Гончар), *перед* позначає розташування, перебування на деякій відстані з переднього боку чого-небудь, лицьової сторони чогось (пор.: ***Перед хатою** стоїть старий гіллястий ясен…* (С. Васильченко); *Панночка стоїть **перед дзеркалом** і вже усе зриває з себе* (Марко Вовчок).

Щоб слухачі добре чули журналіста, він має говорити прямо в мікрофон, тобто сидіти *перед* ним. Коли ж журналіст сяде з якогось боку мікрофона, то слухачі чутимуть його голос слабше або й зовсім не почують. Саме тому так близько *перед* ротом тримають мікрофон співаки, конферансьє, лектори та ін. Щоправда, тепер мікрофон прикріплюють біля щоки, але все одно ближче до рота. На Українському радіо давно звучить улюблена передача "Театр *перед* мікрофоном".

Отже, просторове розташування журналіста щодо мікрофона, яке забезпечує якісне звучання його голосу, точніше виражає українська форма ***перед мікрофоном***.

Катерина Городенська

САНКЦІЇ *ДО (ЩОДО, СТОСОВНО)*.., САНКЦІЇ *ПРОТИ*…

Реакція світової спільноти на дії Росії в неоголошеній війні на Сході України спричинила активне використання слова ***санкції***, яке в тлумачних словниках української мови та у

словниках чужомовних слів зафіксоване з багатьма значеннями. Нині його вживають зі значенням ‘захід впливу, який використовують до країни, що не виконує міжнародних угод, порушує міжнародні правові норми’. Політики, високопосадовці, журналісти, громадяни України наполягають на застосуванні санкцій, насамперед економічних, фінансових тощо, країнами Євросоюзу до окремих банків, впливових осіб Росії та до Росії як держави. Тих, на кого поширюють ці санкції, визначають різними прийменниково-відмінковими формами, серед яких: *санкції до.., санкції щодо.., санкції стосовно.., санкції проти…* та ін. Зазначені форми зумовили дієслова *застосовувати, запроваджувати*, бо вони поєднуються в українській мові з прийменниковим родовим відмінком іменників. Зокрема, форма *санкції до…* означає особу або предмет, яких стосується пропонована дія. Її використовують переважно тоді, коли йдеться про санкції (економічні, фінансові), які планують застосувати до окремих банків чи бізнесменів (напр.: *ЄС застосував* ***санкції до*** *близьких Путіну бізнесменів* (Українська правда, 30.07.2014); *ЄС запровадив економічні* ***санкції до*** *п’яти російських банків* (Дзеркало тижня, 31.07.2014), і зрідка – до певної країни (напр.: *Незабаром будуть застосовані жорсткіші санкції* ***до Росії*** (Українське радіо).

Форми *санкції щодо.., санкції стосовно…* та *санкції проти…* поєднуються здебільшого з назвою країни або її столицею, але мають свої значеннєві відтінки: перші дві означають, якої країни вони стосуються (напр.: *Країни ЄС з понеділка повернуться до санкцій* ***щодо Росії*** (Українське радіо); *Досі не погоджені санкції* ***стосовно Росії*** (Українське радіо), третя передає це значення з виразним відтінком спрямування проти певної країни, від якої за допомогою пропонованих обмежень чи заборон мають намір захиститися або й знищити її (напр.: *Обама пригрозив накласти вето на нові* ***санкції проти Ірану*** (Дзеркало тижня,13.01.2014); *ЄС може сьогодні ухвалити нові* ***санкції проти Росії*** (День, 30.08.2014); *Американці та європейці підтримують* ***санкції проти Росії*** (Україна молода, 12 – 13.09.2014); *61 % мешканців Євросоюзу підтримують запровадження жорсткіших* ***санкцій проти Росії*** (Україна молода, 12 – 13.09.2014).

Отже, усі прийменникові форми із словом *санкції*, уживані в українських засобах масової комунікації, правильні. Вони розрізняються значеннєвими відтінками: *санкції до.., санкції щодо.., санкції стосовно…* вживають тоді, коли потрібно зазначити, кого стосуються пропоновані дії (обмеження чи заборони); *санкції проти…* – коли треба увиразнити каральне спрямування дій, за допомогою яких мають намір захиститися від певної країни або й знищити її цими діями; *санкції для…* – коли треба передати лише призначення запропонованих дій.

Катерина Городенська

УНИКАЙМО СУЦІЛЬНОЇ ВИБІРКИ!

Будь-яке лінгвістичне дослідження передбачає аналіз слів, словосполучень, речень тощо, одержаних за допомогою суцільного їх виокремлення за якоюсь ознакою із певних джерел. Цей спосіб збирання фактичного матеріалу в авторефератах здебільшого називають суцільною вибіркою: *Фактичний матеріал, дібраний унаслідок* ***суцільної вибірки*** *й окремих фіксацій, становить понад 50 тис. одиниць…* (М. І. Калько); *Понад 50 тисяч фіксацій синтаксичних одиниць отримано способом* ***суцільної вибірки*** (О. Г. Межов); *У роботі використано мовленнєвий матеріал, отриманий методом* ***суцільної вибірки*** *із текстів української художньої, публіцистичної та наукової літератури* (М. В. Скаб); *Дослідження ґрунтується ... на особистій картотеці автора, яку укладено* ***методом суцільної вибірки*** *дериватів з художніх, публіцистичних, наукових тестів, розмовно-побутових джерел і різних типів жаргону протягом 1983–2008 років* (А. М. Нелюба); *Предметом дослідження є 387 словотворчих парадигм від дієслів-емотивів.., одержаних за допомогою* ***суцільної вибірки*** *з тлумачних словників сучасної російської літературної мови* (І. В. Чепуріна).

Словосполука *суцільна вибірка* поширилася в українській мові під впливом російської *сплошная выборка*. Також слово *вибірка*, що входить до її складу, є калькою російського *выборка*.

Дію, пов'язану з виокремленням кого-, чого-небудь з якогось середовища за певною ознакою, позначають українські дієслова *вибирати, відбирати, добирати* (СУМ, ІІ, 351, 555, 318; Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.; Ірпінь, 2007. – С. 126, 164, 306–307; Словник української мови. – К., 2012. – С. 100, 131, 236), дієприкметники *вибраний* (*-а, -е, -і*), *відібраний* (*-а, -е, -і*), *дібраний* (*-а, -е, -і*) та віддієслівні іменники *вибирання*, *вибір*, *відбирання, відбір, добирання* та *добір*, наприклад: *Для створення семантичної типології дієслів **вибрано** дієслівну лексику зі Словника української мови в 11 томах…* (О. І. Леута); *Проаналізовано близько 2000 трансформованих сполучень слів, **вибраних** із зазначених джерел* (Н. І. Кочукова); *з текстів **відібрано** уривки, що реалізують функцію інформування та функцію переконування* (Н. С. Вербич); *речення **добирали** з українських наукових текстів…* (Г. С. Балабан); *Джерельну базу дослідження склав корпус лексем, **дібраних** із мови всеукраїнських та регіональних друкованих засобів масової інформації* (М. І. Навальна); ***Добір** ілюстративного матеріалу з газетно-журнальної періодики зумовлений тим, що сьогодні одним з найважливіших центрів активного життя української літературної мови стала сфера мас-медіа* (В. М. Фурса).

Проте найточнішими відповідниками російського *выборка* є українські іменники *вибирання*, *вибір*, *відбирання, відбір, добирання* та *добір*, пор.: *Матеріалом дослідження є картотека дієслів із семантичними ознаками однократності й багатократності та їхніх похідних з аспектуально-фазовим значенням, вилучених шляхом **суцільного вибирання** з одинадцятитомного Словника української мови…* (О. Л. Ачилова); *Матеріалом дослідження слугують префіксальні дієслова та їхні мотиватори, отримані шляхом **суцільного добору** зі Словника української мови в 11-ти томах…* (С. О. Соколова); *Матеріалом дослідження слугують ВДІ та їхні мотиватори, які отримано способом **суцільного добору** зі "Словника української мови" в 11-ти томах…* (Л. М. Колібаба).

Зважаючи на те, що відібрані з певних джерел одиниці мовознавці виписують на картки, укладаючи картотеку, ще одним українським замінником *суцільної вибірки* є *суцільне*

виписування, пор.: *У роботі проаналізовано речення з предикатами наявності/відсутності, дібрані методом* ***суцільного виписування*** *з текстів художніх творів української літератури XIX–XXI ст…* (Н. В. Мєлєкєсцева).

Отже, суцільне виокремлювання/виокремлення слів, словосполучень, речень із чого-небудь за якоюсь ознакою по-українському правильно називати *суцільним* ***вибиранням (вибором)***, *суцільним* ***відбиранням (відбором),*** *суцільним* ***добиранням (добором)*** або *суцільним* ***виписуванням***. Який із названих відповідників узвичаїться, виявить мовна практика.

Лариса Колібаба

ЧИМ ВАРТО *КОРИСТУВАТИСЯ*, А ЧИМ НІ!

У сучасній мовній практиці спостерігаємо дедалі ширше поєднання дієслів *користуватися / не користуватися* з такими абстрактними іменниками, як *популярність*, *успіх*, *авторитет*, *повага, попит* та ін., пор.: *у Галичині УГКЦ* ***користується*** *найбільшою* ***популярністю*** (Високий замок, 13.01.2014); *Великою* ***популярністю користується*** *літній відпочинок у Криму* (Експедиція XXI, №4, 2008); *кожний виступ 22–річного соліста балету незмінно* ***користується успіхом*** *у глядачів* (Україна молода, 06.08.2013); *Орден* ***користується*** *особливою* ***повагою*** *серед колекціонерів* (Українська правда, 13.01.2010); *Україна закуповувала харчі переважно з групи екзотичних: какао-боби, шоколад, цедру та горіхи для потреб кондитерської промисловості, морепродукти, ракоподібні та м'ясо, що* ***користується попитом*** *у гурманів* (Сільські вісті, 14.01.2014) тощо. Дієслова *користуватися / не користуватися* в цих словосполуках уживають, очевидно, під впливом російських *пользоваться / не пользоваться*, що мають в українській мові свої відповідники. Пор.: ***пользоваться популярностью – бути популярним***, ***пользоваться упехом – мати успіх***, ***пользоваться спросом – мати попит.*** Наприклад: *На початку 1990 років в Україні* ***була*** *дуже* ***популярною*** *книга українського вченого зі світовим*

іменем, члена авторитетного Римського клубу, професора Богдана Гаврилишина "Дороговкази в майбутнє", написана ще 1980-го (Львівська газета, 22.11.2009); *Сьома міжнародна виставка, присвячена тваринництву та зерновим технологіям, ... відбулась у Києві з 11 по 13 лютого і* ***мала*** *великий* ***успіх*** *як серед учасників, так і серед відвідувачів* (ambafrance-ua.org); *Крім того, славнозвісна «руська фарба»* ***мала*** *величезний* ***попит*** *в іноземців* (В. Скуратівський).

Дієслова ***користуватися***, ***користатися*** в українській мові означають 'уживати, використовувати що-небудь для власних потреб', 'діставати якусь вигоду з чогось', напр.: *Споконвіку вважалося, що людей треба любити, а* ***речами користуватися*** (П. Загребельний); О*хорона* ***користувалася послугами*** *військового лікаря безпосередньо на березі або ж на острові* (В. Малик); *Людина ... активно* ***користується*** *телекомунікаційними* ***послугами*** (Дзеркало тижня, № 40, 2008); ***Ліфтом*** *Ольга ніколи* ***не користувалася*** (Наталя Гайдамака).

Отже, уникаймо непритаманного українській мові поєднання дієслів ***користуватися*** / ***не користуватися*** із зазначеними абстрактними іменниками та послуговуймося їхніми українськими відповідниками.

Валентина Фурса

ЧИМ НЕ МОЖНА *ВОЛОДІТИ*

Для багатьох мовців стало звичним поєднувати дієслово *володіти* з іменниками, які називають явища різних сфер людського життя: *нерухомість, майно, будинок, земля, угіддя, статки, спадок, акції, підприємства, заводи; влада, держава, край, світ; наймити, раби, невільники; голос, слух, інтелект, сила, риси, якості, характер, дар, талант, гіпноз, чуття; зброя, меч, спис, шабля, автомат, кулемет, знаряддя, техніка, музичний інструмент, пензель, олівець, комп'ютер, скрипка, баян; мова, інформація, знання, навички, досвід, матеріал, техніка виконання (чого-н.), методика, стиль, напрям; ноги, руки, тіло, кінцівки; думки, почуття, увага, серце, душа; ситуація*

тощо. Наприклад: ***володіти*** *нерухомим* ***майном*** (Цивільний кодекс України); ***володіти*** *своїм* ***городом****, своїми* ***багатствами, угіддями, людом*** (П. Загребельний); *Я хотів би ще за життя* ***володіти*** *бодай* ***Чорним морем*** (О. Зима); *Лише сильні розумом і прозірливістю, лише вдатні на відвагу й терпіння мусять* ***володіти світом****!* (Р. Іванченко); *Щоб ви тут з німцями* ***Україною володіли****? Та ніколи в світі!* (О. Довженко); *А чи задумувались ви коли-небудь над тим, якими* ***якостями*** *повинна* ***володіти*** *людина, яку вибираєте собі в товариші, а тим паче – в друзі?* (В. Малик); *Синові часом здається, що вона* (мати) *й справді* ***володіє гіпнозом*** *або ще якоюсь* ***силою*** *і вміє "поробити"* (О. Гончар); *Сам* (Ярослав) *навчав новоспеченого боярина ...* ***володіти мечем*** *і* ***списом*** (П. Загребельний); *Під час англо-бурської війни вважалося, що джентльмен повинен однаково добре* ***володіти*** *у сутичці двома* ***руками*** (Експедиція XXI, № 5 (95), 2010 р.); *Михайло* ***володів*** *польською* ***мовою****, як уроджений поляк* (Олесь Досвітній); *Парламент повинен* ***володіти*** *всебічною* ***інформацією*** *про стан справ у державі на тому ж рівні, що і виконавча влада* (Український тиждень, 18.01.2011); *борець повинен був бути людиною сильною, сміливою, до того ж має добре* ***володіти технікою боротьби*** (Експедиція XXI, №3 (81), 2009 р.); *справжній професіонал повинен добре* ***володіти*** *різними* ***стилями*** *та* ***напрямами*** *в музиці* (Львівська газета, 22.11.2009); – *Отже, дочко, щось мені погано ...* ***руками*** *й* ***ногами*** *зовсім* ***не володію*** (Панас Мирний); *Від довгого чекання Павло наче задеревів і тепер ніби по-новому вчився* ***володіти тілом*** (О. Зима); *...вона* (Берта) *ще спроможна* ***володіти*** *своїми* ***почуттями*** (Ю. Дольд-Михайлик); *гречанка.., що* ***володіла*** *у вісімнадцять літ* ***серцями*** *багатьох...* (С. Скляренко).

Проте поєднання багатозначного дієслова *володіти* з частиною наведених іменників не властиве українській літературній мові. Зокрема, з-поміж виокремлених в українських тлумачних словниках восьми значень дієслова *володіти* (див.: СУМ, І, 729) природним для української мови є тільки перше – "мати кого-, що-небудь у своїй власності" – і, відповідно, його сполучення з іменниками на позначення матеріальних цінностей – *майно, підприємство, завод, земля, город, угіддя, статки, багатство,*

спадок, акції, корисні копалини, наймити, кріпаки, раби, невільники тощо. Наприклад: – *А закон про вибори установлює, що всі ті, хто* ***володіють*** *наділеною* ***землею****, вибирають окремо від власників* (Панас Мирний); *Отож, як щось своїм здобув горбом, То можу ж я по праву* ***володіти*** *тим* ***добром****?* (В. Еллан); *Щоб* ***володіти творами*** *мистецтва і* ***пам'ятками*** *культури, треба вміти їх цінувати і берегти* (Дзеркало тижня, 06.03.2010); *Поневолювати народи й* ***володіти рабами*** *та* ***невільниками*** *є справа азіатського тирана, а не християнського монарха* (Ю. Мушкетик).

Решта значень дієслова *володіти* в українській літературній мові сформувалися, очевидно, під впливом значень російського дієслова *владеть*, а тому для їхнього передавання потрібно добирати точніші та доречніші українські відповідники.

Зокрема, у значенні “мати певне обдарування, відзначатися чимось” дієслово *володіти* доречно замінювати дієсловом *мати* чи сполукою *бути притаманним* і поєднувати їх із іменниками – назвами внутрішніх якостей чи властивостей істоти – *голос, слух, інтелект, сила, риси, якості, характер, талант, дар, навички* тощо, пор.: *Якими* ***якостями, вміннями*** *має володіти автор-жінка, щоби синтезувати стільки правдоподібних і глибоких чоловічих образів?* (Експедиція XXI, № 1 (103) 2011 р.), правильно: *Які* ***якості, вміння*** *повинна* ***мати*** *автор-жінка* (або *повинні* ***бути притаманні*** *авторові-жінці), щоби синтезувати стільки правдоподібних і глибоких чоловічих образів?*; *Анатолій відзначив, що вона* (Зіна) ***володіє даром*** *вільно підтримувати будь-яку розмову* (О. Гуреїв), правильно: *Анатолій відзначив, що вона* (Зіна) ***має дар*** (або: *їй* (Зіні) ***притаманний дар***) *вільно підтримувати будь-яку розмову* й под.

Третє значення дієслова *володіти* – “маючи повну владу, керувати державою, краєм і т. ін.; розпоряджатися ким-, чимнебудь” – українською мовою виразніше передають дієслова *панувати, керувати, розпоряджатися* чи *володарювати* в поєднанні з іменниками *край, світ, держава, суша, море* тощо, пор.: *Щоб* ***природою володіти****, як цього вимагає наш час, то треба теж мати велике обдарування!* (Іван Ле), правильно: *Щоб* ***панувати над природою*** (або ***розпоряджатися природою)***..; *імена негідних володарів, котрі не могли* ***володіти*** *своїм*

народом**, мають зникнути* (Р. Іванченко), правильно: *...котрі не могли **керувати** своїм **народом**; Бояри загули, загомоніли, найбільш гарячі голови посхоплювалися з місць, почали кричати, що князь негоже чинить і вони не дозволять Настиному синові **володіти ними (В. Малик), правильно: *...не дозволять Настиному синові **керувати ними*** (або ***розпоряджатися** ними**, панувати** над ними); Здається, що **полем бою володіють** не десятки залізних страховиськ, а ці два юнаки* (Н. Рибак); правильно: .. ***полем бою керують*** (або: *на полі бою **панують, володарюють**) ці два юнаки*; *бо тут лише один ворог був на воді, а другий **володів сушею*** (Ю. Яновський); правильно: ... *другий **панував на суші*** (або ***володарював** на суші*) тощо.

У четвертому значенні – “уміти діяти, користуватися чим-небудь” – дієслово *володіти* найчастіше сполучається з іменниками *зброя, меч, спис, шабля, автомат, кулемет, знаряддя, техніка, комп'ютер, кран, пензель, олівець, музичний інструмент, скрипка, баян* тощо. В цьому разі доречніше правильно вживати дієслова *орудувати* чи *(уміти) користуватися*, а стосовно музичних інструментів – *(уміти) грати*, пор.: *Вони* (“цивілісти”) *дадуть сто очків уперед усім гвардійцям щодо вміння **володіти кулеметами, автоматами** й усіма іншими **знаряддями** знищення людей* (І. Багряний), правильно: *...щодо вміння* ***орудувати*** (або ***користуватися***) ***кулеметами, автоматами** й усіма іншими **знаряддями** знищення людей*; *Керівник знімального майданчика повинен мати водійський досвід, а також **володіти комп'ютером*** (robota.ua), правильно: *...**уміти користуватися комп'ютером***; *...під час англо-бурської війни вважалося, що джентльмен повинен однаково добре **володіти** у сутичці двома **руками*** (Експедиція XXI, № 5 (95) 2010 р.), правильно: ... *повинен однаково добре **орудувати** в сутичці двома **руками***; *– Про мене байдуже, яких вона* (скрипка) *майстрів, а **володієш** ти **нею** добре* (Іван Ле), правильно: *...**граєш*** (або ***вмієш грати**) ти **на ній** добре* (Іван Ле).

Українським відповідником дієслова *володіти* в п'ятому значенні “добре знати що-небудь” є дієслова *знати* та *опанувати* у поєднанні зі словами *добре*, *гарно*, *досконало, майстерно, на високому рівні*. Замість широко вживаних сполук *володіти мовою, знаннями, матеріалом, технікою виконання* (чого-н.),

методикою, стилем, напрямом тощо українською мовою правильно писати та говорити *добре (гарно, досконало, майстерно, на високому рівні) знати* чи *опанувати мову, матеріал, техніку виконання* (чого-н.), *методику, стиль, напрям*, пор.: *мировий суддя має відповідати таким вимогам:* ***володіти*** *державною* ***мовою*** *та* ***мовами****, що є поширеними на території відповідної територіальної громади* (Дзеркало тижня, 26.06.2009), правильно: ***досконало знати*** (або ***опанувати****) державну* ***мову****...; борець повинен був бути людиною сильною, сміливою, до того ж має* ***добре володіти технікою боротьби*** (Експедиція XXI, №3. 2009 р.), правильно: *має* ***добре знати*** (або ***опанувати) техніку боротьби***; *справжній професіонал повинен добре* ***володіти*** *різними* ***стилями*** *та* ***напрямами*** *в музиці* (Львівська газета, 22.11.2009), правильно: *повинен* ***добре знати*** (або ***опанувати****) різні* ***стилі*** *та* ***напрями*** *в музиці* та ін.

Шосте значення дієслова *володіти* “бути спроможним рухати частинами свого тіла” українською мовою правильно передавати дієсловами *відчувати, рухати* та *ворушити,* поєднуючи їх з іменниками *ноги, руки, кінцівки, тіло* тощо: *Але Шовкун не міг як слід* ***володіти*** *роздробленою* ***щелепою*** (О. Гончар), правильно: *як слід* ***рухати*** (або ***ворушити****) роздробленою* ***щелепою***; *– Отже, дочко, щось мені погано ...* ***руками*** *й* ***ногами*** *зовсім* ***не володію*** (Панас Мирний), правильно: ***руками*** *й* ***ногами*** *зовсім* ***не можу рухати*** (або ***поворушити,*** або *рук і ніг зовсім* ***не відчуваю***); *Від довгого чекання Павло наче задеревів і тепер ніби по-новому вчився* ***володіти тілом*** (О. Зима), правильно: *по-новому вчився* ***відчувати тіло***.

Українськими відповідниками сьомого та восьмого переносних значень дієслова *володіти* – “мати можливість підкоряти своєму впливові, своїй волі” та “опановувати, охоплювати когось (про думки, почуття)” – є відповідно дієслова *керувати, контролювати* та *полонити, опановувати (опанувати).* Обидва переносні значення можуть сполучатися з іменниками на позначення неістот *думки, почуття, увага, серце, душа, нерви* й под. та істот – *хлопець, дівчина, чоловік, жінка, син, донька, матір, подруга* тощо, а також займенником *себе* (*собою*), пор.: *Нерви його* (Андрієві) *тремтіли, але він намагався* ***володіти ними*** (І. Багряний), правильно: *намагався* ***керувати ними*** (або

контролювати їх); *Вона* (Берта) *ще спроможна* ***володіти*** *своїми* ***почуттями*** (Ю. Дольд-Михайлик), правильно: *спроможна* ***керувати*** *своїми* ***почуттями*** (або ***контролювати*** *свої* ***почуття***); *гречанка.., що* ***володіла*** *у вісімнадцять літ* ***серцями*** *багатьох* (С. Скляренко), правильно: ***полонила*** *у вісімнадцять літ* ***серця*** *багатьох*; *Хто може тоді* ***володіти*** *їхніми* ***душами****?* (Р. Іванченко), правильно: ***полонити*** *їхні* ***душі***; *Люди, які* ***не володіють собою****, легко піддаються впливу почуттів, часто порушують дисципліну, відступають перед труднощами, впадають у розпач* (з підручника "Загальна психологія"), правильно: *Люди, які* ***не контролюють себе*** (або ***не керують собою*** чи *не можуть* ***опанувати себе***).

У сучасній мовній практиці також поширилися стійкі сполуки на зразок *володіти ситуацією, володіти інформацією, володіти досвідом, володіти словом, володіти пером* і под., які також потрібно замінювати українськими відповідниками. Зокрема, замість *володіти ситуацією* правильно вживати *контролювати ситуацію* або *керувати ситуацією,* замість *володіти інформацією – мати інформацію* або *знати про…,* замість *володіти досвідом – мати досвід,* замість *володіти словом – уміти гарно (красномовно) говорити, володіти пером – уміти гарно (майстерно) писати*.

Отже, в сучасній українській літературній мові дієслово *володіти* потрібно вживати лише зі значенням "мати кого-, що-небудь у своїй власності". Решту значень цього дієслова, зафіксованих в українських тлумачних словниках, українською мовою правильно передавати за допомогою дієслів *мати, панувати (над), керувати, розпоряджатися, володарювати, орудувати, (уміти) користуватися, (добре, гарно, досконало, майстерно, на високому рівні) знати, відчувати, рухати, ворушити, контролювати, полонити, опановувати (опанувати)* тощо, вибір одного з яких залежить від конкретної мовної ситуації.

Лариса Колібаба

ЩЕ РАЗ ПРО *РИЦАРЯ* ТА *ЛИЦАРЯ*

Про розмежування іменників *лицар* і *рицар* в українській мові ще півсторіччя тому писав Б. Антоненко-Давидович у праці "Як ми говоримо" (див. Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо – К., 2010 (перевидання 1970 р.). – С. 66–67). Обстеживши вживання слів *рицар, рицарство, рицарський* та *лицар, лицарство, лицарський* у тогочасній українській художній літературі, публіцистиці й перекладах, він зробив висновок, що "краще скрізь, у всіх випадках, користуватися тільки давнім українським словом *лицар*, що прийшло в нашу літературу з уст народу" (С. 67).

Натомість Є. Д. Чак рекомендувала до вжитку обидва іменники – *лицар* і *рицар,* обґрунтовуючи це тим, що "процес вироблення стилістичної норми у вживанні слів *рицар* і *лицар* ще не закінчився" (Чак Є. Д. Складні випадки українського слововживання. – К., 1969. – С. 180). Дослідниця пропонувала вживати *рицар* як історизм на позначення історичного поняття "представник військово-дворянського стану в Західній Європі часів феодалізму", а *лицар* – у переносному значенні, для характеристики людини самовідданої, благородної, ґречної, ввічливої; діяча в якійсь галузі (С. 178).

У сучасній мовній практиці живуть обидва названі іменники, проте з різними значеннями. Спільним для *рицаря* і *лицаря* є значення "середньовічний феодал, який належав до військово-дворянського стану; воїн з важким озброєнням і спорядженням", пор.: *Велика картина в золотій рамі гойдалася на нитці, а намальований угорський* ***рицар*** *на баскому білому коні рубався з турками, що оточили його* (О. Гончар); *Кожен* ***рицар*** *може стати і королем, і навіть імператором* (П. Загребельний); – *Самотній ідальго,* ***рицар*** *сумного образу просить ласкавого й милостивого дозволу в чарівної незнайомки супроводити її в небезпечній мандрівці до громадського транспорту* (Ю. Мушкетик); *Славний* ***лицар*** *Дон-Кіхот роз'їжджав по світах на своїм Росінанті* (О. Гончар); *Думаю, що й найбезстрашніший середньовічний* ***лицар****, у всіх своїх обладунках, якби опинився тепер десь на перехресті сучасного мегаполіса, то брязнувся б, непритомний, на проїжджій частині від того шуму, гуркоту й миготіння,*

і викидних газів (Л. Костенко); *І от врешті з'явився хоробрий **лицар**, який відважився убити лева* (Ю. Винничук); *А от герб мав кожен **лицар*** (День, 03.09.2010) *У розумінні Дмитра Донцова тогочасним пророком міг би стати мандрівний **лицар**, творець культури і імперії* (із наукової статті).

Із рештою значень – "самовідданий, благородний захисник кого-, чого-небудь", "людина, яка самовіддано служить певній справі, віддається їй", "вихована, підкреслено чемна людина", "про того, до кого мають або хто має до кого-небудь сердечну прихильність" – в сучасній українській мові переважно вживається іменник *лицар*, пор.: *Таким товаришем кожному пацієнтові був і **лицар** української фтизіатрії Мамолат* (День, 10.09.2010); *Отаман Болбачан – видатний військовий діяч, щирий українець, справжній **лицар**, але недосвідчений у політичних інтригах* (Дзеркало тижня, 03.08.2012); ***Лицар** української нації – Ярослав Стецько* (З інтернетівського джерела "Володимир-Волинський форум"); *Степан Клочурак – **Лицар** Волі* (День, 19.10.2011); *Франківський **Лицар** Небесної сотні спочиватиме у меморіальному сквері* (Щоденна інтернет-газета "Версії", 24.02.2014) та ін.

Спробу розмежувати іменники *лицар* та *рицар* за значеннями було здійснено і в деяких перекладних словниках. Зокрема, російсько-українські словники до російського слова *рыцарь* донедавна подавали переважно два українські відповідники – *рицар* та *лицар,* причому з 50-х рр. XX ст. на першому місці був *рицар,* а на другому – *лицар* із стилістичною позначкою *поет., фольк.* чи *уроч.* (див.: Російсько-український словник / (за ред. М. Я. Калиновича). – М., 1948. – С. 610; Ганич Д. И., Олейник И. С. Русско-украинский и украинско-русский словарь для средней школы. – К., 1962. – С. 637; Російсько-український словник / (за ред. А. Й. Багмут, І. К. Білодіда, С. І. Головащука та ін.). – К., 1968. – Т. 3. – С. 217; Русско-украинский словарь: В 3 Т. – К., 1981. – Т. 3. – С. 268 та ін.).

Наприкінці XX – на початку XXI ст., услід за деякими російсько-українськими словниками кінця XIX ст. та початку XX ст. (Уманець М., Спілка А. Словарь российсько-український: У 4 Т. – Львів, 1893–1894. – Т. III. – Львів, 1893. – С. 283; Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник : У 2 Т. – Вінниця, 1918. – Т. II. – С. 137), у перекладних словниках

перше місце посідало слово *лицар,* а друге – *рицар* (див.: Новий російсько-український словник-довідник (уклад.: С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрмоленко, К. В. Ленець, Л. О. Пустовіт). – К., 1996. – С. 466; Російсько-український словник / (уклад.: Н. Є. Лозова та ін.). – К., 2004. – С. 976; Російсько-український словник / (за ред. В. В. Жайворонка; уклад.: І. О. Анніна, Г. Н. Горюшина, І. С. Гнатюк та ін.). – К., 2006. – С. 1058). І лише зовсім недавно в "Російсько-українському словнику" (уклад.: І. С. Гнатюк, С. І. Головащук, В. В. Жайворонок та ін.) – К., 2013. – Т. 3: П–Р. – С. 930) до російського іменника *рыцарь* запропоновано єдиний відповідник – *лицар,* причому без будь-яких стилістичних обмежень, що є продовженням традицій перекладу початку та 30-40-х рр. XX ст. (пор.: Тимченко Є. Русско-малороссійскій словарь : В 2. Т. – К., 1897. – Т. ІІ. – С. 146); Грінченко Б.Д. Словарь української мови: В 4 Т. – Т. IV. – К., 1909. – С. 18; Дубровський В. Словник московсько-український / Ін-т укр. мови НАН України. – К., 2013 (передрук 1911 р.). – С. 361; Ізюмов О. Російсько-український словник. – С. 513; Російсько-український словник. – К.:, 1937. – С. 706).

Отже, в українській літературній мові щодо вживання іменників *лицар* та *рицар* сформувалося дві тенденції. Згідно з першою тенденцією ці іменники мають тотожні значення, тому перевагу в уживанні потрібно надавати власне українському іменнику *лицар*. Відповідно до другої – обидва іменники – *лицар* та *рицар* – можна вживати, але з різними значеннями: пряме значення "середньовічний феодал, який належав до військово-дворянського стану; воїн з важким озброєнням і спорядженням" можуть передавати і *лицар*, і *рицар*, а переносні – тільки іменник *лицар*. Зважаючи на це, маємо підстави рекомендувати обидва слова до вжитку, розмежовуючи їх за значеннями: *рицар* і *лицар* – "середньовічний феодал, який належав до військово-дворянського стану; воїн з важким озброєнням і спорядженням", тільки *лицар* – "самовідданий, благородний захисник кого-, чого-небудь", "людина, яка самовіддано служить певній справі, віддається їй", "вихована, підкреслено чемна людина", "про того, до кого мають або хто має до кого-небудь сердечну прихильність".

Лариса Колібаба

ЯМКОВИЙ, А НЕ *ЯМОЧНИЙ* РЕМОНТ ДОРІГ

Водії нарікають на *ямкуваті* дороги, а дорожники бідкаються про брак грошей для *ямочного* ремонту. Дороги, справді, ямкуваті, бо мають зверху багато ямок, а то й справжніх ям. Заповнення таких ямок та ям бітумом у неофіційному вжитку називають переважно *латанням доріг*, а в офіційному – *ямочним ремонтом доріг*. Проте в другій назві *ямочний* ужито неправильно, бо в українській літературній мові від іменників із суфіксом -к- прикметники утворюють за допомогою суфікса -ов-, пор.: *виставка – виставковий, казка – казковий.* Саме тому замість *ямочний* потрібно вживати *ямковий.*

Отже, ліквідацію ямок та ям на дорогах правильно називати ***ямковим*** *ремонтом доріг* або ж *ремонтом ямкуватих доріг, латанням доріг, латанням ямок на дорогах.*

Катерина Городенська.

НАШІ РЕЦЕНЗІЇ

ФЕНОМЕН ГРИ В МОВІ: ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ, ВИЯВИ ТА ГРАМАТИЧНІ РІВНІ

(Космеда Т. А. Мовна гра в парадигмі інтерпретативної лінгвістики. Граматика оцінки. Граматична ігрема (теоретичне осмислення дискурсивної практики) / Т. А. Космеда, О. В. Халіман. – Дрогобич: Коло, 2013. – 228 с.)

Мова й суспільство взаємно детерміновані і взаємозалежні. Відомо, що різноманітні поступальні зміни в соціумі спричиняють інноваційні та трансформаційні процеси в мовній системі. Динаміку сегментів мовної системи зумовлює дія внутрішніх і зовнішніх чинників. Такий комплексний вплив забезпечує безперервне поповнення та перетворення мовних ресурсів та його постійне пристосування до комунікативних потреб сучасного соціуму.

Розвиток суспільства, нові умови комунікації є важливими екстралінгвальними чинниками мовної еволюції. Вони впливають на формування нового типу мовця – розкріпаченого, відкритого до творчості, поціновувача вишуканих висловлювань та висловлювань із оцінними значеннями. Нам видається, що ігровий дискурс сьогодні важливий не тільки в художньому стилі, але й у широкому контексті сучасній комунікації загалом. Тому монографія Т. А. Космеди та О. В. Халіман „Мовна гра в парадигмі інтерпретативної лінгвістики. Граматика оцінки. Граматична ігрема (теоретичне осмислення дискурсивної

практики)" є актуальною, орієнтованою на динамічні процеси в суспільстві.

Розвідка складається з передмови, двох розділів, післямови, списку використаних джерел та іменного покажчика.

У *Передмові* автори запропонували огляд погляді на зміст поняття „мовна гра", умотивували необхідність вивчення цього мовного феномену, означили термінологічне значення сполуки „граматична оцінка", „граматична ігрема" (С. 5–10).

У *першому розділі* „Мовна гра як вияв креативності мовної системи. Стан дослідженості проблеми" (С. 10–119) розглянуто мовну гру в лінгвістичній традиції, у широкому і вузькому розумінні та дитячому мовленні; подано мовну гру з огляду на стильові й жанрові сфери її використання та як проблему перекладознавства. Дослідники виділили базову одиницю мовної гри – **ігрему**, обґрунтували поняття „граматична ігрема".

Варто зауважити, що автори окреслили формування теорії мовної гри через погляди Л. Щерби на проектування лінгвістичного експерименту – мовної гри.

У *Другому розділі* „Ігрема у фокусі „граматики оцінки" (С. 120–180) йдеться про так звану граматику оцінки, у межах якої подано всебічний аналіз граматичних засобів вираження оцінних значень. Тому автори вдалися до опису грамеми роду як засобів вираження оцінки, зокрема граматичних ігрем за участю граматичних значень чоловічого й жіночого родів. Наголошено, що моделі за участі родових форм використання форм середнього роду характеризуються особливою продуктивністю для вираження оцінки в різних стилях мови. Розглянули автори й грамеми числа та відмінка як засоби вираження оцінки.

Відрадно, що на підтвердження основних тенденцій мовної гри подано ілюстративний матеріал, який засвідчив: свідоме порушення граматичних форм, „гра", „маніпуляція" родовими й числовими формами здійснюється з метою імплікації граматичних відтінків для досягнення конкретних комунікативних цілей – вираження оцінних значень.

У *післямові* (С. 180–184) акцентовано на активних мовних процесах, які простежуються в дискурсивній практиці українців щодо моделювання й презентації мовної гри.

Дослідження підготовлено на широкій джерельній базі (С. 185–215): наукові розвідки українських і російських учених, лексикографічні праці, художні та публіцистичні джерела.

Рецензована праця – сумлінне дослідження з високим рівнем опрацювання мовного матеріалу, чіткою структурою, високим поліграфічним виконанням.

Розвідка лінгвістів спонукає до роздумів про необхідність глибшого вивчення феномену мовної гри, до подальшого обговорення змісту термінопонять „ігровий стиль", „ігрова стилістика", „теорія ігрової поетики" тощо. Справді, нинішній дискурсивний простір українців можна кваліфікувати як ігровий, а мовна гра дає можливість відчути людині задоволення від її лінгвокреативності, реалізації власної мовної спроможності, від унікального володіння феноменальними можливостями мови.

Окремі положення, висновки й узагальнення цієї праці збагатять теоретичну стилістику, граматику, риторику. Вони сприятимуть глибшому пізнанню специфіки мовної гри, формуватимуть наукові засади для комплексного вивчення цих мовних явищ на всіх рівнях. Матеріали монографії можуть бути використані в практиці викладання стилістики та риторики, у створенні наукових спецкурсів та проведенні спецсемінарів, а також слугуватимуть у навчальній і науково-пошуковій роботі студентів, аспірантів, усіх, хто цікавиться проблемами розвитку української мови.

Викладені положення засвідчують високий науковий рівень рецензованої праці. Актуальність проблематики виформовує підґрунтя для подальших наукових дискусій та наукового діалогу.

Монографія Т. А. Космеди та О. В. Халіман „Мовна гра в парадигмі інтерпретативної лінгвістики. Граматика оцінки. Граматична ігрема (теоретичне осмислення дискурсивної практики)" – оригінальне дослідження важливого для сучасного осмислення феномену „мовна гра".

Марина Навальна

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Науково-популярне видання

КУЛЬТУРА СЛОВА

Випуск 81

Друкується за ухвалою
вченої ради Інституту української мови
НАН України

Відповідальний редактор *С. Я. Єрмоленко*
Випусковий редактор *Г. М. Сюта*

Комп'ютерна верстка *О. Л. Мумінової*

Підписано до друку 21.12.2015 р.
Формат 60 x 84 $^{1}/_{16}$. Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Обл.-вид. арк. 8,33. Ум.-друк. арк. 9,76.
Наклад 500 прим. Зам. № 1497.

Видавничий дім Дмитра Бураго
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
Тел./факс: (044) 227-38-28, 227-38-48;
e-mail: info@burago.com.ua
www.burago.com.ua
Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41